KĀSHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

125.

(Vyākaraṇa Section No. 16)

THE

PRAUḌHAMANORAMĀ

OF

M. M. BHAṬṬOJI DIKṢITA

(A Commentary Upon his Siddhānta Kaumudi)

WITH ITS GLOSS CALLED LAGHUS'ABDARATNA

BY

M. M. S'RĪ HARIDIKS'ITA

WITH THREE COMMENTARIES

The Bhairavi, Bhāvaprakās'a & Saralā

BY

M. M. Pandit S'rī Bhairava mis'ra, Vaidyanatha payagunde and Gopāl S'astri Nene.

Edited by

PANDIT GOPAL S'ASTRI NENE, VYĀKARAṆĀCHĀRYA

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

(**Part II**)

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

BENARES.

1939.

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.
1939.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य—
काशी-संस्कृत-सीरिज़पुस्तकमालायाः
१२५
व्याकरणविभागे (१६) षोडशं पुष्पम् ।

प्रौढमनोरमा

महामहोपाध्यायश्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचिता ।

महामहोपाध्याय-भट्टोजीदीक्षितपौत्रश्रीहरिदीक्षितकृतो लघुशब्दरत्नश्च

महामहोपाध्यायभैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका,

पायगुण्डोपाह्ववैद्यनाथपण्डितकृतभावप्रकाश,

व्याकरणाचार्य पं० गोपालशास्त्रीनेनेकृत सरला,

टीकात्रयविभूषितः ।

स्त्रीप्रत्ययान्तो द्वितीयो भागः ।

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
बनारस सिटी ।

१९९६

प्राप्तिस्थानम्—
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

श्रीगुरुः शरणम् —

प्रास्ताविकम् २

अथेदानीं काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षायां कलिकाता-बिहार-बड़ोदाद्यनेकदेशीयपरीक्षासु च पाठ्यत्वेन निर्धारितायाः पाणिनिव्याकरणशास्त्रग्रन्थमूर्धन्यभूतायाः श्रीमत्सुगृहीतनामधेयवैयाकरणप्रवर पदवाक्यप्रमाणपारावारीण-महामहोपाध्याय श्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचितायाः तदीयमूलसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानरूपायाः प्रौढमनोरमाया ग्रन्थकर्तृभट्टोजीदीक्षितपौत्रश्रीमद्धरिदीक्षितकृतलघुशब्दरत्नव्याख्यासहितायाः अपूर्वं विचित्रं सर्वाङ्गसुन्दरं चेदं नवीनं संस्करणं सम्पादयितुमारब्धम्। यद्यप्यस्य ग्रन्थस्यानेकानि संस्करणानि मुद्रितानि, परं तत्र सर्वत्रापि भावप्रकाश–सरला–टीकाद्वयाभावकृतन्यूनता वर्तते। तदुभयमपि लघुशब्दरत्नव्याख्यानं भैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका 'भैरवी' इत्यपरनाम्ना प्रसिद्धं च तृतीयं व्याख्यानमिति टीकात्रयसहितमिदं संस्करणं भवेत्।

विदितमेव श्रीमतां वैयाकरणानां तत्र भवतामध्यापकानां यत् कीदृशी अवस्थेदानीं काश्यादिष्वपि प्रचलिताध्ययनाध्यापनशैलीप्रदर्शकव्याख्यानमन्तरा परीक्षार्थिनां छात्राणां वर्तते। तत्र चास्मद्गुरुवरैः महामहोपाध्याय स्वर्गीय पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयैः लघुशब्देन्दुशेखरे दीपकं नाम टिप्पणं विरच्य विद्वज्जनाश्छात्रवर्गाश्चातीवोपकृताः। तदीयरीतिवचनकल्पना अनुसृत्य तत्प्रदर्शितपथैनैव विद्यार्थिजनधीलभ्याय लघुशब्दरत्ने सरलानामकं टिप्पणं विरच्येदानीं द्वितीयो भागोऽजन्तपुंलिङ्गप्रकरणमारभ्य स्त्रीप्रत्यय-प्रकरणान्तः श्रीमतां करकमलेषु समर्प्यते। अचिरादेव तृतीयो भागः कारकाव्ययीभाव-प्रकरणद्वयात्मकः श्रीमद्भिः प्राप्स्यते।

नात्यतीव प्रकर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते॥

इत्यभियुक्तोक्तिमनुसन्दधानाः श्रीमन्तोऽत्रत्यगुणास्वादनेनैतद्ग्रन्थसमादरणेन चानुग्रहीष्यन्ति मामिति वारंवारमभ्यर्थ्यते।

रथयात्रा
आषाढ शु० २ सं० १९९६
गवर्नमेण्ट संस्कृत कालिज
बनारस।

विदुषामनुचरो
नित्यानन्दोपासको
गोपाल शास्त्री नेने।

विषयानुक्रमः ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्

जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर

पोस्ट बाक्स नं० ८ बनारस सिटी ।

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रौढमनोरमा ।

ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥ १ ॥

शब्दरत्नम् ।

शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय ।
दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः ॥ १ ॥

शब्दरत्नव्याख्या भैरवी ।

ध्यात्वा देवं परं ब्रह्म जानकीपतिमव्ययम् ।
विदुषां प्रीतिदां लघ्वीमृज्वीं रत्नप्रकाशिकाम् ॥ १ ॥
नत्वा तातं जगद्वन्द्यं भवदेवाभिधं गुरुम् ।
सीताख्यां जननीं कुर्वे भैरवोऽगस्त्यसम्भवः ॥ २ ॥

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं कुर्यादिति शिष्टसमाचारानुमितस्मृत्या प्रारिप्सित-ग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नविनाशस्यावश्यकतया समुचितेष्टदेवतास्तुतिरूपं मङ्गलमाचरन्

शब्दरत्नटीका भावप्रकाशः ।

शिवं शिवेशं शिवदं शिवान्यद, शिवाङ्ककं शैवशिवोपशोभितम् ।
शिवं शिवेज्यारतभीतिभञ्जकं, शिवोपदेष्टारमनन्तकं नुमः ॥
शेषालङ्कारकं दुर्गारमोमाकान्तया युतम् ।
गुरुं नत्वा श्रये बद्धशब्दरत्नेन्दुशेखरम् ॥
भावप्रकाशिकां व्याख्यां कर्तुं बालदयान्वितः ।
पायगुण्डेत्युपाख्यातो वैद्यनाथो यथामति ॥

तत्र तावद् "ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं चरेत्" इत्यादिस्मृतिविधितः शिष्टाचारानुमितात् "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि" इत्यादिभाष्योक्तफलकत्वाच्चादौ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं सामान्यतो मङ्गलस्याप्राप्तत्वेऽपीह शास्त्रे मुनित्रयमङ्गलस्य विद्यारम्भइत्यादिवचनबोधितावश्यकर्त्तव्यताकविघ्नाधिपदेवतामङ्गलस्य वा समुचितत्वेऽपि, बालानां स्वेष्टदेवतामङ्गलातिरिक्तमङ्गलस्य "यो वै स्वाम्" इत्यादिश्रुत्यादिसूचिततया निषिद्धतयाऽनुचितत्वमेतच्च शास्त्रस्य चरममुनिप्रमाणकत्वमेतद्ग्रन्थस्य तन्मात्रानुयायित्वं देवतादिवाचकशब्दानां तत्तच्छुभफलकतवर्णगणादिदोषनिवृत्तिफलकप्राथम्यबोधकशास्त्रविषयत्वेन तदशुद्धिहेतुकनिषेधशास्त्राप्राप्त्यविषयतां ध्वनयितुं शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च प्रथमतो देवता-

भैरवी ।

शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—शेषविभूषणमिति । विशिष्टं भूषणं विभूषणं, शेषो विभूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः । यद्वा शेषश्च विश्च शेषवी, भूषयतस्ते भूषणे, यस्य तं विष्णुं, शेषशायिनं गरुड़वाहनमिति फलितोऽर्थः । कस्मै प्रयोजनाय ? शेषाशेषार्थलाभाय । शेषस्य योऽशेषोऽर्थस्तल्लाभाय । आद्यपक्षे शेषयुक्तशिवस्तुत्या शिवस्य विशिष्टविभूषणयुक्तस्य हर्षावस्थापन्नस्य स्मरणेऽभीप्सितार्थस्य सिद्धिर्भविष्यत्येव । अन्त्ये शेषस्याशेषोऽर्थो महाभाष्यार्थस्तस्य । यद्वा शेषश्चाशेषश्चेति द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः । तेन महाभाष्यार्थगरुडपुराणोक्तार्थस्य लाभः । अशेषशब्दे च विरोधार्थकनञ्तत्पुरुषोऽसुरपदे यथा । गरुडपुराणोक्तोऽर्थः सदसद्विवेकस्तस्य लाभः । प्रथमवाक्ये तमित्यस्याध्याहारः । तं कम् ? यत्कृपादृष्टिः सकलमभीष्टं फलं दातुमीष्टे । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वाद् यच्छब्दः शिवस्य विष्णोर्वा बोधकः । ईष्टे इति । अनेनेश्वरत्वस्य लाभः । तथाचेश्वरस्य भूपतेः प्रसादेन तदाज्ञयैव लौकिकसकलार्थलाभो यथा दृश्यते

भावप्रकाशः ।

वाचकशेषशब्दबोध्यपतञ्जलियुक्तस्वेष्टदेवताविषयकं स्तुत्यात्मकं मङ्गलं निबध्नाति—**शेषविभूषणमिति ।**

शेष एव विविधं विशिष्टं वा भूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः । शेषश्च विश्च शेषवी, अभ्यर्हितत्वाच्छेषशब्दस्य पूर्वनिपातः, तौ; शेषयुक्तः शेषविरुद्धो वा विर्गरुडो वा भूषणं यस्य पर्यङ्कतया वाहकतया च, तं शेषशायिनं गरुडवाहनं विष्णुमित्यर्थः । यद्वा शेषव्योः शेषयुक्तादिवेर्वा भूषणमिति षष्ठीतत्पुरुषः, तयोः स्थित्या शोभाकरत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु हरिहरात्मकं श्रीलक्ष्मीनृसिंहमित्यर्थः । अत एव—

"शेषनागफणास्फीतसहस्रच्छत्रभासुरः" ।

इति ध्यानेन नारदपाञ्चरात्रे उक्तम् । तत्रैव तन्मन्त्रेऽपि "शेषभोगात्मपर्यङ्कशायिने नम इत्यथ" इत्युक्तं, "सर्वाधीशफणातपत्रलसितः" इति मन्त्रमहोदधावपि तद्ध्याने उक्तमिति बोध्यम् । तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः, वक्ष्यमाणहेतोः । अतएव विशिष्टविषयकत्वस्य लाभेन मङ्गलस्य प्रतिज्ञातार्थसिद्धिः । यद्यप्यादौ शिवादिपदोल्लेखेनापि मध्यवर्त्तिफलचतुष्टयाद्यन्तफललाभः, तथापि तन्मध्यवर्त्तिफलद्वयलाभार्थमेवं मङ्गलं कृतम् , अतएवौचित्यमपि सिद्धम् । एवञ्च कात्स्न्येन प्रागुक्तार्थध्वननमीदृशमङ्गलादेव, नान्यतरमात्रविषयकादिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयितुं तद्गुणसंविज्ञानस्योभयस्तुतिद्वारा फलं प्रतिपादयितुं चादौ विशेषणस्तुतेः फलमाह—**शेषाशेषेति ।** तत्राद्यन्तपक्षयोः स्पष्ट एवार्थः । केचित्पक्षे तु, शेषश्चाशेषश्च शेषाशेषौ नञो विरोधार्थत्वात्फणिगरुडौ तयोर्येऽर्थाः महाभाष्यगरुडपुराणस्थसिद्धान्तास्तल्लाभायेत्यर्थः । अन्त्ये सदसद्विवेकादिकथनद्वारा ज्ञानस्योपदिष्टत्वात्तल्लाभोप्यत्रोपयुक्तः, दुराग्रहं संत्यज्य सुष्ठु ज्ञात्वा विचार्य सदसद्विवेकेनैवात्रापि सिद्धान्तानां वक्तव्यत्वादिति भावः । इयं च चतुर्थी तादर्थ्ये इति बोध्यम् । उक्तार्थमेव विशेष्य स्तुतेः फलमाह—**दातुमिति ।** यदि तन्मध्यवर्त्तिफलद्वयमात्रमिष्टं तर्हि तावन्मात्रेणैव तल्लाभे विशेष्योक्तिरफला । यद्यप्यत्र गणदोषो नास्ति आद्यगुरुभगणस्यादौ सत्त्वेन तस्य चन्द्रदेवताकस्योज्ज्वलयशोरूपोत्तमफलजनकत्वात् , वर्णदोषोपि नास्ति, शः सुखमित्युक्तत्वात् , मित्रामित्रदोषोऽपि नास्ति, आदौ द्वयोरपि भगणत्वेन मित्रतमत्वात् । एवञ्चेदमपि फलं विशेषणस्तुतेरेव सम्भवतीति "शेषसुनामकमीडे" इत्येव पाठ्यम् । किञ्च तस्य देवतार्थकत्वेन सर्वान्त्यफलयोरपि लाभः, तथापि शेषशब्दस्यावशेषार्थबोधकतया दुष्टत्वप्रयुक्तनिषेधस्य विभूषणपदसमभिव्याहृतशेषपदस्य देवतार्थकतयैव निरास इति तदर्थं मध्यवर्त्तिफलचतुष्टयाद्यफलार्थं च तादृशं मङ्गलमावश्यकमिति तच्चतुष्टयध्वननमप्रत्यूहमेवेति भावः । सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वाद्यस्य शिवस्य विष्णोः लक्ष्मीनृसिंहस्य वा कृपायुक्ता दृष्टिः कृपैव दृष्टिर्वेत्यर्थः । नन्वेवमपीतरदाद्यर्थध्वननालाभः "आरोग्यं भास्करात्" इत्यादिवचनजातैस्तत्तद्देवतानां विशिष्य तत्तत्कामनापूरकत्वस्योक्तत्वेन तन्तुवायेनाभूषणादिकमिवान्यकार्यमन्यैः कर्त्तुमशक्यमिति तत्तत्कामनासिद्ध्यर्थं तत्तन्मङ्गलस्यावश्यकत्वेनैकस्येष्टदेवताया अपि साधारणत्वात् । किञ्च प्रकृतेऽन्यकामनाऽभावेऽपि निर्विघ्नताया आवश्यकत्वेन तत्करणे च गणपतेरधिकृतत्वेन तन्मङ्गलं विनेष्टार्थसिद्ध्यभावेनैतन्मङ्गलस्याकिञ्चित्करत्वादत आह—**सकलमिति ।** तथा चाज्ञामात्रस्वस्वीयान्यतरसुलभवस्तुमात्रात्पृथिवीपतेः स्वाश्रितस्यैव सकलका-

शब्दरत्नम् ।

ध्यायं ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः, णमुलन्तमेतत् । **परं** सर्वजगदुपादानम् । कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तये इदम् । ध्यानं चिन्तापरपर्यायं स्मृत्यनुकूलव्या-

भैरवी ।

लोके, तथा शिवस्य विष्णोश्च कृपापूर्वकदृष्ट्या सकलार्थलाभो भवत्येवेति तदन्तर्गतत्वेन प्रारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिरपि भविष्यत्येवेति ध्वनितम् ॥

ननु ध्यायमिति यदि द्वितीयान्तं तदाऽभ्यासानुपपत्तिः, अत आह—ध्यात्वा ध्यात्वेति । ध्यायशब्दो यदि घञन्तस्तदोक्तार्थालाभोऽत आह—णमुलन्तमिति । एवञ्च क्त्वाणमुलोः समानार्थत्वेनोक्तार्थस्य लाभः सुकर एव । एतेन स्मारं स्मारमित्यपि व्याख्यातम् । कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि—

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नञ्च जायते ॥

इति श्रुत्या नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्तद्व्यावृत्तये-परमिति । एवञ्च हिरण्यगर्भस्यापि जगदन्तःपातित्वेन तदुपादानत्वस्य तत्राभावात्तद्व्यावृत्तिरिति भावः । न च हिरण्यगर्भस्य चेतनरूपत्वात्तस्य च "नित्यं विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म" इति श्रुत्या नित्यत्वावगमेन कथङ्कार्यत्वमिति वाच्यम्, अपञ्चीकृतसकलभूतसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः, तदुपाधिभूततादृशशरीरस्य जन्यत्वाद् हिरण्यगर्भस्य जन्यत्वव्यवहारः । अत एव—

"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" ।

इति श्रुतिः सङ्गच्छते । इदम् परमिति विशेषणम् । ध्यैस्मृधात्वोस्तुल्यार्थकत्वस्य प्रसि-

भावप्रकाशः ।

मनाया इत एव लाभे निर्विघ्नताया अपि तदन्तर्गतत्वेनैव लाभात्तत्सिद्धिस्तद्ध्वननं च सम्यगेवेति भावः। **ईष्टे** । ईश्वरत्वेन स्वातन्त्र्यात्समर्थो भवतीत्यर्थः । यदीयतादृशदृष्टेरेवेदृशसामर्थ्यमिति तस्य महत्त्वं किं वर्णनीयमिति सर्वोत्कृष्टतमत्वं तत्रेति तात्पर्यम् । तथा च मूर्खाणामभक्तानां भेदवादिनां च तत एव सकलाभीष्टलाभासत्त्वेऽपि तदन्येषां सर्वोत्कृष्टत्वेनैकत्वेन च जानतां स उचित एवेति भावः ॥

ननु ध्यायमित्यादेर्घञाद्यन्तप्रकृतिकद्वितीयान्तत्वे अभ्यासान्वयद्वितीयानामनुपपत्तिरत आह—**ध्यात्वेति, णमुलन्तमिति** च । एतेन स्मारंस्मारमित्यपि व्याख्यातम् ।

ननु ब्रह्मणि किं नाम परत्वम्? न चान्यत्वं, भेदस्यासत्त्वात् । न चोत्कृष्टत्वं, यत्किञ्चित्प्रतियोगिकोत्कर्षस्य येन केनचिद्रूपेण सर्वत्र सत्त्वात्, जगदुपादानत्वस्यापि हिरण्यगर्भादावतिप्रसक्तत्वादत आह—**सर्वेति** । एवं चेदृशोत्कर्षस्य तदन्यत्रासत्त्वान्नातिप्रसक्तिरिति भावः ।

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ॥

इत्यादिश्रुतिरिह प्रमाणम् । ईदृशं ब्रह्म जीवः ईश्वरो वा शुद्धं वा मतभेदेनेति स्पष्टमुत्तरमीमांसायाम् । सर्वपदव्यावर्त्यं ध्वनयितुमाह—**कार्यब्रह्मेति** । यद्यपि "ब्रह्मा तु तपसि ज्ञाने वेदाध्याये द्विजे विधौ । ऋत्विग्योगविदोश्च" इति विश्वादावुक्तं, तथा—

'वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।'

इत्यमरोक्तं, तथापि श्रुतौ क्लीबब्रह्मशब्दस्य कार्यकारणब्रह्मपरतया बहुशः प्रसिद्धत्वान्न दोषः । अधिदैवतं त्रिषु रूपेषु विराट्—हिरण्यगर्भ—ईश्वरेषु । अपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिः सूक्ष्मशरीरो-

सरला ।

गणेशगुरुपादाब्जसेवनाल्लब्धबुद्धिना । टिप्पणं शब्दरत्नस्य क्रियते बालबुद्धये ॥

कार्यब्रह्मेति । **ननु** कार्यब्रह्मरूपचतुर्मुखवाचिब्रह्मशब्दस्य "ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः" इत्याद्यमरेण पुंस्त्वानुशासनात् नपुंसकब्रह्मशब्दोपादानेनैव तद्व्यावृत्तौ सिद्धायां परं पदोपादानं निष्फलमिति **चेत्**? न । चतुर्मुखवाचकब्रह्मशब्दस्यापि "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" इति श्रुतौ "ब्रह्मणा लोककर्तृणा" 'स ब्रह्म स शिवः' इत्यादिप्रयोगेषु च क्लीबतादर्शनेन तद्व्यावृत्तेः ।

शब्दरत्नम् ।

पारूपं, स्मरणं तु तज्जन्यमिति विशेषः । गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्मादेव गुरोरिति सूचितम् । प्रौढानां मनो रमयतीत्यर्थिकां मनोरमाम् ।

भैरवी ।

द्धत्वादुभयोरुपादाने पौनरुक्त्यमत आह—ध्यानमित्यादि । व्यापाररूपमिति । स्मृत्यनुकूलभावनाख्यसंस्काररूपमित्यर्थः । तज्जन्यम्—तादृशसंस्कारजन्यस्मरणरूपम् । ननु गुरुशब्दार्थस्य पूज्यत्वेन "गुरवः समागताः" इत्यादौ बहुवचनवदत्रापि बहुवचनेनैवोपादानमुचितमत आह—गुरोरित्येकेति । एतेनैकस्मात्सर्वविद्यालाभस्तस्य सर्वविद्याश्रयतां विना नोपपद्यत इति तस्यैकस्य सर्वविद्याकुशलत्वे लब्धेऽधिकपूज्यत्वस्येश्वर इव सर्वोत्कृष्टत्वस्य लाभ इति ध्वनितम् । प्रौढानाम्मनांसि प्रौढमनांसि रमयति या सा प्रौढमनोरमा इत्यर्थश्चेत्तदा "कर्मण्यण्" इत्यण्प्रत्यये "टिड्ढा" इति ङीप् स्यादत आह-प्रौढानामित्यादिना । एवञ्चैवंविधस्तस्य फलितोऽर्थः, विग्रहस्तु गङ्गाधर इत्यत्रेव रमयतेः पचादित्वस्य मूलविभुजादित्वस्य वा कल्पनेन रमयतीति रमा प्रौढमनसां रमेति कार्य इति सूचितमिति केचित् । वस्तुतस्तु यदि रमयतेः पचादित्वादि कल्प्यते तदा

भावप्रकाशः ।

पहितो हिरण्यगर्भः, तस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वेऽपि तदुपाधेः सूक्ष्मशरीरस्य जन्यत्वात्कार्यत्वं बोध्यम् । एतेन वस्तुतो जन्यत्वस्य कस्याप्यभावादौपाधिकजन्यत्वस्य विराडादावपि सत्त्वेन तस्यैवात्रोल्लेखः कुतो नेति परास्तम् । अशोकवनिकान्यायेन तथोल्लेखात् । किञ्च हिरण्यगर्भस्य भौतिकसृष्टिमध्ये प्रथमसृष्टत्वेन तथोक्तत्वात् । अत एव "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य" इत्यादिश्रुतिः संगच्छत इति दिक् । इदम् सर्वत्वविशिष्टजगत उपादानमाद्यकारणमित्यर्थकं परमिति विशेषणम् ।

ननु ध्यैस्मृधात्वोस्तुल्यार्थकत्वेनान्यतरवैयर्थ्यमत आह—ध्यानमित्यादि । चिन्तेति । ध्यै चिन्तायामित्युक्तेरिति भावः । स्मृत्यनुकूलेति । स्मृतिजनकभावनाख्यसंस्काररूपव्यापाररूपमित्यर्थः । प्राचां मते स्मृतावनुभवस्य करणत्वव्यापारस्य तत्त्वं विना बाधितत्वेन तस्यापि तत्त्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धेश्च । नव्यमते त्वन्यथासिद्ध्या तस्यैव करणत्वात् । एवञ्च मतद्वयसाधारणमिदम् । यद्वा पूर्वमते पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिणा स्मृतिजनकानुभवरूपमित्यर्थः । तज्जन्यमिति । उक्तरूपव्यापारजन्यमित्यर्थः । विशेष इति । ध्यानस्मरणयोरिति शेषः । तथा च भेदान्नान्यतरोक्तिरफलेति भावः ।

ननु गुरोरित्यनुचितं पूज्यतया बहुवचनस्य युक्तत्वादत आह—गुरोरितीति । एकस्मादेवेति । कृष्णपण्डिताख्यादेवेत्यर्थः । एवोऽन्यव्यवच्छेदे । सूचितमिति । तथा च तस्य सर्वविद्यानिधित्वसूचनद्वारा सर्वोत्कृष्टत्वसूचनेन सर्वपूज्यत्वप्रतिपादनद्वारा ईश्वरस्येवाद्वितीयत्वप्रतिपादनार्थमेकवचनोक्तिरिति भावः । प्रौढत्वं न मनोमनोरमयोरभेदेन विशेषणमित्याह-प्रौढानामिति । मनो रमयतीत्यर्थिकामिति । इतिशब्दार्थकशब्दप्रतिपाद्यामित्यर्थः । नन्वेवं विग्रहे कर्मण्यणि ङीबापत्तिरिति चेत्? अत्राहुः—आवश्यकस्य पचादित्वादेर्मनोरमयतीति णिच्-कर्मोभयविशिष्टरम्धातौ कल्पनया अण एवाप्राप्तिरिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा मनसः कर्मत्वस्याविवक्षा सम्बन्धित्वस्य च विवक्षा, रमयतेरपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्य च विवक्षाऽविवक्षा चेति ज्ञानातिगौरवं स्पष्टमेव । अतो विशिष्टपाठस्यैव लघुत्वम् । एवंजातीयकेषु गंगाधरादिष्वप्येवमेव बोध्यम् । अत एव "आकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन" इति कर्मण्यणित्यत्रत्यं वार्त्तिकम्, "अलमाश्रयते अलाश्रयः सचासौ विधिः" इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यं, "स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविित्यत्र मूलविभुजादित्वात् क" इति यूस्त्र्याख्याविति सूत्रस्थं पक्षान्तरबोधकभाष्यं च स्वरसतः संगच्छते । एतेन मनो रमयतीत्यर्थिकामिति कुकल्पना परास्ता ।

नचैवं रमेत्यस्यासिद्धिः, येभ्यो विशिष्टेभ्य इष्यते ते स्वादौ णिज्रहितान्केवलान् तान्पठित्वा ततः कर्मोपपदेभ्यश्चेति पठित्वा ततो णिच्प्रकृतिभूतान् तादृशान् सचकारान् पठित्वा णिचश्चेति पाठ्यमित्येतत्तात्पर्येण लाघवस्य रमेत्यादिसिद्धेश्च निष्प्रत्यूहत्वात् । रामेत्यस्य तु ज्वलादित्वात्सिद्धिः । कृतपूर्वी कटमित्यादौ तु भाष्यप्रामाण्यादगत्या कर्मणो विवक्षाऽविवक्षा च । सहवाक्यद्वयप्रदर्शनं तु-षष्ठीतत्पुरुषोत्तरमच्

हयवरट् (मा० सू०)। हकारोपदेशः अट्अशहश्इणग्रहणेषु हका-

शब्दरत्नम् ।

ौढत्वं च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम् ।

इण्ग्रहणेष्विति । नन्विदं न्यूनम्, अम्ग्रहणेऽपि ग्रहणात् । फलं तु 'बहुमकृह्'

भैरवी ।

ास्यापि कर्मण्यणित्यस्य पचादिभ्योऽजित्यादिना बाधे ङीबभावः सुकर एवेति । प्रौढम-
ासि रमयतीत्येव विग्रह इति बोध्यम् । प्रकृतोपयोगिप्रौढपदार्थतावच्छेदकमाह–प्रौढत्वमिति ।
ेन महाभाष्यगूढार्थज्ञानमितरसकलदर्शनार्थज्ञाने सत्येवेति सूचितम् । भाष्यकृतां विचार-
मये सकलदर्शनार्थस्य तत्र तत्र ध्वननात् । अत एव गूढत्वविशेषणं सङ्गच्छते। एवंविधप्रौढत्वो-
पादनेन तादृशज्ञानवतामेव निर्दुष्टत्वज्ञानेनेयं मनोरमा रमयति नान्येषामित्युक्तम्भवति ॥

भावप्रकाशः ।

ुत्तरं वा सः, अन्त्ये नित्यसाकाङ्क्षत्वात् तस्य मनस्यन्वयः तद्द्वारकसम्बन्धेन रमायां वेति-सूच-
ुं; न सहविग्रहाद्यभिप्रायं, यौगपद्यासम्भवेन बाधितत्वात् । अतएवेत्यर्थिकामित्युक्तिर्नत्विति विग्रहि-
ामिति । अग्रे च मनोरमामित्येवोक्तमिति भावः ॥ ननु मनोरमणे वयःकृतप्रौढत्वस्यान्वयव्यतिरेकव्यभि-
ारेणाहेतुत्वात्, अन्यस्य तस्यानिर्वाच्यत्वात्, प्रतिभादेरेव हेतुत्वाच्च प्रौढेति विशेषणं व्यर्थमत आह—
ौढत्वमिति । प्रौढत्वं चेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । दर्शनं शास्त्रम् । एतेनान्यसर्वशास्त्राध्ययनोत्तर-
ेव महाभाष्यगूढार्थज्ञानं, नान्यथा । तत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या सर्वज्ञेन सहस्रास्येन पतञ्जलिनाऽन्यशास्त्रवि-
यानपि कांश्चिद् गुरुलघुतया प्रतिपाद्य खण्डितत्वात् । अत एव गूढार्थेत्युक्तमिति । महाभाष्याध्ययनोत्तरं
; नान्यशास्त्रादौ प्रवृत्तिरपि, तत्तच्छास्त्रविषयाणां केषांचिदित एव लाभात्, अस्य सर्वशास्त्रकपाटत्वाच्च ।
अनेन शब्दब्रह्मनिष्ठस्यान्यत्रासारत्वान्निष्फलत्वाच्च ब्रह्मनिष्ठस्य विषयपुनर्वेदान्तश्रवणाद्योरिव वैराग्यो-
त्यादिति च सूचितम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ इति ।

एतन्मूलभूता "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च" इत्यादि-
श्रुतिरपि मुण्डके प्रसिद्धा । अन्यभाष्यव्यावृत्त्यर्थं महेति । भाष्यमात्रोल्लेखेन मूलस्यापि तन्मात्रानु-
यायित्वं ध्वनितम् । गूढार्थेति । एवं च तादृशानामेव निर्दुष्टत्वादियं मनो रमयत्येवेति खण्डनप्रवृत्त्य-
नुमितातादृशत्वानां खण्डनकाराणां खण्डनायात्र प्रवृत्तिरज्ञानविलसितत्वेन निष्फलैव । तथा च प्रौढत्वस्य
विलक्षणबुद्धिमत्त्वरूपतया निर्वक्तुं शक्यत्वान्नोक्तदोष इति भावः ।

इण्ग्रहणेष्वितीति । अत्रेदं बोध्यम्, अशित्यधिकम् । सूत्रमते "भोभगो"इति सूत्रे तत्सत्त्वेपि सिद्धा-
न्ते 'देवाः सन्ति' 'छन्दःसु' इत्यादीनामन्यथावारणेन तस्य खण्डितत्वेन तत्र तद्ग्रहणे फलाभावात् । खरि
यत्वासिद्ध्या विसर्गादिप्रवृत्त्या "लोपः शाकल्यस्य" इत्यत्र तदनुवृत्तेर्न फलम् । 'वृक्षस्करोति' इत्यादौ

सरला ।

सकलदर्शनार्थेति । अत्र सकलपदं महाभाष्ये विशेषणम् । तेन दर्शनाद्यज्ञानपूर्वकसकलमहाभाष्य-
गूढार्थज्ञानवत्त्वमित्यर्थः फलति । साकल्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञाने सत्येव दर्शनानामीषज्ज्ञानेऽपि इयमान-
न्ददायिका । साकल्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञानं च सिद्धान्तकौमुद्यध्ययनात् सिद्ध्यति । न केवलं सिद्धा-
न्तकौमुदीमात्राध्येतारोऽत्र प्रौढत्वेन विवक्षिताः, किन्तु मुक्तावल्याद्यध्ययनेनेषद्दार्शनिकसिद्धान्तज्ञान-
वन्तस्तादृशा इति । तथा च सिद्धान्तमुक्तावल्याद्यध्ययनपूर्वकसकलसिद्धान्तकौमुद्यध्येतारोऽस्मिन्ग्रन्थे-
ऽधिकारिण इति तु सांप्रदायिकाः । युक्तं चैतदिदानीन्तनविद्वज्जनेषु तथा दर्शनात् । सिद्धान्तकौमुदीगू-
ढार्थज्ञानं प्रयोजनम्, सिद्धान्तकौमुद्यर्थो विषयः, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्ध इति अनुबन्ध-
चतुष्टयं बोध्यम् ।

रग्रहणार्थः । अर्हेण, "अड्व्यवायेऽपि" इति णत्वम् । देवा हसन्ति, "भोभ-गो" (पा० सू० ८।३।१७) इति रोर्यत्वम् । देवो हसति, "हशि च" (पा०

शब्दरत्नम् ।

इत्यादौ "पुमः खय्यम्" इति रुत्वम् । गवित्ययमाहेत्यादिवद्, अपदान्तत्वात्ककारादेर्न

भैरवी ।

द्वयम् । ननु प्रत्येकानुकरणेऽनुकार्येणार्थेन ककारहकारयोरर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुबुत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्येकम्पदत्वाज्जश्त्वढत्वयोः कृतयोर्न रुत्वस्य प्राप्तिरत आह—गवित्ययमाहे-त्यादीति। इत्यादाविवेत्यनेन तत्र चाभेदविवक्षा सूचिता, बहुपुमित्यत्र तु सान्तप्रातिपदिका-नुकरणं भेदविवक्षा च । अत एव सकारस्य संयोगान्तलोपः । ककारादेरिति । आदिना हकार-

भावप्रकाशः ।

फलाभावः । न च सूत्रे एव फलाभावात्पदस्येत्यस्यासम्बन्धः, अधिकृतस्य तस्यासम्बन्धे मानाभावात् । व्य-भिचाराभावेऽप्यसम्भववारकतया चारितार्थ्यात् । "नश्छवि" इत्यादावग्रे सम्बन्धस्यावश्यकत्वेन सम्बन्ध-तदभावयोः कल्पने गौरवात्तदन्तविध्यर्थं तस्यावश्यकत्वाच्च । अन्यथा बहुपुमित्यनेन पदाक्षेपेऽपि तद्रूप-पदस्य रुत्वमित्यर्थे केवले संभवेऽपि तदन्तेऽतत्त्वात्तदनापत्तेरिति चेत्, न, बहुपुमित्यंशेऽगत्या भेदविवक्षाङ्गी-कारेण प्रकृतिवदनुकरणमित्यङ्गीकारेण वा पदत्वात्तत्प्राप्तेः फलस्य सुवचत्वात् । एवं स्वत्र सान्तानुकरणेऽप्या-द्यपक्षे बाधकाभावः । उक्तरीत्या पदत्वात्संयोगान्तलोपेन लक्ष्ये मान्तत्वस्यैवावस्थितेरिति कश्चित् । वस्तु-तस्तु उक्तरीत्या क् ह् इत्यनुकरणद्वयसत्त्वेऽपि कुलान्यपदार्थकबहुवचनान्तबहुव्रीहिर्नानुकरणं बहुपुमिति । तदर्थस्य च भूधात्वर्थे कर्तृत्वेनान्वयः, अध्याह्रियमाणश्रवणे सम्बोध्यत्वेन वा । तत्र च सोर्लुकि प्रत्ययल-क्षणेन पदत्वात्संयोगान्तलोपे रुत्वप्राप्तिरविघ्नैव । अत एव स्वरसतो गवित्ययमित्युत्तरग्रन्थसङ्गतिः । अन्यथा ऽत्रापि तदनुरोधेन तथाङ्गीकारेऽफलत्वमर्धजरतीयत्वं च स्यात् । एवञ्च पक्षान्तरेऽप्यगतिकगतिन्यायादर-पङ्ककलङ्कलेशोऽपि न । कस्तु न, उरः प्रभृतिष्वेकवचनान्तपाठेन बह्वादिषु तत्त्वासम्भवेऽपि 'प्रियपुंस्कः' इ-त्यादौ तत्सम्भवेनात्र तदप्राप्तेः । किञ्च वैपुल्यवाचकत्वेऽपीष्टानुरोधेन बहुवचनान्तानामेवात्र समासकरणात् । अकुशमकुशलक्ष्मीरितिवत् । शेषाद्विभाषेति तु पाक्षिकः । एवंचेदं फलं युक्तमिति गुरुचरणानामाकूतमिति बोध्यम् ।

रुत्वमिति । रुशब्द इत्यर्थः । अनुस्वारशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति भावः । अत्र यथा त्वप्रत्ययस्तथा मञ्जूषादौ स्पष्टम् । नन्वेवमपि भेदविवक्षायां पदत्वात्कादेर्जश्त्वादौ रुत्वाप्राप्तिस्तदवस्थैवात आह—गवी-ति । तत्रेवाभेदविवक्षायामित्यर्थः । भेदाभेदपक्षयोः पदत्वापदत्वयोरुपपत्तिस्त्वग्रे व्यक्तीभविष्यति । कका-

सरला ।

अपदान्तत्वादिति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामनुकरणेनानुकार्यस्य तादृश्यज्ञानेनोपस्थितेः शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधतात्पर्योच्चरितत्वरूपार्थवत्त्वस्याभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन सु-बनुत्पत्त्याऽपदान्तत्वादित्यर्थः । बहुपुम् क् ह् इत्यनुकरणत्रयमेतत् । अभेदविवक्षापक्षश्च "मतौ छस्सूक्त-साम्नोः" इति सूत्रस्थेन "अस्यवामादिभ्य उपसंख्यानम्" इति वार्तिकेन ज्ञाप्यते । तद्धि अस्यवामशब्दा-न्मत्वर्थे छप्रत्ययं विधत्ते । अस्यवामशब्दादारभ्यमाणसूक्तघटकास्यवामशब्दानुकरणमेतत् । यदि तु भेद-विवक्षापक्षः स्यात् तर्हि तस्मिन्पक्षेऽनुकार्यानुकरणयोर्भेदात् अनुकरणेनानुकार्यस्य बोधदर्शनात्तत्रानुकार्यार्थ-निरूपितशक्तेरवश्यं स्वीकार्यतया अनुकार्यार्थनिरूपितशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधतात्पर्येणोच्चरितत्व-रूपार्थवत्त्वस्य "अस्यवाम" इत्यनुकरणे सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे ततः प्रथमैकवचनस्य सुलभतया "मतौ छः" इति सूत्रेणैव "प्रथमान्तान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि वा वाच्ये" इत्यर्थकेन छप्रत्यये "अस्यवा-मीयम्" इत्यस्य सिद्धौ तद्व्यर्थम् । ज्ञापिते चाभेदविवक्षापक्षे तत्रोक्तरीत्या अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावे ततः प्रथमाया अप्राप्त्या "मतौ छः" इति सूत्रस्याप्रवृत्तेस्तदर्थं वार्तिकस्य चारितार्थ्यात् । अत एव भू सत्ता-यामिति निर्देशः सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु भेदविवक्षापक्ष एवोचितः । सच प्रकृतवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्य-

सू० ६।१।११४) इत्युत्वम् । लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे, "विभाषेट:" (पा०

शब्दरत्नम् ।

जशत्वमिति चेत् ? न, "छुटृतिथो:" इत्यादाविकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्स-

भैरवी ।

परिग्रहः । जशत्वमित्युपलक्षण ढत्वस्यापि । सुटृतिथोरिति । आदिपदद्वयेन झषस्तथोरित्यस्य तत्रत्याकारस्य च परिग्रहः । शास्त्राबोधितेत्यादि । अचाऽव्यवहितोऽजव्यवहितः, अजव्यवहितश्चासौ हल्समुदायश्चाजव्यवहितहल्समुदायः, शास्त्रेणाबोधितो योऽजव्यवहितहल्समुदायस्त-

भावप्रकाशः ।

रादेरिति । आदिना हकारपरिग्रहः । एवं च जशत्वं ढत्वस्याप्युपलक्षणमिति भावः । एतेन पुम्कुहावित्युदाहरन्तो मान्या मान्या एवेति सूचितम् । कस्य जश्त्वापत्तेः । अतएव तावन्मात्रोल्लेखः ।

इकारादीति । अनन्यार्थेत्यादिः । प्रकारार्थकादिभ्यां टकितौ झषस्तथोरित्यादेरकारादेश्च परिग्रहः । तदनुपादाने बीजं तु अशोकवनिकान्याय एव । एतेनाकारस्य प्राथम्यात्तथोक्तिरुचितेत्यपास्तम् । तन्न्यायानाश्रयणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा च सकलज्ञापकैरेकवाक्यतया सामान्यतोऽजहिततादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वं ज्ञाप्यते, न तु इकाररूपविशेषाजहितस्य तस्येति फलितम् । एतेन "सुटृतिथो:" इत्यादावाद्युपस्थिताकारत्यागेनेकारकरणेन विजातीयाजहिततादृशहल्समुदायस्य तुल्यन्यायत्वादसाधुत्वलाभे जबगडदशमुच्चारयेत्यस्यासाधुतापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । इकारमात्रकरणेन तुल्यन्यायत्वात्तथा लाभ इति त्वदुक्तेर्व्याहतत्वाच्च । शास्त्राबोधितेति । तत्त्वं च विधेयतासम्बन्धेन शास्त्रजधीविषयतात्वावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नाश्रयत्वस्य वा योऽभावस्तद्वत्त्वम् । शब्दानां कार्यत्वे आद्यम्, नित्यत्वे त्वन्त्यम् । अत एव शास्त्राबोधितेत्युक्तं, न तु शास्त्राविहितेति । अन्यथा तत्समूहस्याप्युद्देश्यतया तत्सूत्रबोध्यत्वेन स्वस्मिन् चारितार्थ्याभावात् ज्ञापकत्वासङ्गतिः स्पष्टैव । इदं च समूहविशेषणं विशेषणान्तरसाहचर्यात् । अत्र प्रतियोगिनस्तत्त्वं तु साक्षाद्यावदवयवद्वारा शास्त्रबोध्यतत्तत्प्रकृतिप्रत्ययादिरूपसमुदायघटकयावदवयवद्वारा वा यथाकथंचित् । अत एव 'सुध्युपास्य:'इत्यादौ धध्इत्यस्यद्ध्य्इत्यस्यास्तीत्यादौ स्त्इत्यादेरग्निरित्यादौगुन्इत्यादेश्चासाधुतावारणायेदं विशेषणं सफलम् । द्वितीयस्य तु उणादिव्युत्पत्तिपक्षे 'वटक्' 'मरुत्' इत्याद्यनुकरणमेव व्यावर्त्यम् । मुख्यमते एवमेव । परन्तु डित्थादौ त्थ् इत्यस्य ग्न्तुल्यत्वेऽपि ड्त्इत्यस्योभयव्यावर्त्यता बोध्या । मल्लग्रामादिवद् भूयसा व्यपदेशेन तस्याज्झलात्मकत्वेऽपि तादृशहल्समूहत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् । हल्मात्रसमूहेत्यर्थविवक्षायां तु तात्पर्यग्राहकमिदं बोध्यम् । कृचूटृत्प् इत्याहेत्याद्यनुकरणमस्य लक्ष्यम् । एवञ्च तुल्यजातीयत्वादशास्त्रीयलौकिकतादृशानुकरणमात्रविषयमिदं ज्ञापकम् । अतएव "स्को:"इत्यादिस्तु सौत्रः प्रयोग इत्येवाग्रे उक्तम् । न त्वग्न्यादिचर्चा कृता । एवञ्च प्रकृते तत्त्वसिद्धिरप्रत्यूहैवेति बोध्यम् । एतेन हयवरेत्याद्यानुपूर्व्याः शास्त्रबोध्यत्वमुत नेति विकल्प्य आद्ये तस्यास्तत्त्वेनाचं विनापि स्कोरित्यादिवत्साधुत्वोपपत्तेः ज्ञापितेऽपि स्वस्मिन्नचारितार्थ्येन ज्ञापनासम्भवः । अन्त्येऽसाधुतापत्तिस्तस्याः । न च स्वस्य स्वबोध्यत्वानुपपत्तिः । शाब्दिकमते शब्दस्यापि शाब्दबोधे भानाभ्युपगमेन ,दीपस्येव तत्सम्भवादिति मन्दोक्तमपास्तम् । द्वितीयविशेषणेनान्त्यपक्षे तद्वारणात् । नहि तावन्मात्रेणासाधुत्वमुक्तम् । उद्देश्यतया शास्त्रबोध्यत्वेऽपि विधेयतयाऽतत्त्वेनाद्यदोषस्याप्यभावात् । "स्को:"इत्यादीनामन्यथोपपत्तेर्दृष्टान्तासङ्गतेर्गुरुचरणैस्तस्थानुल्लेखाच्च । एतेन "लोपोव्यो:" इति लोपव्यावृत्त्या चरितार्थत्वाद्यवरित्यकारयोस्तत्त्वासंभव इत्यपि तदुक्तमपास्तम् । क्वचिच्चारितार्थ्येऽपि सर्वत्राचारितार्थ्याच्च । अक्षरसमाम्नाये कार्यप्रवृत्तेरन्यथा

सरला ।।

सिद्धः । तत्र हि पूर्वोक्तरीत्या अर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् ततः सूत्रेणैव छप्रत्ययं संसाध्य वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । अत एव क्षियो दीर्घादिति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा क्षिधातोरनुकरणभूतक्षिशब्दात् षष्ठ्यनुत्पत्त्यापत्तिः । यथोत्तरं मुनीनां च प्रामाण्यम् । भू सत्तायामित्यादिनिर्देशास्तु सौत्रत्वादुपपादनीयाः । एवं च गविश्वयमाहेत्यत्रानुकार्यस्वरूपभङ्गभिया न वलोपः । प्रकृते च न ककारस्य जश्त्वमिति दिक् ।।

सू० ८।३।७९) इति वा ढः ॥

शब्दरत्नम् ।

मुदायस्यासाधुत्वबोधनात्। अत एव "उच्चैरुदात्तः" (पा० सू० १।२।२९) इति

भैरवी ।

स्यासाधुत्वमित्यर्थः । शास्त्राबोधितत्वञ्च—शास्त्रबोधितभिन्नत्वम् । ननु राज्ञ इत्यादौ शास्त्रबोधितत्वं लोपस्य, न तु अव्यवहितत्वस्येति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरितिचेत् ? न, शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यसाधुत्वप्रतिपत्तिकभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपत्वात्तत्प्रतिपत्तेः शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वमक्षतमेव । बोधनादिति । एवञ्चैतादृशस्यापभ्रष्टवदसाधुत्वेन।शास्त्रप्रवृत्तियोग्यता तेषु नास्तीत्याशयेन 'अम्' प्रत्याहारे हकारस्य ग्रहणरूपम्प्रयोजनं नोपन्यस्तमिति भावः । इदञ्च तस्य समुदायस्य सत्त्वाभिप्रायेण । वस्तुतस्तु सत्त्व-

भावप्रकाशः ।

वारणस्यान्यत्रावश्यकत्वेनात्राऽपि तथा संभवाच्चेति दिक्। असाधुत्वेति । अतएवामादिव्यवहारस्य "झभञ्" इति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिनैवोपपत्तौ "ञमङणन" इति सूत्रे मोऽनुबन्धो न कार्यः । झकारभकारपरखयाद्यभावात् "पुमःखयि" इत्यादे र्नास्त्यतिप्रसङ्ग इति तत्सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा बहुपुम्कुञ्ज्" इत्यादौ रुत्वादिवारणाय तदावश्यकत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यत्तु तुल्ययुक्त्या ईदूदेदित्यत्रानन्यार्थतकारोच्चारणेन हलं विनाऽच्समूहस्याप्यसाधुत्वे स्कोरितिवत् 'अइउण्'इत्यादेः साधुत्वेऽपि 'अइउ अपेहि' इत्यादेरसाधुतापत्तिरिति मन्दस्तन्न, सूत्रमते व्यक्तिभेदकपक्षयोर्गुणान्तरसङ्ग्रहाय तस्यावश्यकत्वात् । सिद्धान्ते जात्यभेदकपक्षाभ्यां तत्प्रत्याख्यानात्प्रत्याख्यानस्थलेऽदृष्टार्थकताया एव सिद्धान्तितत्वात्

यदपि ग्लौम्लावित्यादीनां मन्त्रे कूटानां चासाधुतापत्तिरिति मन्दस्तदपि न, तत्रत्यहलां संज्ञाघटकतया स्वरूपबोधकतया च शास्त्रप्रवृत्तेरनिष्टत्वाद् 'अचं विना विगता अञ्जना अभिव्यक्तिर्यस्य तत् व्यञ्जनम्' इति तदन्वर्थताबोधिकायाः—

विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा ।

इत्यभियुक्तोक्तेर्न पुनरित्यादिभाष्यात् ,

अशक्तोच्चारणे मन्त्रे स्वरं दत्त्वा समुच्चरेत्।
सन्धिं तत्र न कुर्याद्वै पञ्चदश्याः स्वभावतः ॥

इत्यस्य "तत्र पञ्चदशीमन्त्रे अचं दत्वोच्चारणं कुर्यात् सन्धिमेलनं न कुर्यात् अचं विना न पठेदिति यावत्" इत्यर्थकस्य गणेशविमर्शनीतन्त्रे उक्तत्वाद् यत्र यत्र तादृशहल्समूहोच्चारणमशक्यं तादृशमन्त्रस्थकूटादिषु स्वरं विना तदनभिव्यक्त्या सशक्तिकानां हलां प्रत्येकमुच्चारणं न्याय्यमिति तद्व्याख्यातृक्तेश्च तत्रासाधुत्वे इष्टापत्तेः । किञ्च स्कोरित्यादिवत्सौत्रत्वादिना साधुत्वोपपत्तेः । किञ्च पदात्मकसमुदाये उणादेरव्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ च साधुत्वस्य डित्थादिवदुपपत्तेः । किञ्च ज्ञापकस्यानुकरणमात्रविषयत्वस्य उक्तत्वेनात्र ।तदप्राप्तेरिति दिक्। बोधनादिति । तथा चापभ्रंशवन्न तस्य शास्त्रविषयत्वमिति भावः । एवं सूत्रसिद्धेऽर्थे भाष्यमपि गमकमित्याह—अतएवेति । तादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनादेवेत्यर्थः ।

सरला ।

असाधुत्वबोधनादिति। अत्र केचित् तुल्यन्यायात् "ईदूदेत्"इत्यादौ तकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधित हलव्यवहिताच्समुदायस्यासाधुत्वं बोध्यते। अ, इ, उ, अपेहि इत्यसाधु। "अइउण्" इत्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः"इति वदन्ति। तन्न। तत्रत्यतकारादीनां व्यक्तिभेदपक्षयोः अनुनासिकादि संग्रहाय चारितार्थ्यात्। "निपात एकाजनाङ्"इति सूत्रे एकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । तद्धि अनेकाज्निपातव्यावृत्तये । हल्रहिताच्समुदायस्यासाधुत्वे तु न तद्व्यावर्त्यमिति । अतएव तितउ शब्दस्य नासाधुत्वम् इति "चालनी तितउः पुमानिति" कोशः सङ्गच्छते ॥

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्यम्—"न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति" इति । स्कोरित्यादि

भैरवी ।

मेव नेत्याह—अतएवेति । तादृशसमुदायस्य सत्त्वसाधुत्वयोरभावादेव । उच्चारणमपीति । एक स्याप्युच्चारणासम्भवेन तादृशसमुदायस्य सुतरां तदसम्भवेन तयोर्लाभः । यत्त्विदम्भाष्यं कि मणिमन्त्रन्यायेन तादृशोच्चारणे प्रतिबन्धकम्, उत तादृशसमुदायस्यासाधुत्वतात्पर्यकम् आद्ये संयोगसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य संज्ञ्यप्रसिद्ध्याऽनर्थकत्वापत्तिः, "लोपश्श्चेति द्विशकारव निर्देशः" इति भाष्यस्य चासङ्गतिः । नान्त्यः, एतद्भाष्यघटकोच्चारणशब्दस्य साधुत्वाबोध कत्वादिति । तन्न, वाच्यवृत्त्या साधुत्वाबोधकत्वेऽपि लक्षणया तदर्थबोधकत्वसम्भवात् । नन्वे वं शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वे "स्कोः" इत्यादौ सकारककारयोस्तादृश

भावप्रकाशः ।

भाष्यमिति । अनेन प्रागध्वनितत्वेनोक्तार्थध्वननम् । एवमग्रेऽपि । उच्चारणमपीति । अश्लिष्टस्यपद च्चारणमपीत्यर्थः । तथा चैकस्य हलस्तत्त्वाभावेन तत्समूहस्य सुतरां तत्त्वाभावादसत्त्वेन साधुत्वर दूरापास्तत्वम् । यदि तु तत्त्वाभावेन तादृशप्रयोगः स्यात्तर्हि भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।

यत्त्विदं भाष्यं मणिमन्त्रादिन्यायेनोच्चारणे निरोधकमुतासाधुत्वबोधकम् ? नाद्यः, संयोगसंज्ञादिशास्त्रवै थ्र्यापत्तेः, 'लोपश्श्चेति द्विशकारको निर्देशः' इति भाष्योक्तेश्च । नान्त्यः, उच्चारणशब्दस्यातदर्थकत्वादि मन्दः । तन्न, सार्वजनीनतदुच्चारणाभावानुभवप्रदर्शकतया भाष्यस्य तन्निषेधकत्वाभावेन विकल्पस्यैवा वतारात् । वेदशास्त्राणां सकलव्यवहारस्य चोच्छेदापत्त्या तस्यानुकरणमात्रविषयकत्वस्योक्तत्वेन साधुत्व क्रान्ते दृध्य्-इत्यादौ तच्चारितार्थ्यात् लोपश्चेत्यस्य स्कोरित्यादिवदुपपत्तेश्च ।

यदपि तस्मादचं विना हलां स्रंसनधर्मितया अचामेवोदात्तादिधर्मितया हलामुदात्तादिस्वरा शिष्टोच्चारणं न संभवतीत्येव भाष्यार्थो वाच्यः, प्रकरणस्य नियामकत्वात् यथाश्रुतार्थासंभवाच्चे सः । तदपि न, पूर्वापरसन्दर्भादिना तथा भाष्यादप्रतीतेः । तथाहि, तत्र हि पूर्वसूत्रादच्पदस्य नुवृत्तिर्न वेति विकल्प्य "यदि हलामप्येते गुणास्तदाऽनुवृत्तेः फलं, यतस्तु तथा न, अतः सा न" इत क्त्वा "इषेत्वोर्जेत्वा इत्यादावुपलभ्यन्ते ते हलाम्" इत्युक्त्वारक्तस्फटिकधीवत् भ्रान्तैवेयं धीरित्याशङ्क "नैते हल्गुणाः, किन्त्वच एव, तत्सामीप्याद्व्यञ्जनमपि तद्गुणकमुपलभ्यते" इत्युपलम्भमुपप प्रतीतेर्भ्रान्तत्वं स्पष्टयितुं प्रतीतेर्भ्रान्तत्वे बीजं किमित्याशयेन कुतोऽन्वित्यादिना कृतवैपरीत्याशङ्का रासायाजन्वयव्यतिरेकादि तद्भ्रान्तत्वेबीजमिति ध्वनयितुम् "अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गु लभ्यन्ते न पुनरन्तरेण"इत्याद्युक्तम् । अत्रान्तरेणापीत्यनेन हलंशेऽन्वयव्यतिरेकनिरासः । न पुनरित्य नाजंशे तत्त्वसत्त्वप्रदर्शनम् । ततश्च ताभ्यामच एवैते गुणाः । युक्तं चैतत्, अन्यथा भिन्नस्वरोपलम्भ पत्तिः । यतो ह्यचामेव स्वरमनुविदधति हलस्ततो न हलां स्वरोऽस्तीति । अत एव "उदात्तादिगुणैः स राजन्त इति स्वराः, अज्गुणमन्वग्भवत्यनुगच्छतीति विविधमुदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारं गच्छत्यजुप गवशादिति वा व्यञ्जनम्"इत्यग्रे भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । उपरागश्च स्वाभाव्यात्प्रातिशाख्यादितश्च पर्वे बाचेति बोध्यम् । एवञ्च यथा हलं विना अजुच्चारणं भवतीति तस्य ते गुणा वक्तुं शक्यास्तथा अचं वि व्यञ्जनस्य तादृशमुच्चारणमपि न, कथं पुनर्वाच्यमुदात्तादयो व्यञ्जनधर्मा भवन्तीति निराकाङ्क्षतदर्थप्रतिपा अपि-पुनः-शब्दयोः सार्थक्यं च भवति । त्वन्मते तु निर्हेतुकसाध्यप्रतिपादकस्यास्य हेतुसाकाङ्क्षत्वेना धकत्वेनासम्बद्धत्वापत्तिः, पूर्वापरसन्दर्भविरोधापत्तिश्च, तयोर्वैयर्थ्यापत्तिः, स्रंसनधर्मितयेत्याद्यपप्रयोगश्च यत्किञ्चिदेतत् । ननु निरुक्तमसाधुत्वमतिव्याप्तमत आह—स्कोरिति । आदिना व्योरित्यादिसङ्ग्रह

सरला ।

न पुनरिति । अचं विना केवलहल्रूपपदस्योच्चारणं प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । हल्मात्रोच्चारणे व काभावादेवमेवार्थस्यौचित्यात् । अत एव कात्स्न्र्यमित्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ।

शब्दरत्नम् ।

सौत्रः प्रयोगः । अत एवाटि हकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये "शश्छोटि" (सू० ८।४। ६३।) इत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम् । हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटीति प्रसङ्गोच्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यातम् । अमि हकारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति दिक् ॥

भैरवी ।

समुदायस्याऽप्यसाधुत्वापत्तिरत आह—स्कोरिति । आदिना व्योरित्यस्य संग्रहः । सौत्र इति । एवञ्च शास्त्रबोधितत्वमेवात्रेति भावः । अतएव । तादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वादेव । हकारप्रयोजनम्—हकारग्रहणप्रयोजनम् । तदुदाहरणम्—शश्छोटीत्यस्योदाहरणम् । हकारपरेत्यत्र बहुव्रीहिः । असम्भवश्चोक्तरीत्या बोध्यः । उक्तार्थे कैयटोक्तिरपि साधिकेत्याह—हकारपरेति । इति चेति । चकारो वाक्यालङ्कारे ॥

ननु मूले प्रथमहकारस्याश्ग्रहणेन ग्रहणरूपम्प्रयोजनमुक्तं, तन्न सङ्गच्छते, 'भोभगो' इति सूत्रेऽश्ग्रहणेन यद्यपि "देवाः सन्ति" "छन्दःसु" 'पयःसु' इत्यादौ यथाश्रुतप्राचीनरीत्या लोपो वार्यते इति सम्भवति, तथापि वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽत्राश्ग्रहणस्य न प्रयोजनम् । न च 'वृक्षव् करोति' इत्यस्य साधुत्वाय 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रेऽश्ग्रहणानुवृत्त्यर्थमश्ग्रहणमस्त्विवति वाच्यम्, तादृशप्रयोगाणामनभिधानात् । अन्यथाऽशित्यस्य तत्र सम्बन्धेऽपि 'वृक्षव् हसति' इत्यत्र लोपापत्तिर्दुर्वारैव । अतएव "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति लण्सूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः । अतएव भाष्येऽश्ग्रहणेन हकारस्य ग्रहणमिति नोक्तमिति चेत्? न, प्रथमहकारस्याट्हश्ग्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनकथनपरभाष्यस्योपलक्षणत्वात् । अतएवेण्ग्रहणेन ग्रहणस्य 'लिलिहिढ्वे' इति प्रयोजनम्भाष्यानुक्तमपि मूले उपात्तम् । अतएव भाष्यकृता द्वितीयहकारस्य प्रयोजनकथनावसरे विशिष्य तस्य प्रयोजनमुक्त्वा "यदि किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्य"इत्युक्तमित्याहुः । वस्तुतो मूलोक्तं प्राचामनुरोधेन । यदि किञ्चिदित्यादिना संदिग्धार्थकथनानन्तरमुदाहरणाप्रदर्शनेन प्रयोजनान्तराभाव एवानुमीयते । कैयटेनापि तस्य प्रयोजनन्नोपन्यस्तम् । एवञ्च भाष्याविरुद्धप्रयोजनमेवोचितमित्याशयेनाह—दिगिति ॥

भावप्रकाशः ।

सौत्र इति । एवञ्च तत्रैवायं साधुरिति भावः । **अतएवेति** । तादृशस्य तस्यासाधुत्वबोधनेनेदृशप्रयोगाणामशास्त्रविषयत्वादेवेत्यर्थः । अस्य 'व्याख्यातं' 'नोक्तम्'इत्यनयोरप्यन्वयः । **हकारेति** । हकारग्रहणेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **तददाहरणम्**—शश्छोटीत्युदाहरणम् । **नोपन्यस्तम्**—भाष्यकृतेति शेषः । एवमग्रेऽपि । **हकारपरेति** बहुव्रीहिः । **असम्भवेनेति** । उक्तरीत्येति भावः । चो व्याख्यातपदोत्तरं योज्यः । एवमग्रेपि । यत्तु भाष्ये तदुदाहरणादाने कैयटीयतादृशव्याख्याने च बीजं धातुपदाननुवृत्तिपक्षे भेदविवक्षायां षत्वस्य जश्त्वस्य वा प्रवृत्तिरिति मन्दः । तन्न, "एकाच"इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्याऽत्रापि तत्सम्बन्धौचित्यात् । किञ्च व्रश्चादिधातुसाहचर्येण तदवयवयोरेव छशयोः षत्वप्रवृत्तेः षत्वदृष्ट्या जश्त्वस्यासिद्धत्वेन तदुक्त्यनुपयोगाच्च । किञ्च भेदविवक्षाङ्गीकारेऽम्ग्रहणेऽपि त्वदिष्टफलसिद्ध्यभावापत्तेः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदाभेदविवक्षायां त्वदिच्छान्यदृढतरमानाभावेन वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतेन "ञमङण"इति सूत्रस्थभाष्यमपि सर्वत्र जश्त्वेन तत्तत्कार्यप्राप्त्यभावाभिप्रायकं न भवदिष्टार्थसाधकमित्यपि तदुक्तमपास्तमिति दिक् । **नोक्तमितीति** । एतेनेणशोरपि फलं नास्तीति सूचितम् । तच्च प्रतिपादितं प्राक् । प्रागुक्तञमङणेति सूत्रस्थभाष्यासंगतिरप्यत्र बोध्या । तद् ध्वनयन्नाह—**दिगिति** ।

हल् (मा० सू०)॥ इदं सूत्रं वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थम्। रु-

शब्दरत्नम्।

इदं सूत्रमिति। वलादिप्रत्याहाराश्च रेफेणैव सन्तु। हरन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रय-परिहारस्तु "रन्त्यं हर्"इति न्यासेनावृत्त्या हर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्य-र्थेन वा छकर इति भावः। ग्रहणार्थमिति। शषसहरित्येव तु नोक्तम्। खरि हकार-

भैरवी।

द्वितीयहकाराभावे लकारस्याप्यसत्त्वमित्याशयेनाह—इदं सूत्रमिति। लकारसाध्यप्रयोज-नानामन्यथासिद्धिमाह—वलादीति। आदिना हलादिसङ्ग्रहः। रेफेण-सकारोत्तरवर्त्तिरेफेण। ननु हलिति सूत्रसत्त्वे हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयपरिहारो भवति, अ-धुना कथमत आह—अन्योन्याश्रयेति। रन्त्यं हरिति न्यासेनेति। अत्र वाक्यद्वयम्-रन्त्यमित्येकम्, हरिति द्वितीयम्। द्वितीयेऽप्यन्त्यपदस्य सम्बन्धः। अत एव मध्ये पाठः। र इति पृथक् पदम्। अन्त्यं रइति स्वरूपमित्, अन्त्यो हर्वा इत्। न्यासभेदे गौरवमित्याशयेनाह—आवृत्त्येति। हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्येत्यर्थः। तत्र प्रथमस्यार्थमाह—हर्प्रत्याहारबोधकेति। इदं स्वरूपकथनम्, हकाररेफबोधकस्य हर्शब्दस्य स्वघटितत्वसम्बन्धेन हकारादिरेफान्तसूत्रसमुदाये लक्षणा, नातो दुर्ग्रहत्वं दोषः। द्वितीयस्य तु अन्त्यो हर् हर्प्रत्याहारबोध्य इदित्यर्थ एव। नन्विदं सूत्रमित्यादिना यत्प्रयोजनं मूलेऽभिहितं, तद् द्वितीयहकारमात्रस्यैव, तथाच स हकारस्स-

भावप्रकाशः।

हरूपाङ्गयभावेऽङ्गलवैयर्थ्ये सूत्रस्यैव तत्त्वं फलितमित्याशयेन सूत्रमाक्षिपति—इदं सूत्रमितीति। एतेन पूर्वतो भेदेन कथने बीजं चिन्त्यमिति खण्डनकाराद्युक्तमपास्तम्। तदनुरोधेन तमुपपादयति—वलादीति। आदिना रलादिसङ्ग्रहः। एवो लव्यवच्छेदे। हरन्त्यमित्यत्रेति। तदभावे सरेफप्रत्याहारयुक्तसूत्रपाठे प्रसक्ते इत्यर्थः। न्यासेनेति। उक्तन्यासं विहायान्त्यरेफस्वरूपं हर्चेद्भवतीति क्रमेणोभयार्थकैकन्यासान्तराङ्गीकारेणेत्यर्थः। मध्यपाठादुभयत्रान्त्यपदसम्बन्ध इति भावः। अत्र गौरवाद-पाणिनीयत्वाच्चाह–आवृत्त्येति। हरन्त्यमित्यस्येत्यर्थः। तत्रावृत्तस्यार्थमाह-हर्प्रत्याहारेति। हरभिन्न-प्रत्याहार बोधको यो हयेत्यादिशषसरित्यन्तसूत्रसमुदायस्तदन्त्यमित्यर्थः। तस्य तद्बोधकत्वं चादिरन्त्येने-त्येकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रत्वादणादिसंज्ञार्थानीति कौमुद्युक्तेर्लाघवेनाजादिसंज्ञाद्वारा शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानां क्रमेण निवेशस्तदर्थस्तेषां स इत्यर्थकाद् "वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः" इति भाष्याच्च स्पष्टमध्यवसीयते। एतेन हर्प्रत्याहारबोध्यसूत्रे इत्याद्युचितमित्यपास्तम्। वर्णानां तत्त्वेपि सूत्रस्य तत्समूहस्य च तत्त्वाभावाच्च। एतेन हर्प्रत्याहारः बोधको यस्येति बहुव्रीहिरित्यपास्तम्। बोधकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च। सिद्धान्ते आवृत्तसूत्रेऽज्ञातशापनेत्यर्थकोपदेशपदानुवृत्त्या हलितिसूत्रान्त्यमित्यर्थलाभ इवात्रापि तदनुवृ-त्त्या हरात्मकोपदेशाभावादन्वयतात्पर्यानुपपत्त्या तात्पर्यग्राहकोपदेशपदाद्धर्पदस्य लक्षणयैतदर्थलाभः। सम्बन्धस्तु हर्प्रत्याहारादिनोक्तप्राय एव। एतेन हर्पदस्योक्तार्थे एव लक्षणायां गमकाभावात्कथमुक्तार्थला-भ इत्यपास्तम्। ग्रहणार्थमितीति। यत्तु सूत्रप्रश्ने एकदेशोत्तरमिदं लफलानुक्त्या न्यूनतापत्त्या नोचित-मिति खण्डनकृदादिः, तन्न, आशयानवबोधात्। तद् ध्वनयन्व्याचष्टे-शषसेति। रेफात्प्रागेव हकारो न पठित

सरला।

रन्त्यं हरिति। हलिति सूत्रसत्त्वे हलन्त्यमितिसूत्रस्यावृत्त्याऽन्योन्याश्रयपरिहारो भवतीति वक्ष्यते। इदानीं हलिति सूत्राभावेन तस्य परिहारस्य वक्तुमशक्यतया प्रकारान्तरमुच्यते। अन्त्यो रेफ इदित्येकं वाक्यम्, अन्त्यं हर् इदित्यपरं वाक्यम्। एवञ्च सिद्धान्ते इवात्रापि पक्षे रेफस्येत्संज्ञायामित्पदार्थप्रसिद्धौ आदिरन्त्येनेति हर्पदार्थबोधे सञ्जाते द्वितीयवाक्यार्थबोधः। अत्र पक्षे रेफस्य प्रश्लेषे गौरवादाह—आ-वृत्त्या वेति। हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्या हर्पदस्य हयवरडिति हकारमारभ्य शषसरिति रेफपर्यन्तवर्णसमुदाये "लट् स्मे" इतिवल्लक्षणया तन्निरूपितान्त्यस्य रेफस्येत्संज्ञायामित्पदार्थप्रसिद्ध्या पूर्ववदन्योन्याश्रयपरिहारः।

द्विहि, स्वपिहि, "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" (पा० सू० ७।२।७६) इति वलादि-लक्षणं इट् । स्निहित्वा, स्नेहित्वा, "रलो व्युपधाद्" (पा० सू० १।२।२६) इति वा कित्त्वम् । अदाग्धाम्, "झलो झलि" (पा० सू० ८।२।२६) इति सकारलोपः । अलिक्षत्, "शल इगुपधात्" (पा०सू० ३।१।४५) इति क्सः ।

हलन्त्यम् (पा० सू० १।३।३) ॥ सूत्रेऽन्त्यमिति । हलि अन्त्यमिति विग्रहे "सप्तमी" इति योगविभागात् "सुप्सुपा" (पा०सू० २।१।४) इति वा समास इति

शब्दरत्नम् ।

ग्रहणापत्तौ हरिर्हरतीत्यादौ विसर्गापत्तेः । सप्तमीति । अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः । अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह—सुप्सुपे-

भैरवी ।

ककारानन्तरं पाठ्यः, तत्सूत्रं तु नारब्धव्यमत आह—शषसेति । विसर्गापत्तेरिति । न च 'प्रेष्यब्रुवोर्हविष' इत्यत्र हे परे विसर्गादर्शनेन हकारे परे विसर्गो नेति वाच्यम्, 'सुगण् हसति' 'प्रत्यङ् हसति' इत्यत्र 'ङ्णोः कुक् टुग्' इत्यस्यापत्तेः । अस्यापि 'एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इति ज्ञापकाद्धकारे परे कुक् टुक् नेति कल्पनया वारणं भविष्यतीति चेत् ? अनेकस्य ज्ञाप्यस्य वचनस्य कल्पनापेक्षया हस्य परत्र पाठे एव लाघवमिति, ज्ञापकानां सौत्रत्वेनोपपत्तौ ज्ञापकत्वे मानाभावाच्च । ननु सप्तमीति योगविभागात्समास इत्यनुपपन्नमधिकरणकारकस्य क्रियायामेवान्वयेनान्त्यपदार्थेनासामर्थ्यादत आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । यद्द्वारा यस्य क्रियाजनकत्वं तद्द्वारा क्रियान्वयस्यौचित्यादिति भावः । अस्य योगविभागस्य सप्त-

भावप्रकाशः ।

इत्यर्थः । एवो लव्यवच्छेदे । विसर्गापत्तेरिति । तथा च तथा वक्तुमशक्यतया रेफादग्रे पाठेऽपि लं विना तत्फलस्य वक्तुमशक्यतया वैयर्थ्यापत्तिः, अतः प्रत्याहारान्तर्गतत्वसिद्धये लस्याप्यावश्यकत्वस्यार्थाल्लब्धत्वेन सूत्रैकदेशप्रधानफलकथनेन तदङ्गस्याप्युक्तप्रायत्वेन फलस्य तस्याप्युक्तप्रायत्वम् । अत एव वलरलित्याद्युक्तमिति न न्यूनतेति भावः । यद्यपि "प्रेष्यब्रुवोर्हविषः" इति निर्देशेन विसर्गवारणं सुकरं तथापि तत्र सौत्रत्वेन निर्वाहे ज्ञापकत्वे मानाभावः । यद्वा, आदिपदात् "प्रत्यङ्हसति" इत्यादौ "ङ्णोः कुग्"इति कुगाद्यापत्तिसङ्ग्रहः । तथाच विसर्गपदं कुगादेरपि खर्पदं शरोऽप्युपलक्षणम् । क्वचिद्विसर्गाद्यापत्तेरित्येव पाठः । एतेन 'हरिर्हरिः' इत्यत्र तं दोषं ददत् खण्डनकारादिः परास्तः, आगमशास्त्रमनित्यमिति त्वप्रामाणिकम् । इतोऽपि तस्य तत्त्वमेव निश्चीयत इति दिक् ।

ननु हलीत्यस्य कारकविभक्त्यन्तत्वेन क्रियान्वयौचित्येन अन्त्यपदेन तदभावे सामर्थ्याभावेन कथं समास इत्यत आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । सामर्थ्यमिति । हलन्त्यपदयोरिति शेषः । एतेन सप्तमीसमासे सर्वत्र वृत्त्यन्तर्भूतास्त्यादिक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटोक्तिः परास्ता । यद्द्वारकं यस्य कारकत्वं तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वयौचित्यादिति भावः । विभागस्येति । "सप्तमी शौण्डैः" इत्यत्र सप्तमीतियोगविभागस्येत्यर्थः । सुप्सुपेतीतीति । एकयोगेनाप्यत्रेष्टसिद्धेः पुनर्योगविभागादिति नोक्तम् ।

सरला ।

हरिर्हरतीति । न च "प्रेष्यब्रुवोर्हविष"इति निर्देशेन हकारपररेफस्य विसर्गो न भवतीति कल्पनया न दोष इति वाच्यम्, प्राङ् हसतीत्यादौ कुगागमापत्तेः । न च तत्रापि "एङ्ह्रस्वादिति" निर्देशेन न दोष इति वाच्यम्, कुगागमस्य वैकल्पिकत्वेन तन्निर्देशस्य तदभावपक्षे सुसाधत्वेन तत्सामर्थ्यस्याश्रयणासम्भवादिति ।

कर्त्राद्यन्वयद्वारेति । कौमुद्यामप्याधारोऽधिकरणसूत्रव्याख्याने कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारस्यैवाधिकरणत्वमुक्तम् । नन्वेवं साक्षात्क्रियान्वयित्वं कारकत्वं परम्परया तदन्वयित्वं वा ? नाद्यः, अधिकरणकारकेऽव्याप्तेः । नान्त्यः, कर्मादिकारकेषु साक्षात्क्रियान्वयिष्वव्याप्तेरिति चेत् ? न, साक्षात्क्रियान्वयित्वमेव हि कारकलक्षणम् ।

शब्दरत्नम् ।

न्यायेन वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति ।

भैरवी ।

देना । एकस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वे तन्त्रव्यवहारः, यथा 'अक्षान्पश्य' इत्यत्राक्षशब्दो देव-ाक्षरथाक्षविभीतकाक्षस्य बोधकस्तथाऽत्रापि हलशब्द उभयपरोऽस्तु । 'सकृदुच्चरितः शब्दः ाकृदर्थङ्गमयति' इति न्यायस्य 'गङ्गायाम्मीनघोषौ स्त' इत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शनादना-यणमिति भावः । इदमेकशेषस्य प्रत्याख्यानपक्षे । शास्त्रीयप्रयोगनिर्वाहार्थन्तदारम्भे त्वाह-कशेषेति । यत्र सकृदुच्चारितस्यैकस्य शब्दस्य समानानेकार्थपरता तत्र श्रुतस्यैकस्य शक्त्या

भावप्रकाशः ।

ोचित इति तद्भावः । अत्रास्य लक्ष्याणि तु भाष्यकैयटादिषु स्पष्टानि । एतेन प्रथमत्यागे मानाभाव इत्यस्य पिञ्जलाधिकरणन्यायस्य चैवात्रास्यानाश्रयणमिति शिवरामेन्द्रसरस्वत्याद्युक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । अयं ावः—निजां त्रयाणामेका संज्ञा रीश्वरादित्यादिलिङ्गादाद्यसूत्रभाष्ये तयोरनाश्रयणस्य ध्वनितत्वाच्च ोस्तस्य वक्तुं शक्यत्वेऽप्यत्रास्यानाश्रयणं वक्तुमशक्यम्, मानाभावात्फलसत्त्वाच्च । एतेन पूर्वपक्षद्वये नि-ष्टपरिभाषा दुर्वारेत्यतो यद्वेति पक्ष इति वदन्तो मान्या मान्या एवेति ध्वनितम् । उक्तरूपयुक्त्यन्तरं वद-द्भिस्तैरपि तथापूर्वयुक्तेस्तत्त्वमङ्गीकृतमेव । एतेन तत्र सा दुर्वारा इति खण्डकोक्तमपास्तम् । "तद्धितश्चासर्व" त्यत्र प्रथमत्याग इति न्यायमाश्रयन्कैयटस्तु चिन्त्य एवेति तत्रैवोद्द्योते स्पष्टम् । यद्यप्येवम् "अनभिहिते" त्यत्र सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे स्वौजस् द्व्येकयोः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यतयाऽन्वयेन कर्मणीति सप्तम्या द्व्येकयोः" इतिसूत्रोक्तैकत्वाद्यपेक्षत्वेनानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यादिभाष्यकाराद्यङ्गीकृतवाक्यार्था-म्भवस्तथाप्यनित्यत्वात्तत्रास्यानाश्रयणम् । स्पष्टञ्चेदं तत्रैव कैयटादौ । तत्र चानभिहितसूत्रमपि मानमिति । नु 'गङ्गायां मीनघोषौ' इत्यादौ युगपदेकेनानेकार्थधीवदत्रापि तथैव किं न? सकृदुच्चरित इति वृद्धोक्तन्या-ात् । तस्य चैकवारमेवोच्चारितः शब्दः एकवारमेवार्थधियं जनयतीत्यर्थः । सा चैकार्थविषयाऽनेकार्थवि-या वेत्यन्यत् । दृष्टान्ते तथैवोपस्थितेः । अतएवार्थमिति जातावेकवचनम् । तत्र मीनघोषाविति वदत्रा-यपदं तात्पर्यग्राहकं तत्र । यत्तु एकः शब्दः एकमर्थं बोधयतीति तदर्थं इति । तन्न, क्रियाजन्मेत्याद्यर्थक-क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यस्याधिकारेण तत्र वर्त्तमानादेकशब्दात्सुच्, तस्य सकृदादेशश्चेत्यर्थकेन "एक-य सकृच्च" इत्यनेन सिद्धस्य तस्यैकवारमित्यर्थकत्वेनोक्तार्थकत्वाभावात्सकृत्पदवैयर्थ्यापत्तेश्च । एवञ्च तन्त्रे-ण सिद्धे परममूलकसूत्रावृत्तिर्व्यर्थौ । किञ्च तस्यां दुराग्रहे एकदेशस्यैव सा युक्ता ताविव । अत एव त्रावृत्ति गौरवात्संदूष्यैकदेशस्यैव तन्त्राद्यन्यतमं सिद्धान्तितव।न्प्रकाशकृदिति चेत्? तदेतत् खण्डयितु-। क्रियमाणत्वेन भासमानमपि गुरुद्वेषं निगूहितुं च शङ्कते मूले—स्यादेतदित्यादिना । तन्त्रा-तीति । तन्त्रं द्विधा—शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च । तत्रार्थभेदाच्छब्दभेदः, तद्भेदेऽपि तदभेद इतिमतद्वयेऽपि

सरला ।

त्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटकत्वं स्वघटकान्त्यालवधिकपूर्वत्वम् । यथा 'राजन् सु' इत्यत्र समुदायो राजन् ।, तद्वैशिष्ट्यं जकाराकारे, स्वं राजन्निति समुदायस्तद्घटकत्वं तस्मिन्नकारे । एवं स्वं राजन्निति समुदा-तद्घटकोऽन्त्योऽल् नकारस्तदवधिकपूर्वत्वमपीति । तथा च नित्यसाकाङ्क्षार्थबोधकपदसमभिव्याहृतषष्ठ्या ाति तात्पर्यनिश्चायकप्रमाणान्तरे आकाङ्क्ष्यमाणसम्बन्धार्थबोधकत्वमिति नियमेन "गोह" इति षष्ठ्या काङ्क्षयाऽवयवावयविभावसम्बन्धस्य निर्द्धारितत्वेन "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य न प्रवृत्तिः । एवमेव हलन्त्यमि-त्रापि हल इति षष्ठ्या अन्त्यपदस्य नित्यसाकाङ्क्षस्य समभिव्याहारेणाकाङ्क्ष्यमाणावयवावयविभावसम्बन्धबो-त्वस्याकाङ्क्षयैव निर्द्धारणेन "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य न प्रवृत्तिः । अन्त्यपदमपि समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षं, स्व-त्वं स्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्तिमत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वस्यान्त्यपदार्थ-दिति । इति न्यायेन वेति । गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धस्समत्वात्स्यादिति हि जैमिनिसूत्रम् । अयञ्च यो लोकसिद्धः । यथा कस्यचिद्राज्ञो द्वौ भृत्यौ नापितो दीपदर्शकश्च राज्ञ एव क्षुरसंस्कारं दीपदर्शनं कुरुतः, न तु परस्परस्य तत्तत्कार्यमिति । एवमेव प्रकृतेऽपि विध्यर्थत्वात्संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्र

शब्दरत्नम् ।

यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्तन्त्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणं, बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इत्येवानुभवसिद्धं; तथापि व्यवस्थितैवान्यतमसत्ताऽनेन बोध्यत इति न दोषः ।एकशेषश्च प्रत्याख्यातो

भैरवी ।

लक्षणया वाऽनेकार्थबोधकत्वसम्भवः, यत्र तु विरुद्धानेकार्थबोधकता तत्रैकानुसन्धानेनानेकार्थबोधकत्वासम्भवः । यथा 'पुण्यजनाश्रयोऽयं देशः' इत्यादौ । अत्र हि पुण्याश्रयो जन इत्यर्थविवक्षायां तात्पर्यग्राहकसत्त्वे धार्मिकबोधकत्वेन चरितार्थस्यार्थान्तराबोधकत्वम् । यदा तु रूढ्या 'यातुधानस्य बोधो जायताम्' इति तात्पर्यन्तत्र सामग्रीसत्त्वे यातुधानबोधकत्वं, न तदा धार्मिकबोधकत्वमिति तादृशस्थले आवृत्तिं विना नानेकार्थप्रतीतिरिति । प्रकृते हल्शब्दस्य विरुद्धार्थकतया तन्त्रनिर्देशस्यावृत्तेश्च समानफलकत्वाभावेनान्यतमशब्दप्रयोगानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते-यद्यपीति । ईदृशे विषये विरुद्धानेकार्थविषये । व्यवस्थितैव नियतैव । एवकारेणैच्छिक्या व्यावृत्तिः । सा च व्यवस्था वक्तृश्रोत्रन्यतरपरत्वेन कल्पनीया-वक्तुस्तन्त्रेणैकशेषेण वोच्चारणम्, बोद्धुस्तूभयत्राप्यावृत्तिरेवेति ।। एवञ्च तन्त्रावृत्ती वा एकशेषावृत्ती वा इति बोध्यम् । न दोष इति । वक्त्रभिप्रायेण त्रितययोजने योऽनुभवविरोधरूपो दोषः स नेत्यर्थः ।

नन्वेकशेषस्य प्रत्याख्यानादन्यतमशब्दानुपपत्तिरित्यत आह—एकशेषश्चेति । प्रत्याख्यात

भावप्रकाशः ।

शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे शब्दान्वयव्यतिरेकसत्त्वे च आद्यम् । तत्र तस्य तत्सहत्वेऽन्त्यम् । उभयत्रापि सकृदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः । 'अक्षान्पश्य' इत्यादावाद्यम् । 'घटान्पश्य' इत्यादावन्त्यम् । 'अक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्ताम्'इत्यादौ त्वावृत्तिरिति बोध्यम् । ननु मूलमप्ययुक्तम्, सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादाविव हसमीपो लो हल्रूपान्त्यं चेदितिविरुद्धार्थयोरेकानुसन्धानेन युगपद्बोधासम्भवेनात्र वक्तुस्तन्त्रैकशेषयोरन्यतरस्मिन्सत्यपि बोद्धृबोधार्थं तदावश्यकत्वेन त्रयाणामैच्छिकविकल्पपरतयाऽन्यतमोक्तेर्दुर्वचत्वाद्व्यस्तप्रकाशस्य सामस्त्येनानुवादासङ्गतेः । इयान्परं भेदः—दृष्टान्तेऽन्वयिभेदादुद्देश्यविधेयभेदाद्विरोधः, दार्ष्टान्तिके हल्पदार्थाप्रसिद्ध्या स इतीत्याशयेनाह—यद्यपीति । ईदृश इति । विरुद्धार्थयोर्युगपद्बोधाजनके इत्यर्थः । तन्त्रैकेति । श्रोतुः शब्दद्वयानुसन्धानद्वयं भवत्विति तात्पर्येणैकोच्चारणमित्यर्थः । बोद्धुस्त्विति । तुः पूर्वव्यवच्छेदे । तस्यानुसन्धानद्वयेन क्रमेण बोधादिति भावः । एवो मूलाद्युक्तव्यवच्छेदे । अनुभवेति । एवञ्चानेनानुभवापलापस्य कर्तुमशक्यतया मूलवत्तत्सदृशाख्यानामैच्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ताः कैयटादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति सव्यान्यशृङ्गयोरिव युगपदेवोभयबोधाच्चिन्त्यमिदम् । अन्यथा साहित्याभावेन तन्त्रावृत्त्येकशेषेति द्वन्द्वो न स्यादिति मन्दोक्तिश्चिन्त्येति, तत्र द्वन्द्वस्यासाधुत्वमिति च ध्वनितम् । अतएव परममूले सूत्रावृत्तिरेवोक्ता । एवञ्च गङ्गायामित्याद्युक्ताद्यशङ्का समाहिता भवतीति बोध्यम् । व्यवस्थितैव—नियतैव । एवेनैच्छिक्या व्यावृत्तिः । तस्यास्तत्त्वं च वक्तृश्रोत्रन्यतराभिप्रेतात्वमेव। केवलवक्त्राद्यभिप्रेतत्वे ह्यैच्छिकीत्वं स्यात् । तदेव न, तथाचेदृशे स्थले श्रोतुः श-

सरला ।

स्य च तयोस्तदुपकारकत्वमेव भवितुमर्हति, न तु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषोपकारकत्वम्, परिभाषाशास्त्रस्य च संज्ञाशास्त्रोपकारकत्वमिति । अत्र वाशब्देनारुचिस्सूचिता । 'संयोगे गुरुः' इति संज्ञाशास्त्रे तस्मिन्निति परिभाषाशास्त्रस्य देवदत्तेत्यत्र वकाराकारे गुरुसंज्ञावारणाय प्रवृत्तेरवश्यं वाच्यतयाऽयं न्यायो न सार्वत्रिकः किन्तु क्वचिद् गुणानामपि परस्परं सम्बन्धो भवत्येवेति । अत एव—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनुरुध्यते ।

इत्यभियुक्ताः । लोकेऽपि नापितदीपदर्शकयोः परस्परमुपकाराभावेऽपि नापितेनाऽमात्यस्य क्षुरसंस्कारो दृश्यते ।

तन्त्रेति । नानाफलकसमानाकारकानेकव्यापाराणां मध्ये नानाफलोत्पादनायैकव्यापारकरणं तन्त्रम् यथा रात्रिपाकप्रयुक्तपञ्चसूनादोषपरिहारो दिवापाकप्रयुक्ततत्परिहारश्च सकृद्वैश्वदेवानुष्ठानेनैव क्रियते

ममस्तु । ह्रस्य लृ् इति च व्याख्यास्यते । सामीप्यं षष्ठ्यर्थः । यद्वा, मास्तु तन्त्रादि,

शब्दरत्नम् ।

ऽसहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः । सामीप्यं षष्ठ्यर्थं इति।

भैरवी ।

इति । लौकिकशब्दसाधकत्वेन भाष्यकृता निराकृत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानञ्च सहविवक्षायां सजातीयानेकशब्दानान्द्वन्द्वादर्शनेन तन्त्रेणैकेनैव शब्देनानेकार्थस्य बोधसम्भवे तदर्थमेकशेषो नारब्धव्य इति रीत्या कृतः । नच शास्त्रीयप्रयोगसाधकत्वेन तस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यात इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्, लौकिकप्रयोगासाधकत्वेनैतदर्थमनावश्यक इति तदर्थात् । नन्वेवं पाणिनेः सूत्रकरणासङ्गतिरत आह—असहविवक्षायामिति । तदेतदुक्तं सर्वादिसूत्रभाष्ये । तत्र हि—संज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिसमये "सर्वादीनि" इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा क्रियते पाठश्च विशेष्यते । कथम्पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्? लभ्यमित्याह—"एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्" इति । इत्याशयेनेति । भाष्यकृत इतिशेषः । पृथगुक्त इति । मूले दीक्षितैरिति शेषः । असहविवक्षा च प्रकृतसूत्रेऽप्युक्तरीत्या अस्त्येव ।

भावप्रकाशः ।

ब्दावृत्तिरेव, वक्तुस्तु तन्त्रान्यतरदेवेति । वक्तुस्तद्विना श्रोतुस्तां विनाऽनिर्वाहेणैतदन्योपायाभावेन तयोरावृत्त्यभावस्यान्यत्राबोधनेन च उभयोस्तन्त्रावृत्ती एकशेषावृत्ती वा शुद्धावृत्तिर्वेति तत्तात्पर्यम् । अत एवावृत्तिपदं मध्ये दत्तमिति भावः । तेन तन्त्रावृत्तीत्यादिग्रन्थेन । अनेनेति पाठस्तु युक्त एव । नतु केवलवक्त्राद्यभिप्रायमात्रबोधनं क्रियते इति भावः । न दोष इति । पृथगनुक्तिरूपदोषो नेत्यर्थः। अतएव तत्र द्वन्द्वोऽप्युपपन्नः । वस्तुतोऽक्षरस्वारस्येन तथार्थालभेन यथाकथञ्चिदुक्तार्थकल्पनया मूलोपपत्तिः, नतु सिद्धान्तोक्तिरियमिति बोध्यम् । नन्वेवमप्येकशेषस्य प्रत्याख्यानात्तत्त्वं बाधितमेवात आह—एकशेषश्चेति । चस्त्वर्थे । प्रत्याख्यात इति । यद्यपि, तथापीति शेषः । भाष्यकृता लौकिकादिप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृत इत्यर्थः । सहविवक्षायां सजातीयार्थकानेकशब्दप्रयोगाभावेन द्वन्द्वाभावेन जातिव्यक्तिपक्षयोस्तन्त्रेणैव निर्वाहादिति भावः । सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशयेन समाधत्ते—असहेति । अत्रापि साऽस्तीति भावः । अपिर्विरोधे । उक्तरीत्या तत्सूत्रकरणाऽन्यथानुपपत्तेस्तत्र च शास्त्रघटकप्रयोगेष्वेव सः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति भावस्तदाह—शास्त्रमात्रेति । शास्त्रमात्रघटकशब्दसाधनोपयोगीत्यर्थः । मात्रपदेन लौकिकादिव्यवच्छेदः । अत एव "सर्वादीनि" इति सूत्रे—"अनेन संज्ञा तेषां विधीयते—ये सर्वार्थास्ते सर्वादय इति, गणपाठश्च विशिष्यते । कथं पुनरेकेनोभयं लभ्यम्? लभ्यमित्याह—एकशेषनिर्देशात्" इति प्रकृतसूत्रे "द्विर्वचनेचि" इतिसूत्रे च "एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्" इति च भाष्यं सङ्गच्छते । तत्र तत्र कैयटोऽप्येवमेव । एतेन तन्त्रैकशेषयोस्तुल्यफलकत्वादन्यतरोक्तिरयुक्तेत्यपास्तम् । यद्वा, अपिः प्रत्याख्यातपदोत्तरं योज्यः । तथाचैकशेषस्तु प्रत्याख्यातोऽप्यसहविवक्षायामित्याद्येकवाक्यतयैवान्वयेन शेषपूरणमत्र वाक्यालङ्कारे वा चायमिति बोध्यम् । इत्याशयेनेति । मूलस्येति शेषः । नतु भाष्यादेः । तन्मते तत्रापि तन्त्रेणैव निर्वाहात् । एवञ्च सिद्धान्ते तत्र तत्रैकशेषशब्दसत्त्वे यथाश्रुतो गौणस्तदभावे तन्त्रपरः । अतएव कैयटेन तत्तद्भाष्यं तथैव व्याख्यातम् । एवञ्चार्धजरतीयतापि नेति बोध्यम् । अतएव प्रत्याख्यात इत्युक्तिरपि सम्यगेव । एतेन शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगित्वे प्रत्याख्यात इत्युक्तिरयुक्ता, दृष्टफलाभावे एव तत्त्वाङ्गीकारादिति मन्दोक्तमपास्तम् । पृथगुक्त इति । मूलकृता तन्त्राद्यपेक्षयेति शेषः । एवञ्च तद्रीत्याऽन्यतमोक्तिर्युक्ता न भाष्यरीत्येति भावः । मूले—इति च व्याख्येति । प्रागुक्तरीत्या निर्दुष्टत्वादित्येव व्याख्यात इत्यर्थः, नत्वन्यथा व्याख्यास्यते येन दोषावाप्तिरभीष्टासिद्धिश्च । तच्च पूर्वोक्तरूपं तज्जातीयं वाऽन्यथा वेति भावः । ननु "षष्ठी स्थाने" इत्यस्यात्रापि प्रवृत्तौ सामीप्यं षष्ठ्यर्थो दुर्लभोऽत

सरला ।

असहविवक्षायामपीति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः, प्रत्याख्यातोऽप्येकशेषोऽसहविवक्षायां शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोग्यावश्यक इति तस्य पृथगुक्तिः । सहविवक्षाविषयक एवैकशेषः प्रत्याख्यात इति भावः । द्विर्वचनेऽचीत्यत्र द्विर्वचने इत्यस्यैकशेषोऽस्त्येवेति तत्तात्पर्यम् ।

मैवम्, आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात् । न हि "ब्राह्मणकम्बल:" इत्यादौ ब्राह्मण-समीपवर्त्यन्यदीय: कम्बल: प्रतीयते, न वा चित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणां समीपवर्त्ती

शब्दरत्नम् ।

क्लिष्टत्वादिति । 'ब्राह्मणस्य कम्बल:' इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरा सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्तत्प्रयोगे त्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति, मध्यमपदलोपिसमासे सौत्रे वा तत्र समासस्य क्लिष्टत्वमिति भावः । तदेतदाह—नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन । चित्रगवीणामिति । "कुमति च" (पा० सू० ८।४।१३) इति णत्वम् । दन्त्यपाठस्तु लेख-

भैरवी ।

प्रतीतिवदिति । यथा तत्र स्वस्वामिभावप्रतीतिर्भवति तथाऽनन्तरादिशब्दप्रयोगं विना सामीप्यं न प्रतीयत इति वैपरीत्ये दृष्टान्तः । षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति । तथाच सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावे तस्मिन्नर्थे समासोऽपि नोपपद्यत इति भावः । ननु वृत्त्या तस्यार्थस्य प्रतीत्यर्थं वाक्ये ते शब्दा उपादेया अत आह—तत्प्रयोग इति । लेखकप्रमादादिति । अत्राहुः-प्रमादाभिधा-

भावप्रकाशः ।

स्वस्वहेतुतः सन्निहितयोर्विधिषु स्वस्वकार्यबोधकतयैकत्र क्वचित्सन्निपातेऽपि न तावता मिथोऽपेक्षेति हि तेनोक्तम् । विशेष्यविशेषणभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर इति तच्छेषशब्दोऽसम्भवदुक्तिकत्वग्रस्तोऽपि । अतएव तच्छेषपक्षोक्तसर्वदूषणोद्धारेऽपि 'नायं तच्छेष:' इति भाष्यं सङ्गच्छत इति तद्भावः ।

क्लिष्टत्वादितीति । यत्तु "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य बाध एव क्लेश इति मान्याः, तत्प्राचामनुरोधेन । उक्तरीत्या तदप्राप्तेः नहीत्यादिघटितोत्तरग्रन्थास्वारस्यापत्तेश्च । अत एव 'तदेतदाह' इति वक्ष्यति ग्रन्थकारः, तद् ध्वनयन्क्लेशान्तरमाह—ब्राह्मणस्येति । प्रकरणादाविति । आदिना लिङ्गादिसंग्रहः । तस्यैवोक्तिस्तु प्रसिद्धतरत्वात् । एतेन तात्पर्यसत्त्वे तत्प्रतीताविष्टापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्यापि प्रकरणादिग्राह्यत्वेन मूलस्यैवाभावात् । उभयत्रादिभ्यां 'चैत्रस्य पुत्र:' इत्यादेर्जन्यजनकभावादेश्च संग्रहः । अग्रे आदिना समयादिपरिग्रहः । वैधर्म्ये चायं दृष्टान्त इति स्पष्टमेव । तथा च तस्य तत्र षष्ठ्यर्थत्वम् । अन्तरेति । विनेत्यर्थः । 'त्वामन्तरा तामरसाक्षी' इत्यादावेवं स प्रसिद्ध इति भावः । सामीप्यं साधारणमानन्तर्यमव्यवहितत्वघटितमिति तयोर्भेदोऽत्र । यत्त्वप्रतीतिर्नमानम्, अन्यथा स्वस्वामिभावान्यसंयोगादीनामपि तत्राप्रतीत्या षष्ठ्यर्थत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, "एकशतं षष्ठ्यर्था:" इति भाष्यविरोधादिति मन्दः; तन्न, अप्रतीतस्यापि तत्त्वाङ्गीकारे बहुव्याकुलीभावापत्तेः । 'वृक्षस्य भित्तिः' इत्यादौ संयोगादिप्रतीतेश्च । अतएव भाष्यविरोधाभावाच्चेति दिक् । तस्य सामीप्यादेः । षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति । अस्यासामर्थ्यादित्यस्यैव समासाप्राप्तावन्वयः, तस्य चेदानीमिष्टार्थतदप्राप्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपीष्टसिद्ध्यर्थं वाक्येऽत्र तत्प्रयोज्यमत आह—तत्प्रयोगे त्विति । समीपादिपदप्रयोगे त्वित्यर्थः । तुर्वैलक्षण्ये, प्रागप्रतीतावपीदानीं तत्प्रतीतेरिति भावः । असामर्थ्यादिति । हलोरिति शेषः, अन्वयस्यैवाभावादिति भावः । एतेन किं समासविध्यभावप्रयुक्तं क्लिष्टत्वमुत तस्य तत्त्वाभावप्रयुक्तम् ? नाद्यः, षष्ठीतिसूत्रसत्त्वात् । नान्त्यः, "अस्तेर्भू:" इत्यत्र सन्दिहानेन भगवतैव तदभ्युपगमात्, समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोस्तदङ्गीकाराच्चेति मन्दखण्डनकृद्भ्यामुक्तमपास्तम्, भाष्याशयस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । इतिहेतौ । समासे स्वीक्रियमाणे सतीति शेषः । तथा च सिद्धसाध्येति न्यायेन तत्स्वीकारस्य क्लेशे निमित्तत्वं फलति । अतएव समासस्येति सफलम् । एवमग्रेऽपि । अस्य कैयटादिरीत्या प्रत्याख्यानात्तथा तदनुक्त्वाह—सौत्र इति । तत्र—षष्ठीसमासे । तदेतत् उक्तमेव क्लिष्टत्वम् । ननु ब्राह्मणस्वामिकस्य तत्समीपत्वे इष्टापत्तिरेवेत्यत आह मूले—अन्यदीय इति । कुमति चेति णत्वमिति । नन्वस्यासिद्धत्वात् "एकाजु-

सरला ।

कुमति चेति णत्वमिति । वस्तुतस्तु एकाजुत्तरपदे ण इति णत्वं न्याय्यम् । कुमति चेत्यस्यैतत्सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वात् । न च "प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योग:" इति एकप्रकरणस्थपूर्वसूत्रदृष्ट्या

भैरवी ।

नमनवधानेन । तथाहि—चित्रशब्दगोशब्दयोः कर्मधारयसमासे 'गोरतद्धितलुकि' अयमुत्तरपदस्यावयव इति नात्रैकाजुत्तरपदकसमासत्वम् समासान्तस्योत्तरपदाव 'द्विपुरी' इत्यादावदन्तोत्तरपदकद्विगुत्वसत्त्वात्स्त्रीत्वमिति ङीप्सिद्धिः।'उपशरदम्' इ यीभावस्यादन्तत्वन्त्ववयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनास्तीति "नाव्ययीभावाद्" इ वृत्तिरिति । तन्न, 'समासान्ताः' इत्यत्र यत्समासपदन्तस्य समासार्थवाक्यलक्षणय प्रक्रियावाक्ये सुबन्तसमुदायात्समासान्तस्य प्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धान्तस्य वक्ष्यमाण समुदायावयवत्वे नैकाजुत्तरपदकसमासत्वमस्त्येवेत्याशयात् । 'द्विपुरी' इत्यादौ स स्त्रीत्वन्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति 'समासान्ताः' इति सूत्रभाष्यो ङ्गानुशासनस्य लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेन प्रकृते लोकादेव सिद्धम् । अतएव "पर

भावप्रकाशः ।

त्तर" इति णत्वं न्याय्यम्, चित्रापदगोपदयोः कर्मधारये "गोरतद्धित" इति टच्यप्येकाजुत्तरपदः स्यात्र सत्त्वात् । न चोत्तरपदावयवीभूय समासान्तस्य प्रवृत्तिरिति कैयटादिमते तत्त्वाभाव इति समासपदस्य तदर्थवाक्योत्तरपदलक्षणायां मानाभावात् । तथा सति 'पञ्चराजम्' इत्यादौ स्त्रीं पात्रादित्वाद्वारणेपि 'अकारान्तोत्तरपद' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च । समासात्प्रागलौकिक क्यावयवीभूय तस्य प्रवृत्तिरिति "गोस्त्रियोः" इतिसूत्रभाष्यात्तदर्थवाक्यस्य लक्षणया "अन्त" इति सूत्रभाष्यविरोधेन तत्पक्षानङ्गीकाराच्च । एतेन 'उपशरदम्' 'द्विपुरी' इत्यादावद भावप्रयुक्तामोऽदन्तद्विगुप्रयुक्तङीपश्चावयवावयवस्येति न्यायेनात्र पक्षेऽपि सिद्धिरित्यपास्तम् । भावात्, तं न्यायं विनापि तत्राप्यत्रेव 'चित्रा अस् गो अस्' इत्यत्र वाच्यार्थानुरोधेन विभ तद्धितान्तत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव जायमानायाः समाससंज्ञायाष्टचस्तद्वाक्यावयवत्वेन ग्रहणात्तदन्ते प्रवृत्तिरिति भाष्यरीत्येष्टसिद्धेः सत्त्वाच्च । ननु समूहावयवत्वे "स नपुंसकम्" इ जम्' इत्यादिसिद्धावपि 'द्विपुरी' इत्यादावकारान्तोत्तरपदकत्वाभावात्कथं स्त्रीत्वमिति चेत् ? न, ' ष्यम्" इति भाष्येण तत्प्रकरणस्यानियामकत्वबोधनात् । अतएव त्वन्मतेऽपि "परवल्लिङ्गम्" त्वेऽपि 'अर्धनावम्' इत्यादौ क्लीबत्वसिद्धिः । न च "येन ना" इतिन्यायेनास्य तदपव वाच्यम्, स्वविषये "प्रातिपदिकान्त" इत्यस्यावश्यप्राप्तावपि तस्य 'चतुरङ्गेण' इत सेरिति चेत् ? न, फलविशेषेण मान्यानुरोधेन वा तथोक्तेः । मूलाशयो मूलरीत्येव इ सिद्धान्तानादरेण तथोक्तेः । अन्यार्थमावश्यकस्यास्य निरवकाशत्वाभावेन बाधकत्व पूर्वप्रवृत्तिनियामकस्य विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितित्वरूपप्रतिपदविधित्वरूपप्रतिपदो सत्त्वेन तथोक्तेश्च । तयोर्मिथो व्याप्यव्यापकभावाभावेऽपि वर्णसङ्ख्याकृतसामान्यां सत्त्वात् । ध्वनिता चेयं रीतिः "प्रत्ययलोप"इतिसूत्रस्य फलबोधकेन "प्रयोजनमपृक्तसिलोपः" भाष्येण । यद्यप्यलृविध्यर्थम् 'अतृणेट्' इत्यादाविदं वार्तिकमते, तथापि विशेषविहितत्वेन प्रत्यय शीघ्रोपस्थितत्वेन नुमादयोप्यस्यैव लक्ष्याणीति कैयटः । 'ता ता पिण्डानाम्' 'अनड्वन्' इत्यादि परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टतरं चैतत् । अतएव "तद्धितार्थ" इति सूत्रपौर्वशालादिलक्ष्ये 'दक्षिणपूर्वा' मावश्यकस्य 'सर्वनाम्नो वृत्ति' इत्यस्योक्तिः, अन्यथा पुंवदित्यनेन सिद्धे तदसङ्गतिरेवेति दिक्

सरला ।

परसूत्रस्यासिद्धता वक्तुमशक्येति एकाजुत्तरपदे इति सूत्रं प्रति न कुमतिः चेत्यसिद्धमिति वाच्यम् छिन्धि इत्यत्र परत्वान्नश्छवीति रुत्वेऽनुस्वारानुनासिकाऽऽपत्त्या तत्पक्षस्यास्वीकारात् ।प्रतियोग तु "वन उपसङ्ख्यानम्" इति दृष्ट्या नश्छवीत्यस्यासिद्धत्वेन वन इत्येव रुत्वे अत्रानुनासिकः पूर्वस अधिकारत्वादुत्तरेणैवैकवाक्यतया पूर्वसूत्रस्थ "वन उपसङ्ख्यानम्" इति वार्तिकेन विहितरुत्वे तदप्रवृ चित्रगवीणामित्यत्रोत्तरपदस्यैकाच्त्वाभावेन एकाजुत्तरपदे ण इत्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, टच सच्चरमावयवत्वेनोत्तरपदानवयवत्वात् ।

भैरवी ।

इति सूत्रसत्त्वेऽपि 'द्विनावम्' 'अर्द्धखारम्' इत्यत्र नपुंसकत्वस्य सिद्धिः । समासान्तानां समुदायावयवत्वादेव 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणञ्चरितार्थम् । यत्तु टचः समुदायावयवत्वेऽपि 'कुमति च' इति सूत्रे उत्तरपदेन समासस्याक्षेपो विभक्त्या च प्रकृतेरिति प्रत्यासत्त्योभयोरेकत्वाश्रयेणैकाजुत्तरपदकसमासरूपप्रकृतिकविभक्तेर्ग्रहणमिति नात्र णत्वस्य प्राप्तिः । विभक्तिप्रकृतित्वं ङीबन्तस्य, समासत्वन्तु टजन्तस्येति भेदादिति । तन्न, स्त्रीप्रत्ययरहिते दृष्टानाम्प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशेन 'प्रातिपदिकग्रहणे' इति परिभाषया ङीबन्ते सुप्प्रकृतौ समासत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेनोभयोर्भेदाभावात् । आक्षिप्तस्यार्थस्य शाब्दबोधे मानाभावाच्च ।

नचैवं सति 'कुमति च' इति सूत्रभाष्ये 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकसमासे नित्यणत्वेन न भवितव्यम्, षष्ठीतत्पुरुषे तु प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन भवितव्यमिति प्रतिपादितम् । तच्च प्रत्यासत्त्याश्रयण एव सङ्गच्छते । अन्यथा वैकल्पिकणत्वापवादस्य 'कुमति च' इत्यस्योभयथापि प्राप्तिरिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम् । एतस्य भाष्यस्य यथाकथञ्चिदत्र णत्वस्य प्राप्तिरित्यत्र तात्पर्यात् । णत्वन्तु तत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधान्न भ-

भावप्रकाशः ।

नन्वेवमप्यन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः स्यात् । "उत्तरपदत्वे च" इति निषेधस्तु न, प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एव तत्प्रवृत्तेः, अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तविधावेव तत्सत्त्वाच्च । न चैवमपि "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य सामान्यत्वादनयोर्विशेषत्वात्तुम्विभक्तिविषयलक्ष्यासम्भवापत्तेश्चानयोर्विषये तदप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन नात्र दोष इति वाच्यम्, "अतद्धिते" इति वार्त्तिकस्य 'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्तलक्ष्यस्य चासङ्गत्यापत्तेः । समयडादौ तत एव तदप्राप्तया "येन ना" इति न्यायाविषयत्वात्तत्र द्वयोरपि प्रवृत्त्या तल्लक्ष्यासम्भवादनुपदवक्ष्यमाणरीत्या तदन्यतल्लक्ष्याणामपि सम्भवाच्च । यत्तु 'क्षीरपेण' इत्यादौ 'गतिकारक'इति प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे निषेधाप्रवृत्त्या तल्लक्ष्यसम्भव इति । तन्न, उक्तरीत्या 'माषकुम्भवापेन' इत्यादावपि सिद्धान्ते सप्तमीसमासेन व्याख्याने निषेधसिद्ध्यभावापत्तेः, वैषम्ये बीजाभावाच्च । तस्मात्तद्विषये तदनित्यत्वं पदत्वं पदत्वयोग्यत्वमित्यनयोरन्यतरदेव शरणमित्यत्र स दुर्वार इति चेत्? न, उक्तवार्त्तिकस्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तद्धिताव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तिमध्यस्थपदव्यवधाने निषेधो नेति व्याख्याने"आर्द्रगोमयेण""अर्धगोमयिणौ' इत्यादिसिद्धावपि 'रम्यविणा' 'हरिकामेण' 'चतुर्बहङ्गेण' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिरेवेति पर्युदासेनोक्तवार्त्तिकैकवाक्यतया तस्य प्रकृतिभिन्नान्याव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तिमध्यस्थपदव्यवधाने निषेध इत्यर्थस्य तत्सिध्यर्थमङ्गीकारात् । व्यवधायकपदस्याव्यवहितप्रकृतिभिन्ना[illegible]

इति यावत् । तस्य प्रत्ययान्याव्यवहितप[illegible] उक्तलक्ष्येषु तस्य प्रकृतिभिन्नपर

परत्वमिति न निषेधः। 'चतुर्बह[illegible]'

प्रकृतिभिन्नान्याङ्गशब्दपरत्वेऽ[illegible]

ङीप्परत्वमेव न तदन्यपरत्वमि

पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव [illegible]

इत्यस्य तु णत्वे प्रवृत्तिः, नतु तन्निषेधेऽपि,

ह्येवमुक्तम् "अतद्धित इति वक्तव्यम्, इह मा भूत्—[illegible]

नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवाय इति। कथंतर्हि? पदे परतो व्यवा[illegible]

त्याख्यानपक्षे प्रागुक्तलक्ष्येषु णत्वासिध्या तदनुरोधेन यथा वार्त्तिकमते तद्धि

सरला ।

स्यादेतत्, द्विधुरी, द्विपुरीत्यत्र समासान्तस्य ङीप्सिद्ध्यर्थमुत्तरपदावयवत्वं वाच्य[illegible]

ऽकारान्तोत्तरपदत्वाभावेन "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" इति वार्तिकस्या

ततश्च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्

भैरवी ।

अत एव 'रम्यविणा' 'आर्द्रगोमयेण' 'चतुर्बह्वङ्गेण' इत्यत्र णत्वस्य सिद्धिः । आद्ये आङो नाभावे पूर्वस्य विशब्दस्य पदत्वमस्त्येवेति तद्धितभिन्ने तस्मिन्परे सति निषेधाभावाय णत्वाश्रयातिरिक्तेति । द्वितीये मयटो णत्वाश्रयातिरिक्तत्वात्तस्मिन्परे यत्पदं गोशब्दस्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये तद्धितभिन्नेति । तृतीये बहुचो णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नोऽङ्गशब्दस्तत्परत्वात्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये पदेति । एवञ्च 'चित्रगवीणाम्' इत्यत्र गोशब्दस्य णत्वाश्रयातिरिक्तद्धितभिन्नपरत्वाभावाण्णत्वं भवत्येव । नन्वेवमपि 'कुमति च' इति णत्वमित्यनुपपन्नम्, अस्यासिद्धत्वात् 'एकाजुत्तरपदे णः' इत्यस्य प्राप्तेः । 'कुमति च' इति सूत्रस्य 'एकाजुत्तरपदे णः' इति सूत्रापवादत्वं तु वक्तुमशक्यम्, 'चतुरङ्गेण' 'माषकुम्भाणाम्' इत्यत्रैकाजुत्तरपदकत्वाभावेऽपि कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्य सत्त्वात्तस्य प्राप्तेरिति येन नाप्राप्तिन्यायस्य विषयाभावादिति चेत्? न, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया यत्र फले विशेषस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः स्वीकारात् । किञ्च प्रतिपदविधित्वेन 'कुमति च' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न्याय्या । प्रतिपदविधित्वञ्चिरवकाशत्वे एव बाधप्रयोजकमिति तु न भ्रमितव्यम्, 'अपरशाल' इत्यत्र 'दक्षिणपूर्वा' इत्यत्र चरितार्थस्यापि "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे" इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्ययलोपसूत्रे प्रवृत्त्य-

भावप्रकाशः ।

अत्र गुरुचरणाः—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्प्रकृतौ समासत्वस्य सत्त्वात्तथाश्रयणेऽपि णत्वं भवत्येवेति । इत्थं हि तदाकूतं—सामान्यतो विशेषतो वा तद्ग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य तेन ग्रहणं बोध्यम् । अपिना स्वरय चेति तदर्थः । तया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां विशिष्टेऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इति यावत् । तथा च "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" "नेन्सिद्ध" "तृजकाभ्याम्" "यञिञोश्च" "प्रमाणे द्वयसच्" इत्यादौ यथासामान्यत आक्षिप्तादिप्रातिपदिकग्रहणमेवमत्रापीति विभक्त्युत्प-
1 त्त्यर्थं "यदागमा" इति न्यायेन टजन्तस्थितसमासत्वसमानाधिकरणप्रातिपदिकत्वस्यात्र ङ्यन्ते यथातिदेशः, तथैव णत्वे कार्ये तत्स्थितसमासत्वेऽतिदिष्टे तत्त्वादेव कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्यापि लाभात्तत्प्राप्तिर्निर्बाधैव । एतेन तस्याः कथञ्चिद्विशिष्टोपादानविषयत्वादत्र तदभाव इति चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् ।

वस्तुतस्तु तन्न्यायाश्रयणं कर्त्तुमशक्यं "बहुचतुरङ्गेण" इत्यादौ नित्यणत्वानापत्तेः । अतस्त्वपिः प्रयुक्तः । भाष्येऽन्त्ये वा णत्वोक्तिस्तु उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्तस्य च मध्यमनन्दत्वानाक्रान्तरूपस्यात्र ग्रहणात्कवर्गवदुत्तरपदकत्वाभावात्तदप्राप्तिबोधिका, न तु तन्न्यायाश्रयणबोधिका । वस्तुतस्तद्भाष्यं तत्तत्प्राप्तियोग्यतामात्रबोधकं, न तु वस्तुतस्तत्प्राप्तिबोधकं "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य जागरूकत्वादिति बोध्यम् । यत्तूक्तभाष्यान्निषेध "उपसर्गादसमासेऽपि" इत्यादेरेव 'प्रावनद्धम्' इत्यादि च लक्ष्यमिति; तन्न, तत्रत्यस्य 'अतद्धित' इति वार्त्तिकस्य 'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्तोदाहरणासङ्गत्यापत्तेरिति । विभक्ताविति विषयसप्तम्या तत्सम्बन्धि तत्परतो वा यत्कार्यं तत्र कार्ये लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्याग्रहणमित्यर्थिकायाः ह्रस्वस्वरनिषेधयुवसम्प्रसारणादिलक्ष्यिकाया 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्ट' इत्यस्यास्तु तत्रापि नायं विषयः, ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तत्परिभाषापरिगणितदोषेषु तस्याः पाठेन तल्लक्ष्येषु "युवोरनाकौ" इति भाष्योक्तेष्वेव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराड्ढटीग्रहणाल्लिङ्गात्तस्या अनित्यत्वेन तन्मूलत्वात्तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्च, तस्या अनित्यत्वेप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । अन्यथेष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्त्यापत्तौ निर्विषयतापत्तेः । किञ्च युवोरनेतिसूत्रभाष्यादौ तस्याः परिभाषात्वेन व्यवहारादवश्यमेषा परिभाषाऽनेकफलसिद्ध्यर्थं कार्यैत्युक्तेश्च । अतिरिक्तत्वेऽपि यत्र विभक्तेः प्राधान्येनाश्रयणं तत्रैव तत्प्रवृत्त्याऽत्र तस्य प्राधान्यात्तदप्रवृत्तेर्निर्विघ्नत्वात् । तच्च प्रत्ययत्वविभ-

सरला ।

इति । तथा च चित्रगवीणामित्यत्रापि टचः समासचरमावयत्वेऽपि उत्तरपदस्याप्यवयवत्वान्नैकाजुत्तरपदत्वमिति कुमति चेत्येव णत्वमिति ।

अत्रोच्यते, उभयावयवत्वे अन्तःसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि समासस्यान्तोदात्तत्वमनेन
1 विधीयते उत्तरपदस्य वेति विकल्प्य आद्ये इदंप्रथमका इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिः अन्त्ये

शब्दरत्नम् ।

कप्रमादात् । एवं स्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्थकैयटप्रयोगेऽपि बोध्यम् । अस्ते
न्तरे समीपे वेत्यादि भाष्यं त्वनन्तरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका, स्था

भैरवी ।

ङ्गीकारात् । यदि निरवकाशत्वे एवेति नियमस्तर्हि 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यस्य सूत्रस्यैव प्रवृत्ति
र्वक्तव्या । नतुस्त्वीयेष्टेरिति शीघ्रोपस्थितिकत्वेन प्रतिपदविधित्वं पूर्वप्रवृत्तौ नियामकं भवत्येव
। प्रकरणान्तस्थेति । 'त्यदादीनि' इतिसूत्रस्थेत्यर्थः । मूले अनन्तरादिष्विति । आनन्तर्यादिष्वि
त्यर्थः । ननु यद्यानन्तर्यमेव षष्ठ्यर्थस्तदा 'अस्तेर्भूः' इति सूत्रे षष्ठीमात्रोच्चारणे सन्देहप्रतिप
दनपरम् "अस्तेरनन्तरे समीपे वा" इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—अस्तेरनन्तर इत्यादि । तन्नि
रूपितेति । आनन्तर्यनिरूपितोऽयः सम्बन्धो निरूपकत्वाश्रयत्वान्यतररूपस्तदर्थिका । अध्याहा
रेणैव भाष्ययोजना कार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—स्थानपदेति । न च स्थानपदं षष्ठ्यर्थ एवेति एतत्प्र
तिपत्तयेऽध्याहारो नावश्यक इति वाच्यम्, 'स्थानेन योगो यस्याः' इति व्यधिकरणपदकबहु
व्रीहिप्रदर्शनपरभाष्यात् स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थः । अन्यथा स्थानं योगो यस्या इत्ये
वदेदित्याशयात् । निपातनात्साधुत्वमिति तूभयथा वक्तव्यमेव । एवञ्च स्थाननिरूपितो य

भावप्रकाशः ।

त्त्वित्वसर्वनामस्थानत्वसुप्त्वसम्बुद्धित्वाद्यन्यतमेनेत्यन्यदेतत् । तेन 'श्वयुव' इत्यादेः 'युवतीः पश्य' इत्यादौ तय
वारणपरस्य युवोरनेतिसूत्रभाष्यस्यासंगतिर्न । एतेन "विभक्तौ लिङ्गविशिष्ट" इत्यस्या जागरूकत्वे कथ
त्तत्सञ्चार इत्यपास्तम् । एवञ्च "कुमति च" इति णत्वोक्तिः समञ्जसैवेति मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यमार्यैः ।

प्रकरणान्तेति । त्यदादीनीतिसूत्रस्थेत्यर्थः । अन्तसामीप्यात्तस्यापि तत्त्वमिति भावः । एतेन क्षु-
भ्नादित्वकल्पनया न णत्वम्, तत्र बीजं तु कैयटप्रयोग एव । यद्वा, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया
तन्नेति मन्दोक्तमपास्तम् । मूलाशुद्धेस्तत्रैव तदभावस्यानिश्चयात् । अस्य तत्त्वे स बीजमुत तस्य तत्त्वेऽयमिति
विनिगमकाभावात् । अतिप्रसङ्गापत्तेः । तदन्यथानुपपत्त्या तस्य तत्त्वलाभेऽपि प्रयोगस्य भेदेन तेनैतस्य
तत्त्वालाभात् । आकृतिगणत्वेऽपि समस्तानां युवादिष्वसमस्तानां क्षुभ्नादिष्विति भाष्यसिद्धान्तान्नित्यणत्वेन
भाव्यमिति प्रागुक्तभाष्यविरोधापत्तेः । न हि व्यवस्थितविभाषासु नित्यत्वव्यवहारः कस्यापि सम्मतः, तासां
भाष्ये परिगणनाच्चेति दिक् । खण्डनकृदायुक्तमन्त्यपक्षीयमाद्यदूषणमुद्धरन् भाष्याशयमाह—अस्तेरिति ।
एतेन "अस्तेर्भूः" "उरण् रपरः" इत्यादिभाष्यविरोधाद् व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट इति चिन्त्यमिति जग-
न्नाथोक्तमप्यपास्तम् । आदिना स्थाने इत्यस्य सङ्ग्रहः । अत एवाग्रे तथोक्तिः । तन्निरूपितेति । अनन्त-
रादिपदार्थनिरूपितेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । स च बौद्धैकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूप इति भावः । भाष्यरीत्या
चरमेऽध्याहारावश्यकतां ध्वनयितुं दृष्टान्ततया प्रसङ्गतो वा आह—स्थानेति । ननु तस्य तत्त्वाभावात्तथा
ऽस्तु, स्थानं तु षष्ठ्यर्थ एवेति सिद्धं "षष्ठी स्थाने" इति सूत्रादतः स किमर्थ इति चेत्? न, तृतीयान्तेन सप्तम्य-
न्तेन वा तेन व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रदर्शकभाष्यात्तस्यापि तत्त्वाभावस्य लाभात् । अन्यथा स्थानं योगः सम्बन्धो
यस्या वाच्य इत्येव वक्तुं न्याय्यम् । आवश्यकनिपातनात्साधुत्वमिति तद्भावः । एतेन 'धान्येन धनी' इति-

सरला ।

च अनृच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरुक्ता । नहि समासान्तस्योभयावयवत्वे कपोऽन्तोदात्तत्वापादनं
सङ्गच्छते, अन्त्यपक्षेऽपि कपोऽन्तोदात्तत्वस्य सुलभत्वात् । नाऽपि अन्त्यपक्षे अनृच इत्यत्रान्तोदात्त-
त्वासिद्धिरापादयितुं शक्यते, अप्रत्ययस्य उत्तरपदावयवत्वेन तत्रान्तोदात्तत्वस्य सुलभत्वात् । एवञ्चैत-
द्भाष्यप्रामाण्येन गोस्त्रियोरिति सूत्रस्थभाष्याक्षरस्वारस्येन च समासान्तसूत्रस्थसमासपदस्य समासार्थकल्प्य-
मानप्रक्रियावाक्ये एव लक्षणा न तूत्तरपदपर्यन्तमपि । द्विधुरी द्विपुरीत्यादिलक्ष्याणान्तु "लिङ्गमशिष्यं लोका-
श्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति समासान्तसूत्रस्थभाष्यात् लिङ्गस्य लौकिकत्वावगतेरकारान्तोत्तरेति शास्त्रप्रवृत्तिं वि-
नाऽपि नासिद्धिः । सरूपसूत्रस्थभाष्यन्तु समासान्तानामुत्तरपदानवयवत्वेऽपि न विरुद्धम् । तद् भाष्यं हि
कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षमुपक्रम्य प्रवृत्तम् । ततश्च समासान्तानां समासावयवत्वे तत्प्रागभा-

भैरवी।

त्येव। किञ्च पूर्वोक्तप्रत्यासत्त्याश्रयणे बहुचतुरङ्गेणेत्यत्र "विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु" इति बहुचि विभक्तिप्रकृतित्वम्बहुज्विशिष्टस्यैकाजुत्तरपदकसमासत्वञ्चतुरङ्गशब्दस्येति भेदाण्णत्वञ्च स्यात्। नन्वेवमप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या गोशब्दस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः स्यात्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्तु वक्तुमशक्यः, "अपदादिविधौ" इति पर्युदासबलेन पदान्तविधावेव तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारादिति चेत् ? न, 'अतद्धित इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकैकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नस्तत्परकपदव्यवाये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात्।

भावप्रकाशः।

ङ्गीकारः, तथा तदनुरोधेन भाष्यमतेऽपि पदे परतो व्यवायः पदात्मक एव, विधिवाक्यैकवाक्यतया भीमसेनादिन्यायेन पदशब्देनात्रोत्तरपदमेव वा गृह्यत इति फलितम्। एवञ्च 'चतुर्बहुङ्गेण' इत्यादौ नात्र पक्षेऽपि दोषः। अतएवारम्भप्रत्याख्यानयोस्समफलत्वम्, अन्यथा फलभेदापत्त्या प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव।

किञ्चोत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानाय विशिष्टादप्युत्पन्नेऽजादौ स्वादौ परेऽन्यवहितपूर्वसुबन्तस्य 'दधिसेचौ' इत्यादौ षत्वस्य पञ्चमीसमासेन वारणेऽप्यकृत्वाय भत्वाङ्गीकारादत्रापि 'गो' इत्यस्य तथैव तत्त्वात्तदप्राप्तेः सुवचत्वात्। अत एव "लोपः शाकल्यस्य" इति वलोपो न। अन्यथा "प्रत्ययलोप" इत्यस्य नियमार्थत्वेन विशिष्टस्य भत्ववद्वलोपेऽप्राप्तावपि "अचः पर" इति स्थानिवद्भावात्तस्य भत्ववल्लोपो दुर्वारः। तस्यानवयवत्वात् "न पदान्त" इत्यस्याप्राप्तिः। "पूर्वत्रासिद्धीये" इति सञ्चारे तु ङीपं मत्वा तदापत्तिः। एवञ्चात्र तस्य भत्वमावश्यकम्। तच्च न ङीपं मत्वा तेन स्थानिवत्त्वेन टचा व्यवधानात्किन्तु तथैव टचं मत्वा। स्वविधावित्यस्य तु स्वस्य कार्यित्वे एव प्रवृत्तिः। एकदेशविकृतन्यायेन तु न निर्वाहः, तेन टजन्तसमूहपर्याप्तस्य तस्य वान्तसमूहे प्रापणेऽपि गवित्यस्य तत्त्वालाभात्। एवञ्च भत्वात्तदप्राप्तिर्युक्तैव। यदि तु समफलत्वाय तत्प्रत्याख्यानप्रकारोऽप्युत्तरपदस्य कार्यित्वादावेवेति वलोपस्य तत्त्वानिवृत्तेरत्र सौलभ्येप्यत्र णत्वनिषेधे भत्वाप्राप्तिरेवेत्युच्यते, तदा प्रागुक्तनिष्कर्षेणैव तदप्राप्तिरिति केचित्।

वस्तुतस्तु स अयुक्त एव गुरुतरत्वात्। ध्वनितं चेदं प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नञ्घटितैतद्वचनं पठता भाष्यकृता। एवञ्च वलोपस्य तत्त्वाद्वार्त्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधेन निवृत्तावप्यत्र तदप्राप्त्या तदप्राप्तौ निष्कर्ष एव शरणमिति तुल्यम्। भाष्यमते तु तच्छङ्कैव नेति णत्वं सम्यगेवेति बोध्यम्।

अत्र मान्याः—प्रत्यासत्त्या विभक्त्याक्षिप्तप्रकृतेः कवर्गवदुत्तरपदाक्षिप्तसमासरूपाया एव ग्रहणादत्र तत्प्रकृतित्वं ङ्यन्तस्य, समासत्वं टजन्तस्येति व्याश्रयत्वाण्णत्वस्यैवाप्राप्तिः। अतएव 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदके तस्मिन् "कुमति च" इति नित्यणत्वेन भाव्यं, तत्पूर्वपदके तत्र तु प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वेनेति "कुमति च" इति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा वाणत्वापवादकेन नित्यणत्वेनैव कल्पद्वयेऽपि भाव्यमिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति।

सरला।

समासपदस्य क्रियमाणा लक्षणा समासार्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटके उत्तरपदे भवति। तथा च समासान्ताः इति सूत्रस्य समासार्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटकोत्तरपदावयवः समासान्तो भवतीत्यर्थः। द्विधुरी द्विपुरीत्यत्र च ऋक्पूरिति विहितः समासान्तोऽकारः उत्तरपदावयव इति तत्राकारान्तोत्तरपदे इत्यस्य प्रवृत्तिः सिध्यति। अत एव "ऋक् च ऋक् च ऋचौ असारूप्यादेकशेषो न स्यात्" इति सरूपसूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा अप्रत्ययस्य समासावयवत्वेऽपि उत्तरपदानवयवत्वेनोभयोः ऋक्शब्दयोरसारूप्यं न स्यात्। यदि तु उपशरदमित्यादौ समासान्तटच उत्तरपदावयवत्वेऽपि समासावयवत्वाभावेनाव्ययीभावेऽकारान्तत्वाभावात् नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इति सूत्रस्याप्रवृत्तौ तदसिद्ध्यापत्तिरित्युच्यते, तर्हि समासान्तस्योभयावयवत्वं स्वीक्रियताम्। तथा च समासार्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटकोत्तरपदावयवीभूय समासचरमावयवो भवतीति समासान्तसूत्रार्थः। उपशरदमित्यत्र च टचः समासावयवत्वेनाव्ययीभावेऽकारान्तत्वं सुलभमिति नोक्तदोष

भैरवी ।

अत एव 'रम्यविणा' 'आर्द्रगोमयेण' 'चतुर्बहुङ्गेण' इत्यत्र णत्वस्य सिद्धिः । आद्ये आङो भावे पूर्वस्य विशब्दस्य पदत्वमस्त्येवेति तद्धितभिन्ने तस्मिन्परे सति निषेधाभावाय ण- ाश्रयातिरिक्तेति । द्वितीये मयटो णत्वाश्रयातिरिक्तत्वात्तस्मिन्परे यत्पदं गोशब्दस्तेन वधानेऽपि णत्वसिद्धये तद्धितभिन्नेति । तृतीये बहुचो णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नो- ाशब्दस्तत्परत्वात्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये पदेति । एवञ्च 'चित्रगवीणाम्' इत्यत्र गोश- ास्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वाभावाण्णत्वं भवत्येव । नन्वेवमपि 'कुमति च' इति वमित्यनुपपन्नम्, अस्यासिद्धत्वात् 'एकाजुत्तरपदे णः' इत्यस्य प्राप्तेः । 'कुमति च' इति त्रस्य 'एकाजुत्तरपदे णः' इति सूत्रापवादत्वं तु वक्तुमशक्यम्, 'चतुरङ्गेण' 'माषकुम्भाणाम्' यत्रैकाजुत्तरपदकत्वाभावेऽपि कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्य सत्त्वात्तस्य प्राप्तेरिति येन नाप्राप्ति- ायस्य विषयाभावादिति चेत्? न, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया यत्र फले विशेषस्तत्रैव तत्प्र- त्तेः स्वीकारात् । किञ्च प्रतिपदविधित्वेन 'कुमति च' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न्याय्या । प्रतिपद- ेधित्वञ्चिरवकाशत्वे एव बाधप्रयोजकमिति तु न भ्रमितव्यम्, 'अपरशाल' इत्यत्र 'दक्षिण- र्वा' इत्यत्र चरितार्थस्यापि "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे" इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्ययलोपसूत्रे प्रवृत्त्य-

भावप्रकाशः ।

अत्र गुरुचरणाः—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्प्रकृतौ समासत्वस्य सत्त्वात्तथाश्रयणेऽपि णत्वं भवत्येवेति। त्थं हि तदाकूतं—सामान्यतो विशेषतो वा तद्ग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य तेन ग्रहणं बोध्यम्। ापिना स्वरय चेति तदर्थः। तया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां वेशिष्टेऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इति यावत्। तथा च "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" "नेन्लिङ्" "तृजकाभ्याम्" "यञिञोश्च" "प्रमाणे द्वयसच्" इत्यादौ यथासामान्यत आक्षिप्तादिप्रातिपदिकग्रहणमेवमत्रापीति विभक्त्युत्प- यर्थं "यदागमा" इति न्यायेन टजन्तस्थितसमासत्वसमानाधिकरणप्रातिपदिकत्वस्यात्र ङ्यन्ते यथातिदेशः, थैव णत्वे कार्ये तत्स्थितसमासत्वेऽतिदिष्टे तत्त्वादेव कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्यापि लाभात्तत्प्राप्तिर्निर्बाधैव । एतेन तस्याः कथञ्चिद्विशिष्टोपादानविषयत्वादत्र तदभाव इति चिन्त्यमिदमित्यपास्तम्।

वस्तुतस्तु तन्न्यायाश्रयणं कर्तुमशक्यं "बहुचतुरङ्गेण" इत्यादौ नित्यणत्वानापत्तेः । अतएवापिः प्र- युक्तः। भाष्येऽन्त्ये वा णत्वोक्तिस्तु उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्तस्य च मध्यमपदत्वाना- क्रान्तरूपस्यात्र ग्रहणात्कवर्गवदुत्तरपदकत्वाभावात्तदप्राप्तिबोधिका, न तु तन्न्यायाश्रयणबोधिका । वस्तुत- स्तद्भाष्यं तत्तत्प्राप्तियोग्यतामात्रबोधकं, न तु वस्तुतस्तत्प्राप्तिबोधकं "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य जागरूकत्वा- दिति बोध्यम् । यत्तूक्तभाष्यान्निषेध "उपसर्गादसमासेऽपि" इत्यादेरेव 'प्रावनद्धम्' इत्यादि च लक्ष्यमिति; तन्न, तत्रत्यस्य 'अतद्धित' इति वार्त्तिकस्य 'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्तोदाहरणासङ्गत्यापत्तेरिति । वि- भक्ताविति विषयसप्तम्या तत्सम्बन्धि तत्परतो वा यत्कार्यं तत्र कार्ये लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्याग्रहणमित्य- र्थिकायाः ह्रस्वस्वरनिषेधयुवसम्प्रसारणादिलक्ष्यिकाया 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्ट' इत्यस्यास्तु तत्रापि नायं विषयः, ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तत्परिभाषापरिगणितदोषेषु तस्याः पाठेन तल्लक्ष्येषु "युवोरनाकौ" इति भाष्योक्त्येव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराड्ढटीग्रहणाल्लिङ्गात्तस्या अनित्यत्वेन तन्मूलत्वात्तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्च, तस्या अनित्यत्वे- प्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्येष्टसिद्धेः। अन्यथेष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्त्यापत्तौ निर्विषयतापत्तेः । किञ्च युवोरनेतिसूत्रभाष्यादौ तस्याः परिभाषात्वेन व्यवहारादवश्यमेषा परिभाषाऽनेकफलसिद्ध्यर्थं कार्येत्युक्तेश्च । अतिरिक्तत्वेऽपि यत्र विभक्तेः प्राधान्येनाश्रयणं तत्रैव तत्प्रवृत्त्याऽत्र तस्य प्राधान्यात्तदप्रवृत्तेर्निर्विघ्नत्वात् । तच्च प्रत्ययत्वविभ-

सरला ।

इति । तथा च चित्रगवीणामित्यत्रापि टचः समासचरमावयवत्वेऽपि उत्तरपदस्याप्यवयवत्वान्नैकाजु- त्तरपदत्वमिति कुमति चेत्येव णत्वमिति ।

अत्रोच्यते, उभयावयवत्वे अन्तःसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि समासस्यान्तोदात्तत्वमनेन विधीयते उत्तरपदस्य वेति विकल्प्य आद्ये इदंप्रथमका इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिः अन्त्ये

शब्दरत्नम् ।

कप्रमादात् । एवं स्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्थकैयटप्रयोगेऽपि बोध्यम् । अस्तेरनन्तरे समीपे वेत्यादि भाष्यं त्वनन्तरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका, स्थान-

भैरवी ।

ङ्गीकारात् । यदि निरवकाशत्वे एवेति नियमस्तर्हि 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यस्य सूत्रस्यैव प्रवृत्तिर्वक्तव्या । ननुस्त्रीयेष्टेरिति शीघ्रोपस्थितिकत्वेन प्रतिपदविधित्वं पूर्वप्रवृत्तौ नियामकं भवत्येव ।

प्रकरणान्तस्थेति । 'त्यदादीनि' इतिसूत्रस्थेत्यर्थः । मूले अनन्तरादिष्विति । आनन्तर्यादिष्वित्यर्थः । ननु यद्यानन्तर्यन्न षष्ठ्यर्थस्तदा 'अस्तेर्भूः' इति सूत्रे षष्ठीमात्रोच्चारणे सन्देहप्रतिपादनपरम् "अस्तेरनन्तरे समीपे वा" इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—अस्तेरनन्तर इत्यादि । तन्निरूपितेति । आनन्तर्यनिरूपितोऽयः सम्बन्धो निरूपकत्वाश्रयत्वान्यतररूपस्तदर्थिका । अध्याहारेणैव भाष्ययोजना कार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—स्थानपदेति । न च स्थानपदं षष्ठ्यर्थ एवेति एतत्प्रतिपत्तयेऽध्याहारो नावश्यक इति वाच्यम् , 'स्थानेन योगो यस्याः' इति व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनपरभाष्यात् स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थः । अन्यथाऽस्थानं योगो यस्या इत्येव वदेदित्याशयात् । निपातनात्साधुत्वमिति तूभयथा वक्तव्यमेव । एवञ्च स्थाननिरूपितो यः

भावप्रकाशः ।

त्कित्वसर्वनामस्थानत्वसुप्त्वसम्बुद्धित्वाद्यन्यतमेनेत्यन्यदेतत् । तेन'श्युव' इत्यादेः'युवतीः पश्य'इत्यादौ तया वारणपरस्य युवोरनेतिसूत्रभाष्यस्यासंगतिर्न । एतेन "विभक्तौ लिङ्गविशिष्ट" इत्यस्या जागरूकत्वे कथं तत्सञ्चार इत्यपास्तम् । एवञ्च "कुमति च" इति णत्वोक्तिः समञ्जसैवेति मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यमार्यैः ।

प्रकरणान्तेति । त्यदादीनीतिसूत्रस्थेत्यर्थः । अन्तसामीप्यात्तस्यापि तत्त्वमिति भावः । एतेन क्षुभ्नादित्वकल्पनया न णत्वम् , तत्र बीजं तु कैयटप्रयोग एव । यद्वा, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया तन्नेति मन्दोक्तमपास्तम् । मूलाशुद्धेस्तत्रैव तदभावस्यानिश्चयात् । अस्य तत्त्वे स बीजमुत तस्य तत्त्वेऽयमिति विनिगमकाभावात् । अतिप्रसङ्गापत्तेः । तदन्यथानुपपत्त्या तस्य तत्त्वलाभेऽपि प्रयोगस्य भेदेन तेनैतस्य तत्त्वालाभात् । आकृतिगणत्वेऽपि समस्तानां युवादिष्वसमस्तानां क्षुभ्नादिष्विति भाष्यसिद्धान्तान्नित्यणत्वेन भाव्यमिति प्रागुक्तभाष्यविरोधापत्तेः न हि व्यवस्थितविभाषासु नित्यत्वव्यवहारः कस्यापि सम्मतः, तासां भाष्ये परिगणनाच्चेति दिक् । खण्डनकृदाद्युक्तमन्त्यपक्षीयमाद्यदूषणमुद्धरन् भाष्याशयमाह—अस्तेरिति । एतेन "अस्तेर्भूः" "उरण् रपरः" इत्यादिभाष्यविरोधाद् व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट इति चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम् । आदिना स्थाने इत्यस्य सङ्ग्रहः । अत एवाग्रे तथोक्तिः । तन्निरूपितेति । अनन्तरादिपदार्थनिरूपितेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । स च बौद्धैकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूप इति भावः । भाष्यरीत्या चरमेऽध्याहारावश्यकतां ध्वनयितुं दृष्टान्ततया प्रसङ्गतो वा आह—स्थानेति । ननु तस्य तत्त्वाभावात्तथाऽस्तु, स्थानं तु षष्ठ्यर्थ एवेति सिद्धं "षष्ठी स्थाने" इति सूत्रादतः स किमर्थ इति चेत्? न, तृतीयान्तेन सप्तम्यन्तेन वा तेन व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रदर्शकभाष्यात्तस्यापि तत्त्वाभावस्य लाभात् । अन्यथा स्थानं योगः सम्बन्धो यस्या वाच्य इत्येव वक्तुं न्याय्यम् । आवश्यकनिपातनात्साधुत्वमिति तद्भावः । एतेन 'धान्येन धनी' इति-

सरला ।

च अनृच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरुक्ता । नहि समासान्तस्योभयावयवत्वे कपोऽन्तोदात्तत्वापादनं सङ्गच्छते, अन्त्यपक्षेऽपि कपोऽन्तोदात्तत्वस्य सुलभत्वात् । नाऽपि अन्त्यपक्षे अनृच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरापादयितुं शक्यते, अप्रत्ययस्य उत्तरपदावयवत्वेन तत्रान्तोदात्तत्वस्य सुलभत्वात् । एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्येन गोस्त्रियोरितिसूत्रस्थभाष्याक्षरस्वारस्येन च समासान्तसूत्रस्थसमासपदस्य समासार्थकल्प्यमानप्रक्रियावाक्ये एव लक्षणा न तूत्तरपदपर्यन्तमपि । द्विधुरी द्विपुरीत्यादिलक्ष्याणान्तु "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति समासान्तसूत्रस्थभाष्यात् लिङ्गस्य लौकिकत्वावगतेरकारान्तोत्तरेति शास्त्रप्रवृत्तिं विनाऽपि नासिद्धिः । सरूपसूत्रस्थभाष्यन्तु समासान्तानामुत्तरपदानवयवत्वेऽपि न विरुद्धम् । तद् भाष्यं हि कुलद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षमुपक्रम्य प्रवृत्तम् । ततश्च समासान्तानां समासावयवत्वे तत्प्रागभा-

शब्दरत्नम् ।

पदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका वा षष्ठीत्यभिप्रायकम् । अत एव मतुप्सूत्रे कैयटेन 'गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्यर्थे मतुप्शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे आनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्, नतु तस्य षष्ठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् । भाष्यकृता चासामर्थ्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः । षष्ठ्यर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्क्वासामर्थ्यम् ।

भैरवी ।

सम्बन्धो निवर्त्यनिवर्तकभावः स एव षष्ठ्यर्थः । कैयटेनापि स्थाननिमित्तसम्बन्ध इति वदता स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थ इति ध्वनितमेव । नन्वस्य दृष्टान्तपरतया योजनायां 'वा'शब्दप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्, अत्रत्यवाशब्दस्येवार्थकत्वात् । 'व वा यथा तथा साम्ये' इत्यमरात् । एवञ्च 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रपर्यालोचनात्प्राग्वाक्यार्थपर्यवसानायाध्याहारोऽवश्यं कार्य एवेति ध्वनितम् । इत्यभिप्रायकमिति । नतु सामीप्यादिः सम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थ इत्यभिप्रायकमिति शेषः । यद्यपि षष्ठ्यर्थसम्बन्धा बहवस्तथापि निर्णयाय 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रम् ।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—अत एवेति । सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अस्त्यर्थवदिति । यथा वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य सौत्रास्तिपदप्रतिपाद्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन प्रकृत्यर्थोपाधित्वं, तथेत्यर्थः । अत्रोपाधिशब्दो विशेषणपरः, प्रकृत्यर्थस्य गोपदार्थस्य विशेषणम् । नच वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे गोमानासीदित्यादावनन्वय इति वाच्यम्, तादृशव्यवहारविषये गोमानित्यत्र लक्षणाया अङ्गीकारात् । तत्र गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इत्यत्र । षष्ठ्यर्थत्वे त्विति । आनन्तर्यस्येत्यादिः । अनन्तरा इति बहु-

भावप्रकाशः ।

वत्तृतीयेत्यपास्तम् । गौरवात्तस्यावश्यकत्वात् सप्तमीपक्षेऽनिर्वाहाच्च । स्थाने योगेत्यस्य स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थं वदता कैयटेनापि ध्वनितमिदम् । एत्वघटितसूत्रं पठता पाणिनिनाऽपि सूचितमिदम् । मतुप्सूत्रस्थभाष्यमप्यत्र साधकमिति दिक् ।

सम्बन्धेति । निवर्त्यनिवर्तकभावादिरूपेत्यर्थः । आद्ये वा इवार्थे, अन्त्ये भाष्यीयपक्षविकल्पबोधकः । षष्ठीति । अयम्भावः—सामान्यश्रुताया अपि तस्या उक्तभाष्याद्विशिष्य शक्ततया हर्यादिवदनेकार्थत्वेऽपि तद्विषयसन्देहस्यासम्भवेन भाष्यकृदकृतत्वेऽप्येतेषामतदर्थत्वात्तथाकरणासङ्गतिरेवेत्यध्याहारावश्यकत्वेऽपि "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य प्रागनालोचनमिति तदुपपत्तिः । अत एव तत्प्राप्तया निर्णयोक्तिरग्रे इति । तदाह—त्यभीति । न तु तस्य तत्त्वबोधकमिति भावः । एतेन नानार्थस्थले सर्वत्र शक्तौ सन्देहसम्भवः, नैवमत्र; शक्यार्थस्य प्रागुपस्थित्याऽर्थबोधे निर्बीजाध्याहारेण शङ्कानौचित्यात् । अन्यथा 'घटमानय' इत्युक्तावपि तथा घटः पटो वेति सा स्यादिति मन्दोक्तिरपास्ता, उक्तयुक्तेः प्राक्शक्यार्थनिर्णयात् । अध्याहारबीजस्योक्तेः घटादिवैषम्यस्यात एव स्पष्टत्वाच्चेति दिक् । एतेन "अस्तेर्भूः""उरण्रपरः"इत्यादिभाष्यविरोधाद्यस्तत्प्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट इति चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम् । अनन्तरादिष्विति मूलं समूलयन्नुक्तार्थे भाष्यादिसंमतिमाह—अत एवेति । तस्य तत्त्वाभावादेवेत्यर्थः । अस्याग्रिमोक्तद्वयेऽप्यन्वयः । शङ्कापरेति । पञ्चमीसमासे इत्यर्थे या मतुप्शङ्का ततः परं भाष्यं सिद्धान्तभाष्यं तद्व्याख्येत्यर्थः । इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति—भाष्यकृतेति । अस्त्यर्थो वर्त्तमानसत्ता, 'गोमानासीत्' इत्यादेस्तु तथा व्यवहारविषय आसीदित्यादिरर्थः । उपाधिरिति । तस्य विशेषणमित्यर्थः । अत एवानन्तरा इत्युक्तिः अन्यथाऽनन्तरमित्येव वदेत् । षष्ठ्यर्थत्वेनेति । अन्यत्र स्वीक्रियमाणेनेति शेषः । तथा च स्वीकारस्य हेतुत्वं प्रकृतप्रत्ययार्थत्वे फलति । एवमग्रेऽपि । एतेनान्यतरवैयर्थ्यमित्यपास्तम् । चासामर्थ्यात्—'सापेक्षम्'इति न्यायात् । वृत्तिपदेन मतुप् ग्राह्यः । क्वेति । न क्वापीत्यर्थः । कथमपि

सरला ।

गस्य सरूपस्य न विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वम्, यच्च विभक्त्यव्यवहितपूर्वं न तत्सरूपमिति असारूप्यादित्युक्तम् ।

प्रकृत्यर्थोपाधिरिति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेऽस्तिपदं प्रकृतिविशेषणम् । विभक्तिप्रतिरूपकं विद्य-

शब्दरत्नम् ।

तस्माद्यत्र षष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्यः । तत्रास्तिग्रहणाभावे तस्यान्यफलकत्वे वा सूत्रानुपात्तास्त्यर्थान्तर्भावेण मत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्च

भैरवी ।

वचनान्तोपादानेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च सापेक्षमसमर्थवदिति न्यायेन तत्रासामर्थ्यम् । उपसंहरति—तस्मादिति । यत्र गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित् इत्यत्र । आनन्तर्यादिप्रतीतिः—आनन्तर्यनिरूपितसम्बन्धप्रतीतिः ।

उक्तार्थे प्रमाणान्तरमपि दर्शयितुमनन्तरादिष्विति ग्रन्थमवतारयति—तत्रेत्यादि । तत्र–मतुब्विधायकसूत्रे । यथा बहुव्रीहिसमासे वर्त्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थान्तर्भावस्तथा शब्दशक्तिस्वभावान्मतुबन्तादपि भविष्यतीति नैतत्प्रयोजनमिति भावः । नन्वनर्थकमेवास्त्वित्यत आह—अन्यफलकत्वे वेति । सूत्रकारस्याज्ञानकल्पनापेक्षयाऽन्यफलकत्वकल्पनमेव वरमिति भावः । अन्यत्फलम्-अस्तिमानिति । अत्र हि सत्ताकर्तृधनवाचकोऽस्तिशब्दोऽव्ययं, तस्यास्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुप्प्रत्ययो न प्राप्तस्तदर्थमेतदस्तिग्रहणमिति भावः । सूत्रानुपात्तेति । यथा शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्च भवति तथेति वैपरीत्ये दृष्टान्तः ।

भावप्रकाशः ।

तस्यासम्भवादिति भावः । तथा चानन्तरा इति नैव वदेदिति बोध्यम् । एतेनेदं भाष्यं समीपादिपदयुक्तवाक्याभिप्रायं न तस्य तत्त्वाभावपरमिति मन्दोक्तमपास्तम् । एवमपि तत्र पक्षे तस्य दुष्परिहरत्वेन भाष्यासङ्गतेर्दुष्परिहरत्वात् । अन्यपक्षे तु तदुक्तद्वितीयदूषणमुद्धरन् उपसंहरति—तस्मादिति । उक्तहेतोरित्यर्थः । यत्रेति । गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चिदित्यादिसमर्थसूत्रभाष्यादिप्रयोगे इत्यर्थः । मात्रशब्देन प्रकृतसमीपादिपदमात्रव्यावृत्तिः, प्रकरणाच्चभावे इति शेषः । एवेन षष्ठ्यर्थत्वनिवृत्तिः । अतो लूरेत्यत्रान्तशब्द एव तद्वाचीति भावः । एतेन "अतो ल्रा" इत्यत्र सूत्रकृता "षष्ठी शेषे" इत्यत्र त्वया चाङ्गीकृतमिति मन्दोक्तमपास्तम् , उक्तहेतोः, तदङ्गीकारस्य खपुष्पायमाणत्वाच्च । अनन्तरादिष्वित्यस्य मौलस्य निर्मूलत्वमपाकर्त्तुं तत्रैव प्रमाणानि भाष्याद्यन्तराण्याह—तत्रेत्यादिना । तत्र मतुप्सूत्रे बहुव्रीहाविव शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्त्तमानसत्तान्तर्भावसम्भवेन दृष्टफलाभावात्तदभाव इति भावः । सम्भवति दृष्टेतिन्यायावलम्बनेनाह—तस्यान्येति । अस्तीत्यस्य 'अस्तिमान्' इत्यत्र सत्ताश्रयधनाद्यर्थकास्तिशब्दस्याव्ययत्वेन प्रातिपदिकत्वेऽपि अस्तीत्यत एव सर्वप्रतीतेरव्यभिचारेणास्त्यसामानाधिकरण्यादप्राप्तमतुप्सिद्धिफलकत्वे इत्यर्थः । अनुपात्तेति । तथात्वेन तदनुपात्तेत्यर्थः । मत्वर्थीयवदिति । यथा स ततस्तदन्तर्भावेण भवतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ननु नायं दृष्टान्त उचितस्तथात्वेऽपि तस्यैका क्रियेति न्यायेन तत्पदोत्तरमनुक्तयाऽस्येत्यनन्तरमुक्त्या चैतत्फलस्यापि तन्त्रेण वक्तुं शक्यत्वेनानन्तर्यादेरिव सर्वथाऽनुपादानाभावेन वैषम्यान्मतुब्विधावपि बहुव्रीहिदृष्टान्ते नैवास्तीत्यस्य खण्डनेन तद्दृष्टान्तस्यैवौचित्याच्चेत्यत आह—बहुव्रीहिवच्चेति । अत्र तु तदनुपादानं स्पष्टमेव। अतएव पार्थक्येन दृष्टान्तोक्तिः। अतएव च यथासङ्ख्यं नेति भावः। यत्त्वाद्ये तथात्वेन दृष्टान्तवैधर्म्येण तथा व्याख्यानेऽपि नान्त्ये तथा व्याख्यानं युक्तम् , तत्र तदन्तर्भावस्य मतुप्सूत्रभाष्यकैयटयोरुक्तत्वात् । तत्र हि तद्धितार्थद्विग्वपेक्षया 'पञ्चगुः' इत्यादौ बहुव्रीहेरन्तरङ्गत्वमुक्तम्। तत्रास्तिग्रहणेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थापेक्षा द्विगोः, षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिरिति सत्तायुक्तपञ्चगवी-

सरला ।

मानवाचकमव्ययमिदम् । विद्यमानवाचकप्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा मतुप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थ इति तद्भावः ।

अस्तिग्रहणाऽभावे इति । मतुप्सूत्रेऽस्तिग्रहणं न कार्यं, 'न पदार्थः सत्तां व्यभिचरति' इति गोशब्देन सत्ताया अपि प्रतीतेर्न तद्व्यभिचारः ।

अन्यफलकत्वे वेति । तत्सूत्रे हि यथा प्रथमान्तान्मतुप्प्रत्ययो भवति तथा अस्तिपदस्याप्रथमान्तत्वेऽपि अस्तिमानित्यादौ मतुप्प्रत्ययार्थमस्तिग्रहणमिति तद्भावः ।

वृत्त्यादिः प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । किं बहुना 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' 'चित्रा गावोऽस्य' इति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः ।

शब्दरत्नम् ।

तथाभूतानन्तर्याद्यर्थान्तर्भावेण 'चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्याद्यर्थे बहुव्रीहिमत्वर्थीयौ न भवतोऽनभिधानादिति मतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनन्तरादेरिदमर्थत्वे "तस्येदम्" (पा० सू० ४।३।१२०) इति शैषिकोऽप्यनभिधानान्नेति "तस्येदम्" इत्यत्र भाष्ये । तदुक्तम्—अनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकर इति । तत्र समासग्रहणं तद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणम् । अनन्तरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिस्तु भवत्येव । 'ग्राम-कूपः' 'गङ्गातीरम्' इत्यादौ समीप एवावयवत्वारोपेण समासः । स्पष्टा चेयं रीतिः

भैरवी ।

तथाभूतेति । सूत्रानुपात्तेत्यर्थः । उक्तार्थे प्रमाणान्तरमप्याह—अनन्तरादेरिति । तदुक्तम्—तदे-तत्सर्वम्मनसि निधायोक्तम् । नन्वेवमनन्तरशब्देन षष्ठीतत्पुरुषोऽपि न स्यादत आह—अन-न्तरादिशब्दैरिति । असामर्थ्यस्य वृत्त्यभावप्रयोजकस्य तत्राभावादिति भावः । नन्वेवं 'ग्राम-कूपः' इत्यादिव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरत आह—ग्रामकूप इत्यादि । यदा ग्रामशब्दः शालास-मुदाये वर्तते तदाप्ययं व्यवहार एवमेवोपपाद्यः । आनन्तर्यस्य षष्ठ्यर्थत्वमभ्युपेत्याप्याह—

भावप्रकाशः ।

सम्बन्धेऽन्तरङ्गत्वात्स एव, न द्विगुरिति कैयटः। एवं च साधर्म्येऽयं दृष्टान्तः। अत एव पार्थक्येन दृष्टान्तोक्तिरिति, तत्र तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् । अत एव "तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति तदुत्तरभाष्यप्रतीक-मादायोपाध्यनुक्तावपि स्वाभाव्यादुभयोरस्त्यर्थविषयत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहेर्बा-धात्ततो मतुबादेर्निषेधो वाच्य इति सिद्धान्तरीत्या कैयटो व्याख्यत् । अत एव मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति सङ्गच्छते । वस्तुतः 'पञ्चकपालः' इत्यादौ चरितार्थसमानाश्रयद्विगोरेव बहुव्रीहिणा परत्वाद्बाध इति विशेषेत्यादिमात्र-कैयटोक्तिश्चिन्त्या । भाष्यन्तु सर्वमेकदेश्युक्तिरेव । एतेनार्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । तथा दृष्टान्तोक्तेराशयोऽप्युक्त एवेति वैधर्म्ये एवायं दृष्टान्त इति गुरुचरणानामाकूतम् । तथाभूतेति । सर्व-था सूत्रानुपात्तेत्यर्थः। अनभिधानादिति। तद्वृत्ततस्तत्प्रतीत्यभावात्तौ तदन्तर्भावेण सर्वथा न भवत इत्यर्थः। आशयस्तु प्रागुक्त एव । तदुक्तमिति । प्रागुक्तं सर्वं मनसि निधाय स्वकल्पितवाक्येनैवमुक्तमित्यर्थः, नतु निर्मूलं न वा भाष्याद्युक्तमनुकृतमिति भावः। अनन्तरादिषु—आनन्तर्यादिषु। आदिना सामीप्यसङ्ग्रहः । एते-नादिपदं भवन्मते व्यर्थमिति मन्दोक्तमपास्तम् । कैयटसङ्ग्रहायाह—आकरे इति । उक्तभाष्यादिष्वित्यर्थः । न चास्य बहुव्रीहिमात्रविषयकत्वेन न यथाश्रुतत्वं प्रकृतसूत्रस्थैकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमिति भाष्यकैयटविरोधापत्ते-श्चेति पूर्वपक्ष्युक्तं युक्तमेवेति वाच्यम्, सङ्कोचे मानाभावादनभिधानरूपसाधकयुक्तेस्तुल्यत्वाद्भाष्यस्यान्याश-यकत्वेन कैयटस्य चिन्त्यत्वाच्च। तद् ध्वनयन्नाह—तत्रेति । उक्तमौलवाक्ये इत्यर्थः। वृत्तेरपीति । तथा-चाधिकसङ्ग्राहकमपि तत्, नतु स्वस्यैव सङ्कोचकमुक्तभाष्यादेरिति भावः। अनन्तरेति। अनभिधानरू-पयुक्तेरसत्त्वात्। अत एव स्नानानन्तरमित्यादिप्रयोगसङ्गतिरिति भावः। नन्वेवमप्युक्तयुक्त्या 'ग्रामकूपः' इत्यादि न स्यादत आह—ग्रामेति। 'ग्रामो लब्धः' इत्यादौ तथैव बोधात्ससीमके सारण्यके वृत्त्याऽत्र निर्वा-हादाह—गङ्गेति । अत्रापि संयोगेनानिर्वाहादाह—आदाविति । तेनाक्षधुरन्तस्समासः शिदित्यादिस-ङ्ग्रहः । आद्ये कैयटोक्तिस्तु चिन्त्यैव । अन्त्ये "ध्वसोरेद्धा" इति सूत्रस्थं भाष्यं गमकम् । एवञ्च 'अक्षधूः'

सरला ।

समीपे एवावयवत्वारोपेणेति । वस्तुतस्तु "ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः" इति भाष्यात् ससीमकस्य सार-ण्यकस्य सजनस्य शालासमुदायस्य ग्रामशब्दवाच्यत्वेन ग्रामकूपे तदवयवत्वमक्षतमेवेति नारोपापेक्षा । एवं गङ्गातीरमित्यादावपि गङ्गापदस्य भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां संभावितजलाधारदेशवाचकत्वेन तदवयवत्वं तीरेऽक्षतमिति तत्रापि नारोपापेक्षा ।

शब्दरत्नम् ।

"मपर्यन्तस्य" (पा० सू० ७।२।९१) इति सूत्रे कैयटे । किं च हस्य लित्यर्थे "हल विलेखने" इति धातोर्लस्येत्त्वापत्तिः । न च फलाभावः, 'देवदत्त हल्' इत्यादौ ङित्त्वसामर्थ्याद्भस्यापि टेर्लोपवल्लित्त्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वं

भैरवी ।

किञ्चेति । आपत्तिरिति । नचेयमापत्तिर्हलन्त्यमिति सूत्रावृत्तावपि समानैवेति वाच्यम्, धात्ववयवलकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादिति भावः । इत्त्वापत्तिरिति । तथाच लोपः स्यादिति भावः । अत एव "लोपश्च बलवत्तरः" इति भाष्ये उक्तम् । अणादिसंज्ञाशब्देषु लोपस्तु न, आदिरन्त्येनेति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

नचेत्संज्ञाया लोपातिरिक्तमपि फलमनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे 'अभ्र आँ अटितः' इत्यत्रेट्प्रतिषेधरूपं दृष्टमिति वाच्यम्, अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । लोपस्य फलत्वेऽपि तदतिरिक्तं फलं नास्तीति शङ्कां निराकुरुते—नचेत्यादिना । फलाभावः-लोपातिरिक्तफलाभावः । समाधत्ते—देवदत्तेति । हलिति क्विबन्तम्, देवदत्तेति सम्बोधनम्, अस्तीति शेषः । लित्त्वसामर्थ्यादिति । व्यञ्जनस्य या इत्संज्ञा तस्य लोप एव फलमिति तु न, तथात्वे व्यञ्जनानुच्चारणस्यैव सुकरत्वात् । किन्तु फलान्तरमपि । तच्च फलं "लिति" इत्येतत्प्र-

भावप्रकाशः ।

इत्यादावगत्या तथैव भाष्यादिप्रामाण्यादिति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । एतेन शिशिरर्त्तुसमीपपौषचैत्रमासावित्याद्यर्थकः "शैशिरौ मासौ परिहाय" इत्यापस्तम्बप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । शिष्टसमाचारात् ज्यौतिषसंवादाच्चैवमेव तस्य व्याख्यानं युक्तम् । एवमेव 'उत्तमं च नैदाघम्' इत्यत्र श्रावणो विवक्षितः । अत एवोत्तमपदस्वारस्यम् । एतेन माघफाल्गुनाषाढपरं यथाश्रुतं सुदर्शनादिकृतं व्याख्यानमपास्तम् । एवञ्च तत्र समासपदं तद्धितस्याप्युपलक्षणमिति निर्दुष्टमेव । एतेन 'ग्रामस्य नदी' इत्यादौ तत्प्रतीतिः प्रसिद्धैवेति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । अनेकान्तपक्षे सर्वत्रैवैषा गतिः । यथैवं सति न दोषस्तथान्यत्र स्पष्टम् । इयं रीतिः क्व दृष्टेत्यत आह—स्पष्टेति । तत्र हि परिग्रहणं किमित्याशङ्क्य नद्यन्तं मर्यादान्तं वा चैत्रस्य क्षेत्रमित्यादावन्तशब्दस्य यथाक्रमं मर्यादाभिविध्योर्दृष्टत्वादन्त्यमात्रग्रहणार्थं तदिति उक्त्वा सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्त्तते, आद्ये तु नद्याः क्षेत्रत्वासम्भवात्प्राङ् नद्या इति गम्यत इति तद्द्व्यर्थमित्याद्युक्तं भाष्ये । तत्र सर्वत्रैवेति प्रतीकमादायासम्भवापेक्षतया व्याख्यायान्ये त्वाहुः—सर्वत्रैवान्तशब्दोऽवयववाची कस्यचिन्मुख्यं तत्त्वं, कस्यचित्सामीप्यादुपचरितमित्याशयेनेदं भाष्यम् । ततश्च तस्य तत्त्वान्मपर्यन्तस्यादेशलाभान्नार्थः परिणेत्याद्युक्तम् । तेन "अतो ल्रान्त" इत्यत्र मुख्यावयवे सामीप्योपचरितावयवे वेति तद्भाष्यार्थ इति न तद्विरोध इति तद्भावः ।

तदाह—कैयट इति । ननु 'ब्राह्मणकम्बलः' इत्यादितस्तथाबोधाभावमूलकेनोक्तभाष्यादिप्रतिपादितानभिधानेन तदर्थे ते प्रयोगा नेष्टाः सन्तु, ग्रामकूपादौ तु तथा प्रतीतेरस्तु तथा । अत एव शिदित्यादि—न चेदक्षधुरन्त इत्यादि-सूत्रभाष्यप्रयोगा अपि स्वरसतः सङ्गच्छन्ते । अनन्तरादिष्विति तु उक्तभाष्याद्यनुरोधेन क्वाचित्कानिष्टस्थलाशयकमिति न विरोधः । अस्तु वा तत्तथैव । उभयथापि प्रकृते इष्टसिद्धिरेवेति लाघवमेवेत्यत आह—किञ्चेति । हस्येति । हावयवल् इति हसमीपल् इति वार्थ इत्यर्थः । धातोर्लस्येत्त्वेति । न च सिद्धान्ते आवृत्तसूत्रेऽप्ययं दोष इति वाच्यम्, धातोरुपदेशे ऽपि लस्य तत्रान्त्यत्वाभावात् । तथा च नान्तरीयकत्वाल्लोपः स्यात्तयोर्व्याप्यव्यापकभावात् इत्संज्ञाप्रकरणोत्तरमितपरामर्शकतत्पदयुक्त "तस्य लोपः" इति सूत्रेण तयोर्जन्यजनकभावबोधनाच्चेति भावः । नन्वत्र लोपान्यफलाभावेनेत्संज्ञायास्तन्मात्रफलकत्वाभावेन लकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदभावेन च नेत्त्वापत्तिः—यत्तु लकारपरित्राणार्थाकारोच्चारणसामर्थ्यादपि नेत्संज्ञालोपाविति । तन्न, तस्योच्चारणार्थतया चारितार्थ्यात्;-इत्याशयेनाह—नच फलेति । लोपतदन्यफलयोरभाव इत्यर्थः । उक्तरीत्यैव समाधत्ते—देवदत्तेति । सम्बोधनमिदम् । हलेति । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । प्रत्ययादिति । लितः प्रत्ययत्वाभावात् । न चाफलत्वात्सैव नेति न सामर्थ्यम्,

द्वितीयेऽपि संयोगान्तलोपो दुर्लभः, यणः प्रतिषेधारम्भात्। तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि "झलो झलि" (पा०सू० ८।२।२६) इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च। किं च पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासम्भवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थाबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोऽयं यत्नः। अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः सहविवक्षाया असम्भवात्। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्।

शब्दरत्नम्।

वक्तुं शक्यमित्यपि बोध्यम्। यद्यपि "हलसीरात्" (पा० सू० ४।३।१२४) इति निर्देशेन तस्य नेत्त्वमिति कल्पयितुं शक्यम्। तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक्।

झलो लोपेति। सौत्रलोपाश्रयणे तु मूलोक्तमेव लघु। असम्भवादिति।

भैरवी।

वृत्तिरूपमेव लकारस्थले स्वीकार्यम्। एवञ्च प्रकृतोदाहरणे प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावान्न प्राप्नोतीति तत्सामर्थ्याद्भवतीति भावः। ननु "हलसीरात्" इति निर्देशेन लकारस्य लोपाभावे इत्त्वमपि न भविष्यति, प्रतियोगितासम्बन्धेन लोपस्येत्त्वव्यापकतया व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य न्याय्यत्वादित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति। लघीयसीति। कण्ठताल्वादिव्यापारगौरवापेक्षया मनोव्यापारगौरवमधिकमिति भावः।

मूलोक्तं—सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपम्। ननु "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे "व्यत्ययो बहुलम्

भावप्रकाशः।

दृष्टान्तेपि तथात्वापत्तेः। तत्रैकाङ्गवैकल्येऽपि फलमस्तीति चेदत्रापि तुल्यम्। एतदर्थमेव दृष्टान्तोक्तिरिति भावः। लित्स्वरस्यैवेति। तकाराकारस्येति भावः। फलत्वं वक्तुं शक्यत्वादित्यपि बोध्यमिति पाठः। अन्यस्तु लेखकप्रमादात्। सोऽपि योज्य इत्याग्रहे तु देवदत्तेत्यतो यत इत्यादिः। इत्यपीति फलत्वपदोत्तरं योज्यमितिरत्रापि। यद्वा हल्पदार्थाज्ञानेनार्थद्वयासमर्पकत्वेन तन्त्रेकशेषान्यतरासम्भवोऽपिना समुच्चीयते। यद्वा किञ्चेत्यस्य दोषसमुच्चायकत्वेऽप्यपिः ज्ञानसमुच्चये। एवमग्रेपि सर्वत्र। अतोऽत्र न दोषशङ्कालेशोऽपि। एवञ्च नान्तरीयकत्वाल्लोपेन 'देवदत्त ह' इत्येव प्रयोगः स्यादिति भावः। धातुनिर्देशस्योक्तरीत्या चारितार्थ्यादाह—हलेति। नेत्त्वमिति। तेन लोपाभावद्वाराभावेन फलाभावाद्व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यकत्वाच्चेत्त्वमपि नेत्यर्थः। यत्रेत्संज्ञा तत्र तद्व्यापकलोपद्वारैव कार्यमित्यन्यत्र स्पष्टम्। एवञ्च नात्रपक्षे दोष इति भावः। ज्ञापकेति। उक्तनिर्देशरूपज्ञापकेत्यर्थः। लघीयसी—अत्यन्तं लघुभूता। नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्त्तव्यं न ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञाऽस्ति। तथा च सम्पूर्णसूत्रतो लघुत्वत एकदेशतन्त्राद्यङ्गीकारवदादौ लस्येत्त्वापत्तिस्ततो निर्देशानुपपत्तिस्ततस्तदभावकल्पनमिति महागौरवात्ततो लघुतरत्वात्सूत्रावृत्तिरेवोचितेति भावः। एवेनोपदेशे इदन्त्यम् अच् अनुनासिक इति सूत्रत्रयं "हलन्त्यम्" इत्यत्र योगविभाग इत्यादितत्परिहारकपक्षाणां निवृत्तिः। तद् ध्वनयन्नाह—दिगिति।

झलो लोपेति। नन्वेवमपि "अमो मश्" इति सूत्रभाष्याद्वाक्यभेदावश्यकत्वेनात्रेष्टसिद्धिरेवेति चेन्न? न, तथासत्यपि तस्य यण्भिन्नविषयत्वस्य "संयोगान्तस्य" इति सूत्रोक्तभाष्यादावश्यकत्वात्। अन्यथा मिथस्तयोर्विरोधो दुष्परिहर एव। नचैवमप्यन्त्यपक्षेऽनिस्तारः। तदा भाष्यवार्त्तिकस्वारस्येनेदृशलक्ष्याणामनभिधानात्। अन्यथा फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। विसर्जनीयविधायकसूत्रे कार्यकालपक्षेऽपि तत्परिहारस्य भाष्ये दूषितत्वाच्च। एतेनान्त्यपक्षे तत्सम्भव इति जगन्नाथरत्नाकरोक्तमपास्तम्। तद् ध्वनयन्नाह—सौत्रेति। मूलोक्तमेवेति। सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपमेवेत्यर्थः। एवः पूर्ववत्। "एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम्" इतिभाष्य-

सरला।

झलो लोपेतीति। "संयोगान्तस्य लोपः" इति सूत्रे "झलो झलि" इत्यतो झल इति पदमपकृष्य वा-

शब्दरत्नम् ।

नच "आद्यन्तौ टकितौ (पा०सू०१।१।४६) इत्यादौ यथासङ्ख्यमन्वयेऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्वं तथेहापि प्रथमतो लकारो हल्पदवाच्यश्चेदिति सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वं, ततो

भैरवी ।

लिङ्याशिष्यङ्" इति संहितापाठेन द्विलकारको निर्देशः, एकस्य लकारस्य संयोगान्तलोप इति प्रतिपादितमन्यत्र, तदुपपत्तये "संयोगान्तस्य" इति सूत्रे सम्बध्यमानमपि झल्ग्रहणं वाक्यभेदेन सम्बध्यते, तेन क्वचिद्झलोऽपि लोपो भविष्यति । अत एव "अमो मश्" इति सूत्रस्थशकारप्रत्याख्यानपरभाष्यस्याप्युपपत्तिः । तत्र हि—शकाराभावे मकारस्य मकारादेशे प्रयोजनं नास्तीति सर्वादेशो भविष्यतीति दूषणे दत्ते मकारस्य मकारादेशोऽनुस्वारबाधनार्थो भविष्यतीति दूषणे परेण दत्ते एवन्तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते इत्युक्तम् । अत्र द्विमकारक इति प्रतीकमुपादाय "एकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते" इति कैयटेनोक्तम् । एवञ्च न लकारस्य संयोगान्तलोपानुपपत्तिरित्यत आह मूले—किञ्चेति । अयं यत्न इति । हल् च ल् चेति द्वन्द्वकल्पनारूपो यत्न इत्यर्थः । अस्यां चावस्थायाम्—हल्पदार्थाज्ञानावस्थायाम् ।

सहविवक्षाया असम्भवाभिधानमसङ्गतमित्याशयिकामाशङ्कां निरस्यति—नचेत्यादिना । यथासंख्यमन्वयेऽपीति । अस्य लक्ष्यसंस्कारवेलायामित्यादिः । साहित्यावच्छिन्न इति । आद्यन्तसमूहे साहित्यावच्छिन्नस्य टित्कित्समूहस्य अन्वयः । समानविभक्तिकतया अभेदान्वयः । वक्ष्यमाणरीत्या इतरेतरयोगेऽपि समूहस्य विशेष्यत्वमिति भावः । हल्पदवाच्यश्चेति । यथा अज्ञं प्रति 'नागरं भक्षय' इत्युक्ते नागरपदवाच्यः कश्चन पदार्थः स्यादिति सामान्यतो बोधः प्रथमतो जायते, ततो नागरपदवाच्यः क इति विशेषजिज्ञासा भवति तथेति । कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या कल्पितमित्यर्थः । एतेन सहविवक्षासम्भवो दर्शितः । ततः—सामान्य-

भावप्रकाशः ।

-स्याप्ययमेवार्थः । कैयटस्तुचिन्त्य एवेति स्पष्टमन्यत्रेति भावः । लघु—लघीयः । ननु मूले द्वन्द्वप्रयोक्तुस्तदसम्भव उक्तः, स चायुक्त इति खण्डनकृदादिराह—नचेति । आदिना "तस्थस्थमिपाम्" इत्यादिसङ्ग्रहः । अन्वयेऽपीति । लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधवेलायामिति शेषः । तथा च तथान्वयवत्तस्या अप्यभावात्कथं द्वन्द्व इति भावः । प्रथमतः—उक्तबोधात्प्राक्, एवमग्रेऽपि । इतरेतरद्वन्द्वे साहित्यं विशेषणमिति तन्मतेनाह—साहित्यावच्छिन्न इति । मुख्यमते तु साहित्ये साहित्यान्वयेति बोध्यम् । अन्वयेति । नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्या कल्पितेनाभेदान्वयमात्रेणेत्यर्थः । मात्रपदेनान्वयस्य लक्ष्यासंस्कारकस्य कल्पनेतरया न वास्तवत्वमिति ध्वनयति पूर्वपक्षी । अस्य सहविवक्षात्वे हेतुत्वेनान्वयः । एवञ्च तदानीं वक्तुः सहितबोधेच्छायाः सत्त्वं श्रोतुरपि तथव ज्ञानद्वयमिति भावः । इहापीति । हलन्त्यमित्यत्रापीत्यर्थः । यद्यपि हल् च ल् चेत्येव द्वन्द्ववाक्यप्रयोगस्तथापि पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानित्याह—लकार इति । अस्य बोधस्य द्वन्द्वसाधुत्वाद्यर्थकत्वात्तत्र चानुपयुक्तत्वान्नान्तत्यत्वनिवेशः । एकत्रान्वयसूचनायेरपदोल्लेखः । स च "संज्ञापरिभाषम्" इत्यादिवदिति भावः । सामान्य इति । हल्पदवाच्यत्वेन स कश्चिदित्यर्थः । हलिति सुबन्तश्रवणेन तत्र पदत्वग्रहे पचत इति व्युत्पत्त्या सामान्यतोऽर्थधीहेतुत्वस्य ग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यतया तद्वाच्यत्वस्याप्यर्थमात्रे ग्रह इति भावः । ननु शक्तिग्रहस्य व्यवहाराधीनत्वेनैव तदभावात्कथमेतदत आह—कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या । सहेत्यादिः, अनेनावास्तवत्वं तस्यांशे ध्वनितम् । एवञ्च हल्पदार्थज्ञानस्य प्रागुभयोरपि सत्त्वात्तादृशसहविवक्षायाः सत्त्वेनात्र द्वन्द्वः सुलभ इति भावः । द्वन्द्वसाधुत्वं तत् । अपिना इत्पदार्थसमुच्चयः । नन्वेवमस्य वैयर्थ्यापत्तिरेवांशे इति दृष्टान्तवैषम्यमत आह—तत इति । उक्तरीत्या द्वन्द्वसाधनोत्तरमित्यर्थः । विशेषेति । "नहि निर्विशेषं सामान्यं

सरला ।

-क्यभेदेन संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्, झलन्तो यः संयोगः तदन्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्या-

शब्दरत्नम् ।

विशेषजिज्ञासायाम् "आदिरन्त्येन" इत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः । किं च, सहविवक्षा—सह वक्तुं वक्तुरिच्छा, सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हलपदार्थज्ञानादक्षतैव, बोद्धृबोधस्तु क्रमेणैवेति वाच्यम्, "आद्यन्तौ" (पा० सू० १।१।४६) इत्यादौ यथासङ्ख्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन तथा साधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्यप्रकारेण

भैरवी ।

तो बोधानन्तरम् । विशेषजिज्ञासायामिति । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावेन कारणस्य सामान्यज्ञानस्य वृत्तत्वाद्विशेषजिज्ञासा भवत्येवेति भावः । ननु पृथग्वाक्यार्थबोधे किं साधकमत आह—आदिरन्त्येनेति । विशेषतः—हल्त्वादिना विशेषरूपेण । वाक्यार्थः—वाक्यार्थबोधः । एतेन सूत्रस्य सार्थक्यं द्वन्द्वस्य चोपपत्तिः कृता । श्रोतुहल्पदार्थस्य ज्ञानाभावेऽपि वक्तुः पाणिनेस्तज्ज्ञानमस्त्येव । अन्यथा वाक्यप्रयोगमेव न कुर्यात्, यत्नं प्रति इच्छायाः कारणत्वात्तादृशी सहविवक्षा सम्भवति । ततः पूर्वम्—आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रप्रणयनात्प्राक् । हल्पदार्थज्ञानात्—हकारादिलकारान्तस्य हल्पदार्थत्वेन ज्ञानात् । क्रमेण—प्रागलकारस्येत्त्वेन ज्ञानं ततो हल्पदार्थत्वेन ज्ञानं ततो हल्पदवाच्य इदिति ज्ञानमिति क्रमेण । समाधत्ते—आद्यन्ताविति । सूत्रारम्भसामर्थ्येनेति । यत्र न द्वन्द्वस्तत्र, यथा लोके—

"शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय" ।

भावप्रकाशः ।

भवति" इति न्यायेन सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाहेतुत्वात् । अन्यथा वैयर्थ्यमेवास्य स्यादिति भावः । तत्रेष्टबोधाय गमकमाह—आदिरिति । उक्तबोधेनेत्पदार्थज्ञानस्य सत्त्वेनास्यार्थज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः । विशेषत इति । हादिहान्तवर्णानां हल्त्वेनेत्यर्थः । वाक्यार्थः—तद्बोध आंशिकः, पुनस्तस्यानुपयोगात्तावन्मात्रस्यैव श्रवणाच्च । संस्कारक इति । एवञ्च द्वन्द्वोपपत्तिर्नास्यांशे वैयर्थ्यं नाप्यन्योन्याश्रय इति भावः । ननु न सहविवक्षा शब्दार्थः, किन्तु वक्तुः सहवक्तुमिच्छा तस्याश्च "आद्यन्तौ" इत्यादौ वक्तुस्तयोः प्रत्येकं ज्ञानेनोभयत्र सत्त्वेनादोषेऽप्यत्र हल्ज्ञानाभावेन तदभावाद् द्वन्द्वाप्राप्तिरिति दृष्टान्तवैषम्यमिष्टासिद्धिश्च, इत्यतः तत्साम्यं द्रढयन्निष्टसिद्धिमन्यथा प्रतिपादयति—किञ्चेति । वक्ता चास्य शास्त्रस्य पाणिनिरेवेत्याह—सा चेति । तादृगिच्छा चेत्यर्थः । सूत्रेति । "आदिरन्त्येन" इति सूत्रप्रणयनेनेत्यर्थः । यत्तु "हलन्त्यम्" इति सूत्रप्रणयनेनेति व्याचख्यौ । तन्न, तस्य यत्किञ्चिदर्थकत्वेनापि सार्थक्यापत्तेः । ततः पूर्वमपि—उक्तसूत्रार्थबोधात्प्रागपि । हल्पदार्थेति । हादिहान्तानां हल्त्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि सूत्रवैयर्थ्यं श्रोतुस्तथाज्ञानाभावेनेष्टार्थासिद्धेरत आह—बोद्धृबोध इति । तेषानुक्तसहविवक्षाभावे प्राक् लस्येत्संज्ञाबोधस्तत आदिरन्त्येनेत्यस्य ततो हलन्त्यमित्यस्येत्येवं क्रमेणेत्यर्थः । एवः सहबोधव्यवच्छेदे । एवञ्चोभयथापि तस्याः सत्त्वेनासम्भवादिति मूलमयुक्तमेवेति तस्य भावः । नन्वेवमपि दृष्टान्तवैषम्यम्, तथाहि, तत्र पाणिनेस्तयोस्तत्तद्रूपेण समुदितरूपेण च ज्ञानं तत्सूत्रार्थबोधात्प्रागस्त्येव, तज्ज्ञानस्य तच्छास्त्रासाध्यत्वात् । अतोऽन्त्यान्वयेन तत्सत्त्वाद्वक्तुर्द्वन्द्वप्रयोगः साधुरेव । श्रोतुरपि प्राक् तत एव तत्सत्त्वेन तच्छ्रवणेन तथैव बोधः । न च पाणिनेर्द्वैविध्येन बोधेऽपि श्रोतुस्तथा बोधाभावादस्य च लक्ष्यासंस्कारकत्वात्सूत्रवैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्, यथासङ्ख्यसूत्रबलात्पार्ष्णिकतथाबोधेनादोषात्, अत्र तु न तथा द्वयोरेतत्सूत्रार्थबोधात्प्राक् तदज्ञानात् तस्यतच्छास्त्रसाध्यत्वात्सामान्यतो ज्ञानकल्पनायां मानाभावाच्च, सूत्रस्य यत्किञ्चिदर्थकतया सिद्धान्तरीत्या वा सार्थक्याच्च । यत्रानुपपत्तिस्तदन्यगमकाभावाच्चेति । अतस्तद्दृष्टान्तेनात्र तत्साधुत्वोपपादनं तस्यायुक्तमेवेति गूढाशयेन समाधत्ते—आद्यन्ताविति । सूत्रारम्भेति । अत्र शास्त्रेऽसम्भवाल्लोकादौ स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेव सिद्धेस्तस्य वैयर्थ्यमिति भावः । तथा—सत्यपीति शेषः । पार्ष्णिकयथासंख्यान्वयेऽपीत्यर्थः । अङ्गीकारेऽपीति । तथान्वयेनेत्यादिः । तत्सामर्थ्यात्तथान्वयेऽपि समूहान्वयरूपेणेत्यर्थः । यद्वा, तथा तेन

सरला ।

दित्यर्थद्वयं क्रियते । अन्त्ययोगकरणसामर्थ्याच्च पूर्वस्य क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेन इष्टस्थले एव पूर्वयोगस्य

शब्दरत्नम् ।

तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात् । किं च, श्रोतॄणां सह बोधो भवत्वितीच्छया सह वक्तुमिच्छाया एव सहविवक्षात्वेन श्रोतॄणामपि सहबोध एवोचितः । तादृशेच्छया तेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः । मुखनयनं पश्येत्यादौ तु न दोषः,

भैरवी ।

इत्यत्र स्थानाख्यलौकिकप्रमाणेनान्वयबोधो भवति, तथा शास्त्रेऽपि भविष्यतीति यथासङ्ख्यसूत्रं न तदर्थं, किन्तु द्वन्द्वार्थमेव। लोके यथा द्वन्द्वनिर्देशे यथासङ्ख्यं न प्रतीयते तथा शास्त्रेऽपि न स्यात्। अत एव "अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्याविधनम्" इति भाष्ये उक्तम्। अतस्तथाऽन्वयबोधार्थं पूर्वोक्तरीत्या यथासङ्ख्यसूत्रसहायेनास्तु साधुत्वमिति भावः। अन्यप्रकारेण–श्रोतुर्वक्तुश्च प्रथमतः सामान्यतः, ततः श्रोतुः प्रथमतो लत्वेन, ततो हल्पदवाच्यत्वेनेति य उक्तः प्रकारस्ततोऽन्यप्रकारेण। अयम्भावः—प्रकृते यथासंख्यसूत्रविषयताया अभावाच्छ्रोतुर्द्वन्द्वस्य साधुत्वज्ञानं, ततः प्राथमिको बोधश्चान्योन्याश्रयान्न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थोऽसम्भवदुक्तिक इत्याह–किञ्चेत्यादिना। श्रोतृसम्बन्धिसहबोधकर्तृकत्वेच्छा सहविवक्षा, सा कदा सम्भवति यदा श्रोतुः सह बोधः स्यात्, तथाऽत्र तु न सम्भवत्यन्योन्याश्रयादिति सहविवक्षैव नास्तीति कल्पनीयम्। ननु पाणिनेस्तादृशी इच्छा कल्प्यतामत आह—तादृशेच्छयेति। भ्रान्तत्वापत्तिरिति। इच्छाम्प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतया श्रोतृसमवेतं सहज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानं पूर्वं पाणिनेः कल्पनीयम्। श्रोतुस्तु सहज्ञानं न भवतीति पाणिनिसमवेतस्य ज्ञानस्य सहबोधविशेष्यकत्वावच्छिन्नश्रोतृसमवेतत्वप्रकारकस्य भ्रमात्मकत्वेन पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः। तादृशबोधाजनकेति सहबोधाजनकेत्यर्थः। ननु लोके यः पुरुषोऽन्यतरविषयकज्ञानवान् नतूभयविषयकज्ञानवांस्तम्प्रति 'मुखनयनम्पश्य' इति प्रयोगो दृश्यते तथाऽत्रापि भविष्यतीत्यत आह–मुखनयनमिति।

भावप्रकाशः ।

प्रकारेण। अयम्भावः—यद्यपि समासत उपस्थितिरेकैव तथापि तत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनात्र शास्त्रे लाघवेन द्वन्द्वनिर्देशेऽपि प्रत्येकान्वयबोधतात्पर्येण तथान्वयबोधकपृथग्वाक्यकल्पनया बोधो न ततः प्राक्। अन्यथा साहित्ये द्वन्द्वविधानात्क्रमान्वयो न स्यात्। एवं च तत्सूत्रद्वन्द्वनिर्दिष्टयोस्तथान्वयेनापि द्वन्द्वस्य साधुत्वं बोधयति स्वशास्त्रे। एवञ्च प्राक् ततः पदार्थोपस्थितावप्यतात्पर्यविषयत्वान्न समूहान्वयबोधस्तथा तत्पदात्। तेन लोके आद्यन्तौ वर्णानां विप्रशूद्रौ लोचनाधरकृताहतरागेत्यादौ न द्वन्द्वस्य साधुत्वमिति। अन्यप्रकारेणेति। एकस्य तत्पदवाच्यत्वेनान्यस्य लत्वेन ज्ञानमिति रूपेणेत्यर्थः। तस्य–द्वन्द्वस्य। एवमाद्ये दूषणमुक्त्वा त्वदुक्तद्विविधोऽपि सहविवक्षापदार्थो नेति ध्वनयितुम् "आदिरन्त्येन" इति सूत्रमेव तत्र मानमिति शङ्कां दूरीकर्त्तुं चाद्यसाधारणम्। द्वितीये तदाह—किञ्च श्रोतॄणामिति। श्रोतृसम्बन्धिसहबोधकर्तृकभवनेच्छाहेतुकवक्तृसम्बन्धिसहकथनेच्छाया इत्यर्थः। एवेनोक्तयोर्व्यावृत्तिः। सहविवक्षात्वेन–तच्छब्दार्थत्वेन। श्रोतॄणामपीति। द्वन्द्वप्रयोगेण श्रोतुः सहबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वस्य निर्णयात्। अन्यथा तान्प्रति वक्तुं द्वन्द्वप्रयोगो वृथा स्यादिति भावः।अपिर्वक्तृसमुच्चये।सहबोध इति। सहबोध एवेत्यर्थः।एवेन क्रमसामान्यबोधयोर्व्यावृत्तिः।एवञ्च दृष्टान्ते न दोषः।अत्र तु अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वाद् बाधितः स इति भावः। नन्वेवमपि श्रोतुर्हल्पदार्थाज्ञानेन तथा सहबोधासम्भवेनात्र क्रमेणैव बोधोऽस्त्वत आह—तादृशेच्छेति। उक्तरूपेच्छयेत्यर्थः। द्वन्द्वप्रयोगान्यथानुपपत्त्या तस्या आवश्यकत्वादिति भावः। तेषाम्—श्रोतॄणाम्। तादृशबोधेति। हल्पदार्थाज्ञानात्तथा सहबोधाजनकहलन्त्यमिति शब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः। तान्प्रतीति शेषः। भ्रान्तत्वेति। श्रोतृनिष्ठहल्पदार्थाज्ञानस्य तस्य ज्ञानेऽज्ञानेपि भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः। एतेनादौ विशेषाज्ञानात्पाणिनेः सामान्यज्ञानम्। किञ्च श्रोतुर्द्वन्द्वोपपत्त्यर्थं क्रमेण बोधात्तदावश्यकं वक्तुस्तथात्वेऽपीत्यपास्तम्,

सरला ।

प्रवृत्तिरिति तत्र वार्तिकैकवाक्यतया णणतिरिक्ते एव अञ्जलि तत्प्रवृत्तिरिति। अत एव "ङे प्रथमयोरम्" इत्यत्र

शब्दरत्नम् ।

उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात् । तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमा वेत्यन्यदेतत् । किं च, पाणिनेः पूर्वं हल्पदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः । अन्यथा व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या "लट् स्मे" (पा०सू० ३।२।११८) इति सूत्रस्थकैयटोक्त-

भैरवी ।

पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थमभ्युपगम्यापि दूषणमाह–किञ्च पाणिनेरिति । हल्पदार्थज्ञानेऽपि आदिरन्त्येनेति सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हल्पदार्थज्ञानेऽपि । तदभिप्रायेण—हल्पदार्थज्ञानतात्पर्येण । न प्रयोगः—न हलिति प्रयोगः । अन्यथा—तादृशतात्पर्यकल्पने । व्याख्यात्रिति । पाणिनिप्रभृतयो ये व्याख्यातारस्तेषां परम्परयाऽवगतं यत्तात्पर्यन्तदन्यथानुपपत्त्येति समुदितार्थः । लट् स्म इत्यादिलक्षणाया अनुमानस्य च हेतुसद्भावात् "लट् स्मे" सूत्रे यथा कैयटेन लक्षणोक्ता तथेहापि भविष्यति । "लट् स्मे" इति सूत्रे वार्तिककृता "स्मपुरा भूतमात्रे, न स्मपुराऽनद्यतने" इति वार्तिकं पठितम् । तत्र स्मपुरेत्याकारकसूत्राभावादन्यथानुपपत्त्या प्रथमवार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां 'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च' 'न नौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषा' 'पुरि लुङ् चास्मे' इति पञ्चसूत्री लक्ष्यत इत्युक्तम् । तत्र लक्षणायाम्मानन्तु यदि लक्षणा न स्यात्तदा प्रथमवार्तिकेन 'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च' 'पुरि लुङ्' इति सूत्रत्रयस्य भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता तस्यैवाद्यतननिषेधप्रतिपादनद्वाराऽनद्यतने विधानप्रतिपादने भूतविशेषे विधानमिति लभ्यते । ततश्च भूतमात्रे इत्यनेन सामान्येन विधानेन विरोधः प्राप्नोति । यदा तु प्रथमवार्तिके लक्षणा तदा पञ्चसूत्र्या भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता। तथा च 'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च'

भावप्रकाशः ।

भ्रान्तत्वापत्तेः। श्रोतुस्तदुपपत्तेरनावश्यकत्वाच्च, ततः कस्यापि सामान्यतोऽबोधाच्चेति दिक् । ननु द्वन्द्वप्रयोगेण श्रोतुः सह बोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वमित्ययुक्तम्, मुखनयनं पश्येत्यादावन्यतराज्ञानवतोऽन्यतरस्यैव बोधेन तादृग्वक्तृतात्पर्यविघातादिति खण्डनकारोक्तं मुख्यदूषणं खण्डयति—मुखेति । दोष इति । द्वन्द्वासाधुत्वरूप इत्यर्थः । उभयज्ञत्वप्रकारकज्ञानविषयश्रोतारं प्रत्येव 'मुखनयनम्' इत्यादिद्वन्द्वप्रयोगादिति हेत्वर्थः। एवेनान्यतरज्ञत्वेन ज्ञातव्यावृत्तिः। एवञ्च दैवादागतस्य तदज्ञानवतः कस्यचित्सहबोधासम्भवेऽपि तादृशस्योद्देश्यस्य श्रोतुः सहबोधस्यैव सत्त्वेन तस्याः सत्त्वात् न तात्पर्यविघातः। भ्रमे तु श्रोतुर्न कस्यापि बोधः। अत्र तु न कश्चिदपि इतः प्रागुभयज्ञ इति विशेषः । अत एव तुः प्रयुक्तः। एतेन पाणिनेर्हल्पदार्थप्रसिद्धेस्तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वेन वक्तुमिच्छा सहविवक्षा । वक्ता च स एवेति कुतस्तदसम्भवः । बोद्धॄणां यद्यपि द्वन्द्वघटकहल्पदार्थाज्ञानाद् द्वन्द्वार्थबोधो दुर्लभस्तथापि लेत्संज्ञायां तेन प्रत्याहारे हल्पदार्थसिद्ध्या तदर्थबोधोपपत्तिः । नहि तेषामप्यादौ तज्ज्ञानमावश्यकमिति नियमोऽस्ति, यतस्तदसम्भवेन द्वन्द्वोऽनुपपन्नः स्यादिति रत्नकाराद्युक्तमपास्तम् । तत्प्रमाया हेतुत्वे कथमन्यत्र प्रयोगोऽत आह—तेनेति । उभयज्ञत्वेनेत्यर्थः । तथा च भ्रमप्रमासाधारणज्ञानत्वेन हेतुत्वं लोकसिद्धमिति भावः । एवञ्च तदसम्भवादिति उक्तिर्युक्तैवेति बोध्यम् । ननु नायं सहविवक्षापदार्थः, धातोरिति सूत्राक्षरतोऽलाभात् । अतस्तदुक्ततादृशतामभ्युपेत्याप्यन्त्ये दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति । अप्यन्तं व्याख्यातम् । तदभिप्रायेति । ज्ञातहल्पदार्थतात्पर्येण न हलिति द्वन्द्वप्रयोग इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—अन्यथेत्याद्यापत्तेरित्यन्तेन । अन्यथा–तत्तात्पर्येण तत्प्रयोगाङ्गीकारे । व्याख्यात्रिति । पाणिन्यादयो ये व्याख्यातारस्तेषां या परम्परा शिष्यप्रशिष्यरूपा

सरला ।

मकारप्रश्लेषपरभाष्यं संगच्छते । एतेन वाक्यभेदात्पूर्वयोगस्याझल्यपि प्रवृत्तिरिति प्रकृतेऽपि लकारलोपस्य सुलभत्वेन चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । वस्तुतस्तु व्यत्ययो बहुलम्ँ लिङ्याशिष्यङिति लकारप्रश्लेषपरभाष्यप्रामाण्यात् लकारातिरिक्तो यो यण् तदतिरिक्तेऽझलि प्रवृत्तिरित्यस्यावश्यं वाच्यतया लकारे संयोगान्तलोपस्य सुलभत्वेन चिन्त्यमिदम् ।

मूले सहविवक्षाया असम्भवादिति । एकरूपावच्छिन्नस्यैकरूपावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गेणान्वयः

शब्दरत्नम् ।

रीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमान
ततः श्रोतॄणां बोधसम्भवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावेन तदाशङ्का—लश्चेतिवक्तव्यमित्यादिसमा
नयरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । न चैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवोपपत्तौ "आदिरन्त्ये

भैरवी ।

'पुरि लुङ्' इति सूत्रत्रयस्याद्यतनभूतेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता, सा द्वितीयवार्तिकेन प्रतिषिध्यते
'न नौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषा' इत्यनयोस्तु भूतमात्रे प्रवृत्तिरिति सिध्यति । एवञ्च त
त्यभाष्यप्रघट्टकबलेन प्रथमवार्तिके लक्षणा यथाऽस्ति तथेहापि हकारादिलकारान्तसूत्रसमुद
यघटकतत्तत्सूत्रान्त्ये लक्षणाऽङ्गीकार्या । अन्त्यपदञ्च तादृशे तात्पर्यग्राहकं भविष्यति 'गभ
रायां नद्यां घोष' इत्यत्र यथा नद्यामित्यस्य गभीरनदीतीराभिन्नाधिकरणप्रतिपादकत्वे गभ
रायामिति तात्पर्यग्राहकं तद्वत् । लक्षणयेति तृतीयान्तस्य बोधसम्भवेनेत्यत्रान्वयः ।
शक्त्या निर्वाहे लक्षणाया अनौचित्यमित्यभिप्रायेणाह—तन्त्रान्तरीयेत्यादि । यथा तन्त्रा
न्तरे स्वौजस् इति प्रथमा, अमौट्शसिति द्वितीया, इत्यादि उक्तम्, तेनैवात्र शास्त्रे प्रथमाद्वि
तीयापदार्थग्रहस्तद्वत् । अनुमानादिति । हल्पदं हकारादिषु शक्तं हकारादिबोधतात्पर्ये

भावप्रकाशः ।

तयाऽवगतं ज्ञातं यद्वक्तृतात्पर्यं तदन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । इयञ्च लक्षणायां शक्त्यनुमाने वा हेतुः । ननु तथापि
अन्त्ये लक्षणेति मीमांसकसिद्धान्तात् तत्रैव विरोधोपस्थितेश्चान्त्यपदे एव तस्या औचित्यमत आह—लट् स्म
इति । कैयटोक्तरीत्या तद्वत् । अयं भावः—तत्र हि "स्म पुरा भूतमात्रे" "न स्मपुराऽद्यतने" इति
वार्तिकद्वयं पठितम् । तत्र कैयटः—तत्राद्ये स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां "लट् स्मे, अपरोक्षे च, ननौ
पृष्टप्रतिवचने, नन्वोर्विभाषा, पुरि लुङ् चास्मे" इति पञ्चसूत्री लक्ष्यते । अन्यथा आद्ये भूतमात्रे स्मविधाना
वस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारा तद्विशेषप्रतिपादने तात्पर्येण निषेधादेकत्र "लट् स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुङ् चास्मे"
इति सूत्रत्रयविषये एकस्य भूतमात्रविधि—अद्यतननिषेधयोरत्यन्तविरोधादसम्भवदुक्तिकतोपपत्तिः । तदयमर्थः—
उक्तसूत्रत्रयेणानद्यतने भूते प्रत्ययः, "ननौ पृष्ट" "नन्वोर्विभाषा" इतिसूत्रद्वयेन भूतमात्रे प्रत्ययः, अन्त्ये
लक्षणौचित्येऽपि लक्ष्यानुरोधादग्रिमभाष्याच्चाद्ये एव सेति । एवमत्राप्याद्यन्ताभ्यां हकारलकाराभ्यामुक्तहेतो-
र्लक्ष्यानुरोधादन्त्यपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या च हादयो लक्ष्यन्ते । तदवच्छेदकं च तद्वाच्यवाच्यघटितत्वं
तत्तद्वर्णघटितत्वं तत्तद्व्यक्तित्वं वेत्यन्यदेतत् । तथा च स सिद्धान्तो न स्वीक्रियत इति । लक्षणा च शक्त्यनु-
मानवद्बोधसम्भवे हेतुः । क्वचिदावश्यकशक्त्यनुमित्या निर्वाहे लक्षणा न युक्तेत्याह—तन्त्रान्तरीयेति ।
वस्तुतः शक्त्यभावेन समुदायस्य शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाऽसम्भवः । उभयोर्लक्षणाङ्गीकारे तु गौरवमत
आह—तन्त्रान्तरीयेति । शास्त्रान्तरीयेत्यर्थः । स्वौजसित्यादि प्रतित्रिकमिति भावः । ननु तात्पर्यानुपप-
त्तेर्लक्षणाबीजत्वस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्धत्वादस्तु तया सा, शक्तिबीजत्वस्य तु कस्याप्यनभिमतत्वात्कथं तया
तदनुमानमत आह—प्रथमादीति । अयम्भावः—यद्यप्येवं तथापि पूर्वव्याकरणेषु प्रतित्रिकं संज्ञायाः
कृतत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोः प्रातिपदिकार्थेत्यादिषु प्रथमादिपदानां यथा तत्र शक्तिकल्पनमेवमत्रापि
तेषु हादिहान्तान्स्वरूपेण पठित्वा हल्संज्ञायाः कृतत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोस्तेषु तस्य तत्कल्पनमिति । ततः—
तत्तात्पर्यकहल्शब्दप्रयोगमात्रात् । तदाशङ्का—इतरेतराश्रयाशङ्का । आदिना एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमित्यस्य
परिग्रहः । परेति । एतदुभयपरेत्यर्थः । एवञ्च तत्परिहारार्थं तत्रापि प्राक् तादृशं हल्पदार्थज्ञानमाश्रित्य
कथञ्चित्सहविवक्षया द्वन्द्वसाधनप्रयासो विफल आपद्येतेति भावः । एतेन सूत्रमते वर्णवत्प्रसिद्ध एव हल्प-
दार्थ इति मन्दोक्तमपास्तम् । चैवं—तत्र लक्षणाद्यङ्गीकारे । लक्षणादिनेति । उक्तप्रकारलक्षणादिनेत्यर्थः ।

सरला ।

सहविवक्षा । यथा धवखदिरौ छिन्धीति । अत्र साहित्यावच्छिन्नस्य धवखदिर इत्यस्य एकरूपावच्छिन्नो
छिदधात्वर्थच्छेदने कर्मत्वसंसर्गेणान्वय इति तत्र सहविवक्षा । प्रकृते तु हल्शब्दस्यार्थज्ञानाभावेन तदर्थ-
स्यैकरूपावच्छिन्नत्वज्ञानं, तस्य चैकरूपसंसर्गेण एकरूपावच्छिन्नेऽन्वयज्ञानञ्च दुःशकमिति । कुठारेण धवं

शब्दरत्नम् ।

(पा०सू०१।१।७१) इति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्वचिल्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात् । "नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते" इति "पङ्क्तिविंशति" (पा०सू०५।१।५९) इति सूत्रे भाष्योक्तेः । तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी । ध्वनितश्चायमर्थो "नाऽऽज्झलौ" (पा० सू० १।१।१०) इति सूत्रेऽष्टादशानां ग्रहणाभावाय "वर्णानामुपदेशस्तावत्, उप-

भैरवी ।

पाणिन्युच्चरितत्वादित्यनुमानादित्यर्थः । एवम्—अनुपदोक्तरीत्या लक्षणायाः शक्त्यनुमानस्य वाऽङ्गीकारे । नियमाभावादिति । व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वसिद्धान्तस्यैवमेवोपपत्तिरिति भावः । नासूयेति । प्रकृतिप्रत्यययोरानन्त्येन शब्दानां साधुत्वज्ञानं न सम्भवति । तत्र केषाञ्चिच्छब्दानां साधुत्वमाचार्येण प्रतिपादितम् "पङ्क्तिविंशति" इत्यादिना । शब्दानामानन्त्यात्सर्वेषां तन्न सम्भवतीति तथा न कृतम् । नह्येतावताऽऽचार्यस्य दोष इति । उपसंहरति–तस्मादिति । करिष्यमाणेति । करिष्यमाणः शक्तिग्रहोपायो यस्य तादृशं यत्पदं तस्य । तदभिप्रायेण—प्रागज्ञातार्थाभिप्रायेण । आचार्यस्य—पाणिनेः । पूर्वम्—शक्तिग्रहोपायात्पूर्वम् । अस्मिन्नर्थे साधकान्तरमप्याह—ध्वनित इत्यादिना । अस्य भाष्येणापीत्यत्रान्वयः । ग्रहणाभावायेति । अच्पदेने-

भावप्रकाशः ।

आदिना शक्तिसंग्रहः । एवमग्रेऽपि । एवः स्पष्टार्थः वैयर्थ्यपदोत्तरं वा योज्यः । क्वचित्–हल्पदे । इतिर्हेतौ । सर्वत्र–अजादिपदेष्वपि । तत्र हेतुमाह—नासूयेति । भाष्यकृतो वार्तिककृतं प्रत्युक्तिः । तत्र हि "विंशत्यादयः सप्रकृतिप्रत्यया निपात्यन्ते" इत्युक्त्वा तत्र दोषानुक्त्वा "अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु"–इत्युक्तम् । तेन पूर्वकल्पस्य दुष्टत्वाद्वाशब्दस्तदर्थं । तत्र प्रकृतिप्रत्यययोरनुगमाभावेऽप्यर्थाभिधानात्ते यथा व्युत्पन्नाः, एवमेतेऽपि सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च स्वभावतः पृथक् प्रयुक्ता हर्यादिवदनेकार्था इति न फलं तस्येति तद्भावः । ततः सूत्रं समर्थयन्भाष्यकृत् 'सहस्रं गवां' 'सहस्रं गावः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्तेषामपि शुक्लादिवद् गुणिनि यौगिकत्वमेव । नहि संख्यानिरपेक्षं संख्येयबोधकत्वं तेषां, येन त्वदभीष्टरूढत्वं स्यादिति न तद्दृष्टान्तेन सूत्रप्रत्याख्यानसम्भवः । तर्हि तत्रापि सूत्रमावश्यकमितिशङ्कानिरासायोक्तवान् नासूयेति । प्रकृतिप्रत्यययोरनुगमं विना मन्दबुद्धीनामननुग्रहात् । अननुगमस्य दोषत्वेऽपि नाचार्यस्य सः, सर्वशब्दानुगमस्यानन्त्येन कर्तुमशक्यत्वाद्दिक्प्रदर्शनार्थमत्र कृतानुगमोऽपि न तस्य सः तद्विषयेषु विंशत्यादिष्वर्थविशेषानिश्चयस्य स्वप्रज्ञापराधजन्यत्वेन तस्यानपराधत्वादिति तद्भावः । तदाह—भाष्योक्तेरिति । परिष्कृतमुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तभाष्यासङ्गतेरित्यर्थः । करिष्येति । करिष्यमाणः, ननु कृतः क्रियमाणोऽकरिष्यमाणो वा शक्तेर्ग्रहस्योपायो यस्य तस्य पदस्येत्यर्थः । तदभिप्रायेणेति । प्राक्ज्ञातार्थाभिप्रायेणेत्यर्थः । पूर्वम्—तादृशशक्तिग्रहोपायज्ञानात्पूर्वम् । एतेन वस्तुतो बोद्धृणामपि न तदनुपपत्तिः, भाविनीं हल्पदार्थप्रसिद्धिमादाय पदार्थद्वयस्यैकबुद्ध्युपारूढत्वमात्रेण तदुपपत्तेरिति रत्नाकरमन्दाद्युक्तमपास्तम् । उक्तेऽर्थे हेत्वन्तरमप्याह—ध्वनित इत्यादिभाष्येणापीत्यन्तेन । अष्टादशानामिति । तदादीनामित्यर्थः । तेनेकारेण शग्रहणादिसंग्रहः । अत एवान्तेऽष्टादशादीनामिति वक्ष्यति । उपदेश इति ।

सरला ।

छिन्धि इत्यत्र तद्वारणाय एकरूपसंसर्गेणेति । धवं खदिरं च छिन्धि इत्यत्र तद्वारणाय एकरूपावच्छिन्नस्येति । एकरूपावच्छिन्न इत्यस्य निवेशान्न धवं पश्य खदिरं छिन्धि इत्यादावतिव्याप्तिः ।

करिष्यमाणशक्तिग्रहेति । यस्य पदस्य आचार्येण स्वशास्त्रीयसङ्केतोऽर्थज्ञानाय अग्रे करिष्यते तस्य पदस्य तेनाचार्येण स्वसङ्केतितार्थबोधतात्पर्येण ततः पूर्वं प्रयोगो न क्रियते । अत एव "नाज्झलौ" इति सूत्रे अच्पदेन दीर्घादीनामग्रहणात् "अकः सवर्णे" इति सूत्रे 'अचि' इत्यस्यानुवृत्तेः सार्थक्यं भवतीति भावः ।

मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते; तस्य

शब्दरत्नम् ।

देशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः, प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरम् "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९)इति सवर्णग्राहकमित्येतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नापि स्वाङ्गे" इत्येवं वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि । अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथा प्रयोगे बोद्धृणामपि क्रमेण तथा बोधे उपपन्ने किं तेन कृतं स्यात्, कथं वा "नाऽऽज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इत्यत्राष्टादशादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभाव्यताम् । तदाह—तस्मादिति ।

आद्यन्ताभ्यामिति । अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः । तस्येति ।

भैरवी ।

त्यादिः । न स्वस्मिन्—नाणपदे । स्वाङ्गे—नाज्झलावित्यत्र । वाक्यापरीति । वाक्यस्य-परिष्कृतवाक्यार्थस्य अपरिसमाप्तिः—अनिश्चयः। अन्यथा—करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकस्य पदस्य स्वस्य ज्ञानसत्त्वात्तदभिप्रायेण प्रयोगाङ्गीकारे । आचार्येण—पाणिनिना । क्रमेण—उपदेशादिक्रमेण । तथा बोधे-आचार्यज्ञानवद्बोधे । सङ्गतं स्यादिति । पाणिनेः पूर्वमपि तावतां ज्ञानस्य सत्त्वेन तत्तत्सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगेणाच्पदेन सवर्णग्रहणं दुर्वारमित्यर्थः। विभाव्यतामिति । द्वन्द्ववादिनेति शेषः । तदाह—तदेतत्सर्वम्मनसि निधायाह ।

अवयवत्वेनेति । अवयवस्यावयविनम्प्रति नित्यसाकाङ्क्षत्वादाक्षेपस्य सम्भवः । तृती-

भावप्रकाशः ।

आद्यमुच्चारणमित्यर्थः। तच्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकानामिति भावः। उत्तरकालेत्संज्ञेति । ज्ञातस्य संज्ञाविधानात्, तदपि तदव्यवधानेन पदार्थोपस्थितिरपि पश्चादिति भावः। प्रत्याहारः-"आदिरन्त्येन" इति सूत्रैकवाक्यतयाऽणादिसंज्ञारूपः। सवर्णसंज्ञा—इष्टविषयैतत्संज्ञित्वग्रहः। तदुत्तरेति। सवर्णपदबोध्यनिश्चयोत्तरकालं तत्सूत्रमकारादिभिः स्वसवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयतीत्यर्थः । एतेनेति । तत्समूहयुक्तेनाणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः। समूहस्याप्युक्तरीत्या परम्परयोपयोगादिति भावः। अन्यत्र-समुदितवटकान्य "अकः सवर्णे" इत्यादौ। विधेयान्यत्रेति शेषः। स्वस्मिन्—अणुदित्सूत्रे। स्वाङ्गे—उपदेशादौ। सवर्णानां ग्रहणं भवतीत्यस्यानुषङ्गः। अङ्गत्वं चोपकारकत्वेन, तदा तद्वाक्यार्थानिष्पत्तेः। तदाह—वाक्यापरीति। स्वस्वाङ्गान्यतरजबोधकाले समुदिततद्वाक्यार्थापरिसमाप्तीत्यर्थः। सवर्णपदार्थनिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमिति यावत्। तथाच साकाङ्क्षतयाऽर्थवद्वाक्यस्याप्यपरिसमाप्तिरिति भावः । स्फुटीभविष्यति चैतत् । हेतुत्वं विशदयति-अन्यथेति । प्रकृते प्राग्ज्ञातार्थाशयेन प्रयोगाङ्गीकारे इत्यर्थः। "तुल्यास्य-नाऽऽज्झलौ-अणुदित्" इत्यादिशास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हलपदार्थज्ञानवत्तत्रापि क्रमेण तत्तत्पदार्थज्ञानस्य तत्तत्सूत्रार्थबोधात्प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्य तत्तच्छास्त्रासाध्यत्वेन च पाणिनिना हलपदप्रयोगवत् "नाऽऽज्झलौ" इत्यादौ सवर्णाशयेनोक्तन्यायस्य श्रोतॄन्प्रति प्रवृत्तत्वात्तत्प्रयोगे कृते तेषामप्युपदेशादिक्रमेण हलपदार्थज्ञानवत्तदनुपपत्त्या लक्षणादिना बोधे जाते तन्न्यायबोधकभाष्येण किं कृतमित्यखण्डार्थः। अयम्भावः—तत्र हीकारेण शस्यापि ग्रहणादच्त्वाद्धल्त्वाच्च शयोः सवर्णसंज्ञानिषेधे 'परश्शतानि' इत्यत्र "झरो झरि" इति लोपो न स्यादित्याशङ्कां निराकर्त्तुं तन्न्यायाश्रयणम्। पाणिनेस्तथाव्यवहारे तु तयोरुक्तरीत्या निषेधप्राप्तिस्तदवस्थैव, तन्न्यायस्य श्रोतॄन्प्रति प्रवृत्तत्वेऽपि तं प्रत्यप्रवृत्तत्वात् । एवं च तदाश्रयणं व्यर्थमिति । एवमकारादिभिरष्टादशादीनां ग्रहणेऽकाराद्योरपि मिथो निषेधः स्यादित्याह—कथं वेति । वारणमिति । दीर्घप्लुताकाराभ्यां हकारेणासावर्ण्यं तु प्रश्लेषादिति स्पष्टमन्यत्र । भाष्योक्तमिति। उक्तन्यायेनेति भावः। विभाव्यताम्—द्वन्द्ववादिभिरिति शेषः। तदाहेति। तत्सर्वं हृदि निधायाहेत्यर्थः।

तयोः समीपबोधकत्वे पूर्वापरशब्दवदवधिमच्छब्दत्वे वाऽनिष्टसिद्धेरुक्तं मूले—अवयवाभ्यामिति । —

च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयोः, संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः । स्वस्य चेति । "स्वं रूपम्" (पा०सू० १।१।६८) इत्यनुवृत्तेः । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते, नान्त्यस्य; अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

समुदायस्य । **तयोः पारार्थ्येति** । सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकाले एव तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः । **परामर्शित्वादिति** । वस्तुतो ज्ञापकादिनाऽस्यापि न संज्ञाका-

भैरवी ।

यार्थः प्रकारता । तयोः—आद्यन्तयोः । पारार्थ्येति । **संज्ञिबोधकत्वनिर्णयात्** । **संज्ञा हि संज्ञिनं बोधयति नतु संज्ञास्वरूपमपि । प्राचामनुरोधेन मूलकृतोक्तं व्याख्याय सिद्धान्त-**

भावप्रकाशः ।

तद्बोधकपदाभावादाह—अवयवत्वेनेति । प्रकारत्वं तृतीयार्थः । तस्य चैकदेशे बोधेऽन्वयो नित्यसाकाङ्क्षत्वात् लोके अयमादिरन्तो वेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः सह प्रयोगे । परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति, पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति, तदर्थकाभ्यामाद्यन्तन्तावयवत्वेन बोधकाभ्यामाद्यन्त्यशब्दाभ्यामित्यर्थः । **समुदायस्येति** । आदिमध्यान्तसमूहरूपस्येत्यर्थः । अनेनावयवी समुदाय इति मूलमप्युक्तार्थकमिति ध्वनितम् । अत एवोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यामेकत्र लक्ष्ये तस्याप्रयुक्तत्वादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायसञ्चारः । एतेनाक्षरसमाम्नाये तथासत्त्वादिदमयुक्तमित्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः सिद्धानुशासकत्वाच्छास्त्रस्य कार्यार्थसंज्ञायास्तत्राफलत्वाच्चेति भावः । मौलतृतीयान्तार्थमाह—**संज्ञेति** । **शक्तिग्रहेति** । एतेन तदानीमतत्त्वात्सा स्यादित्यपास्तम् । **इत्यर्थ इति** । एतेनावतरन्तीत्यादेरितरेतरद्वन्द्वेऽपि साहित्यस्य विशेष्यत्वादर्थान्तरं, स्वमित्यनुवृत्तिस्तु नियमशास्त्रवदन्त्यनिवृत्तितात्पर्यिका । भाष्यादेरप्ययमेवाशयः । अत एव तत्र भेदेनोक्तिः । एवञ्च वार्त्तिकान्यरीतिरेव मूलकृदिष्टा । अत एव निर्देशादित्युक्तम् । अन्यथा अप्रधानत्वादित्येव वदेदित्यपास्तम् । अवयवेषु संज्ञाविश्राम्यतीत्येव सिद्धे मध्यमपदयोरजागलस्तनत्वापत्तेः । संज्ञारूपसमूहस्यापि अफलत्वेनैवोक्तरीत्या वारणेन न त्वित्यादिनिर्णयादित्यन्तग्रन्थस्य निष्फलत्वापत्तेश्च । तन्मते तद्विशेष्यत्वस्य तत्रासम्भवाच्चेति दिक् । मूले—**उत्सर्गत इति** ।

दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः ।

इत्यादौ व्यभिचारादिति भावः । यथाकथंचित्तस्य पृथगुपस्थितौ तस्यापि तेन परामर्श इति तु भाष्यादौ स्पष्टम् । नन्वेवं रीत्या मूले आदिसंग्रहान्त्यवारणेऽयुक्ते, असम्भवाद् वार्त्तिकस्य जागरूकत्वेन तेनैव वारणसम्भवाच्च । स्वमित्यस्य तत्रावश्यकत्वेन तत्सूत्रप्रत्याख्यानासङ्गतेश्च । अन्त्यवारणार्थमेतत्क्लेशाङ्गीकारेऽपि मध्यानुबन्धवारणाय वार्त्तिकस्यावश्यकतया भक्षितेऽपीति न्यायापाताच्चेत्याशयेनाह—**वस्तुत इत्यादि** । **ज्ञापकादिनेति** । तेनैवेत्यर्थः । अत एवोपसंहारे तथोक्तिः । यद्यच्प्रत्याहारेऽन्त्यग्रहणं स्यात्तर्हि 'पचति' इत्यादावाद् गुणाद्यापत्तिः, अतः 'क्ङिति च' इत्यादिज्ञापकाश्रयणमिति भावः । आदिना प्राधान्यलोपयोः सङ्ग्रहः । अस्यापि—अन्त्यस्यापि । अपिर्मध्यानुबन्धसमुच्चायकः । **संज्ञाकार्यमिति** । तद्रूपं कार्यमित्यर्थः ।

सरला ।

अत्र मूले आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामित्युक्तेः सूत्रे आदि–अन्त्यशब्दयोः सत्त्वेऽपि तदवयवयोरसत्त्वेन असामञ्जस्यं माभूदिति विव्रियते—**अवयवत्वेनेति** । ततश्च अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दयोः सूत्रे सत्त्वेन नासामञ्जस्यमिति भावः । वस्तुतस्तु अवयविनं विना अवयवयोरेव अनुपपत्तिर्नतु तद्बोधकशब्दयोरिति अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामवयविनः समुदायस्य आक्षेपासम्भवात् तदवस्थमेवासामञ्जस्यमिति आद्यन्तपदजन्यबोधविषयाभ्यामिति व्याख्येयम् । ततश्च सूत्रे एव आदिशब्दस्य अन्त्यशब्दस्य च सत्त्वेऽपि तत्रैव अवयवयोरपि तत उपस्थितेस्ताभ्यामवयविनस्समुदायस्य आक्षेप इति नोक्तदोषावकाशः ।

पारार्थ्यनिर्णयादिति । बोधजनकत्वनिर्णयादित्यर्थः । यो हि बोधजनकः स बोधविषयो न भवतीति

शब्दरत्नम् ।

यम्, आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्तायाः संज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वात् । स्वशब्दानुवृत्तेश्च न फलम् । भाष्येऽपि एतत्फलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्येति । सञ्ज्ञास्वरूपत्वं विशिष्टस्यास्तु प्रत्येकं स्वबोध्यत्वं चास्तु को विरोधः । यथा "अच्च घेः" (पा० सू० ७।३।११९) इत्यादौ गुणदर्शनेन घिशब्दस्यापि घिसञ्ज्ञाबोद्ध्यत्वं तद्वत् । एवमजादिसञ्ज्ञा स्वसञ्ज्ञिघटकेकारादिष्विवाकारचकारयोरपि प्राप्नोत्येव । किं च, स्वशब्देन केवलान्त्यपरामर्शासम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शो न बाधकं, तत्र

भरवी ।

माह—वस्तुत इति । अस्यापि—संज्ञास्वरूपघटकान्त्यस्यापि । अपिना समुदायघटकेत्संज्ञकवर्णपरिग्रहः । प्रकारान्तरेण—ज्ञापकादिभिन्नप्रकारेण । अनुवृत्तिपदोत्तरश्चकारो भिन्नक्रमः फलपदोत्तरं द्रष्टव्यः । तेन तदनुवृत्तेः फलाभावश्चेत्यस्य लाभः । नन्वेवमनुवृत्तिपरभाष्यकारीयव्याख्यानविरोध इत्यत आह—भाष्येऽप्येतदिति । को विरोध इति । यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेकरूपेणोपस्थितिस्तत्रोद्देश्यविधेययोर्नान्वयबोधो 'दण्डवान् दण्डवान्' इत्यत्र यथा । नहि तथा प्रकृतेऽस्ति । अकारादिचान्तसमुदायपर्याप्तसमुदायत्वमुद्देश्यतावच्छेदकमजित्यानुपूर्वी तु विधेयतावच्छेदिकेति भावः । प्राप्नोत्येवेति । एतेन भवदुक्तरीत्या आद्यन्तयोर्वारणाभावः, स्वं रूपमित्यनुवृत्तेर्वैयर्थ्यञ्च ध्वनितम् । यन्मूले स्वं

भावप्रकाशः ।

स्वव्यावर्त्यं ध्वनयितुं तत्र हेतुमाह—आद्यन्तेति । तथाबोधकेत्यादिः । अन्येषां—मध्यगानाम् । तयोः—आद्यन्तयोः । संज्ञायाः—अजादिसंज्ञायाः । प्रकारान्तरेणेति । वार्त्तिकोक्तज्ञापकाद्यन्यप्रकारेणेत्यर्थः । तेन त्वन्त्यस्यैव वारणं नादेरिति भावः । अत एवाह—स्वशब्देति । चः फलपदोत्तरं योज्यः, तदनुवृत्तेः फलाभावश्चे-त्यर्थः । नन्वेवं भाष्याद्यसङ्गतिरत आह—भाष्येऽपीति । अपिना परममूलसमुच्चयः । एतदिति । ज्ञापकादीत्यर्थः । एवेनानुवृत्तिनिरासः । तद्द्वयमुपपादयति—संज्ञेति । विशिष्टस्य—वर्णद्वयात्मकाजित्यादेः । एवमग्रेऽपि । प्रत्येकं तत्तद्रूपेणास्य चस्य चेत्यादेः । स्वेति । अजादिपदेत्यर्थः । चस्त्वर्थे । को विरोध इति । संज्ञा हि संज्ञिनं बोधयति न स्वम्, विरोधात् । उद्देश्यविधेयभावस्य भेदनिबन्धनत्वात्तत्र शक्तिग्रहासिद्धेः । नैवमत्र, उक्तरीत्या तदवच्छेदकयोस्तयोश्च भिन्नत्वादिति भावः । उक्तमेव दार्ढ्याय सदृष्टान्तमाह—यथेति । घिशब्दस्येति । इदञ्च तदन्तसंज्ञापक्षे । वर्णसंज्ञापक्षे तु तद्घटकेकारस्यापीत्यर्थः । आदिना दृष्टान्तान्तरसङ्ग्रहः । तद्यथा गुणशब्दः संज्ञारूपस्याबोधकोऽपि स्वघटकाकारस्यापि तथा । अत एव 'हे नदि' इत्यादौ ह्रस्वे सन्निपातपरिभाषया "एङ्ह्रस्वात्" इति लोपो न स्यादित्याशङ्क्य 'गुणात्सम्बुद्धेरित्येव सिद्धेः तथाकृतसूत्रसामर्थ्यात्तद्विषये तस्या अप्रवृत्तिः' इति 'कृन्मेऽजन्तः' इति सूत्रे कैयटः सङ्गच्छते । अन्यथा 'हे गुण' इत्यत्र लोपासिद्ध्या ह्रस्वपदचारितार्थ्येन तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । निर्णीतमुपसंहरति—एवञ्चेति । अविरोधे चेत्यर्थः । अचकारस्त्वपाठः पौनरुक्त्यापत्त्याऽस्यैवं वैयर्थ्यापत्त्या च ग्रन्थासामञ्जस्यात् । प्राप्नो-

सरला ।

नियमाभिप्रायेणेदम् । वस्तुतस्तु नायं नियमः, किन्तु यो बोधजनकतावच्छेदकः स बोधविषयतावच्छेदको न भवति । येन रूपेण बोधजनकता तेन रूपेण बोधविषयता न भवतीति यावत् । वेङ्क्तीत्यादौ घित्वेन बोधकता, इकारान्तत्वेन च बोध्यतेति न विरोधः । तदेव स्पष्टयति—वस्तुत इत्यादिना । ज्ञापकेति । "अनुनासिकः" इत्यादिनिर्देशादिज्ञापकेत्यर्थः ।

अशक्यवारणत्वादिति । आदित्वेन अन्त्यत्वेन च रूपेण तयोर्बोध्यत्वाभावेऽपि आद्यन्तघटितसमुदायघटकत्वेन रूपेण तयोर्बोध्यत्वस्य वारणे मानाभावादिति । एवञ्चादेरपि बोधस्य सुलभत्वेन न तदर्थं स्वशब्दानुवृत्तिरिति । तदाह—स्वशब्दानुवृत्तेश्चेति । को विरोध इति । आदेरेव बोधकत्वमन्त्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वमिति शेखरोक्त्यनुसरणे तु चिन्त्यमिदम् ।

आद्योच्चारणमिति । यद्यप्युपदिश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातं तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् । करणे घञो दुर्लभ-

शब्दरत्नम् ।

समुदाये फलाभावादवयवयोर्विश्रान्तिं प्राप्स्यति । तस्माज् ज्ञापकादिनैवान्त्यस्य तत्कार्यं वारणीयमित्यलम् ।

भाष्येति । तत्र हि "उपदेश इति किम्, अभ्र आँ अपः, प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देश इति नासावुपदेश" इत्युक्त्वोपदेशोद्देशयोर्लोकव्यवहारेण सङ्कीर्णत्वमा-

भैरवी ।

रूपमित्यस्यानुवृत्तिं कृत्वा स्वपदेनान्त्यपरामर्शाभाव उक्तस्तद्वैयर्थ्यमप्यस्तीत्याह—किञ्चेति । विशिष्टेति । अजित्यादिविशिष्टेत्यर्थः । तस्मात्—उक्तप्रकारद्वयात् ।

तत्र हीति । "उपदेशेऽच्" इतिसूत्रव्याख्यानपरभाष्ये हीत्यर्थः । प्रत्यक्षमिति । अत्र प्रत्यक्षशब्दोऽर्शआद्यजन्तस्तेन प्रत्यक्षस्येन्द्रियग्राह्यस्याख्यानमित्यर्थो लभ्यते । प्रत्यक्षमिति त्वाख्यानक्रियाविशेषणम् । गुणैः प्रापणम्—साधारणधर्मोपादानेन कथनम् । नासाविति । अनुनासिकशब्देन 'आङोऽनुनासिकः' इति सूत्रेण विधानमनुनासिकत्वन्तु साधारणमिति भावः । सङ्कीर्णत्वमिति । प्रत्यक्षाख्यानेऽप्युद्देशप्रयोगदर्शनेन सङ्कीर्णत्वम्, यथा शिष्येण "अनुवाकम्भवानुद्दिशतु" इत्युक्ते गुरुणा "शन्नो देवीयकमधीष्व" इत्युक्ते शिष्य आह—'उद्दिष्टो मेऽनुवा-

भावप्रकाशः ।

न्त्येवेति । तथा च तयोरवारणं तदनुवृत्तिनैष्फल्यं च सिद्धमिति भावः । प्रत्युतानुवृत्तावप्यनिष्टं तदवस्थमेवेत्याह—किञ्चेति । असम्भवेपीऽति । मूलोक्तरीत्येति भावः । बाधकमिति । मूलोक्तमित्यर्थः । एवं च मूलोक्त्या अनिर्वाह एवेति भावः । तत्र–विशिष्टपरामर्शे सति, समुदायविशेषणं वा । एतेन भाष्यमतेऽपि न तत्सूत्रस्य सर्वथा अभावः, किन्त्वदृष्टार्थत्वमात्रं तस्य, एवं चानुवृत्तिः सुलभैवेत्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः अवधारणासङ्गत्यापत्तेश्च । यत्तु तन्मतेऽपि लाघवात् 'आदिरन्त्य इच सह' इति न्यासे कार्ये गुरुभूततथान्यासेनान्त्येऽप्राधान्यबोधनद्वारा आदेः प्राधान्यबोधनेन परार्थत्वेऽपि संज्ञित्वबोधनम्, आदिपदावृत्तिर्वेति । तन्न, गौरवात्, उक्तरीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—तस्मादित्याद्यलमित्यन्तेन । तस्मात्—आवश्यकत्वाद्धेतोः । तत्कार्यम्—संज्ञारूपं कार्यम् । एतेन तस्मादित्यादिग्रन्थः पुनरुक्तो निःसारश्चेत्यपास्तम् ।

करिष्यमाणासकृद्गुर्वादिमतखण्डनसूचिततद्द्वेषनिरासायाह मूले—यद्यपीति । न केवलं मम तत्रैवाभिनिवेशः, किन्तु यस्य कस्याप्यसदुक्तिनिरास इति सदर्थमात्रग्राहित्वेन न मम स इति भावः ।

ननु वक्ष्यमाणरीत्या भाष्याद्युपपत्तेर्मूलं यथाश्रुतमसङ्गतमिति चेत्तदेव ध्वनयितुमाह—तत्र हीत्यादि 'उपदेशेऽच्' इतिसूत्रभाष्ये हीत्यर्थः । प्रत्यक्षमिति । आख्याने प्रत्यक्षत्वस्याविशिष्टत्वादिन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं तथोच्चारणेन बोधनं स उपदेश इत्यर्थः । यद्यप्यनुनासिकत्वमपि तद्ग्राह्यं तथापि तच्छब्दबोध्यत्ववेलायां न तथेति भावः । गुणैरिति । प्रत्येकं प्रसिद्धसाधारणधर्मोपादानेन यद् बोधनं स उद्देश इत्यर्थः । बहुत्वमतन्त्रमिति भावः । नासाविति । "आङोऽनुनासिक" इतिसूत्रविहितानुनासिक इत्यर्थः । तथोच्चारणेनाबोधनात्तथा चान्त्य एवायमिति भावः । व्यवहारेणेति । तेनापीत्यर्थः ।

सरला ।

प्रत्यक्षमाख्यानमिति । तत्त्वञ्च धर्मविशिष्टोच्चारणम् । वै० च स्वावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधानुकूलत्वम्, स्वावच्छिन्नविषयताकश्रावणप्रत्यक्षानुकूलत्वम् एतदुभयसम्बन्धेन । अत्र आँ इत्यत्रानुनासिकविधौ अनुनासिकपदवृत्ति 'अनुनासिक' इत्यानुपूर्वीरूपधर्मस्य श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वेऽपि शाब्दबोधीयविधेयतावच्छेदकत्वं नास्ति, आँत्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वात् । तस्य तत्त्वेऽपि न श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वमिति । गुणैः प्रापणम् । व्यावर्त्तकधर्मैः कथनमित्यर्थः । सङ्कीर्णत्वमिति । 'उद्दिष्टो मेऽनुवाकः' 'उपदिष्टो मे पन्थाः' इत्यादौ ।

त्वात्, ल्युटा बाधात् । न च घः, असंज्ञात्वात् । प्रायेण सञ्ज्ञायामिति व्याख्यानस्य

शब्दरत्नम् ।

शङ्क्य "उपदेशनेऽजनुनासिक" इति वार्त्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनाय "उपदेश इति करणे घञ्, उपदिश्यतेऽनेन" इत्युक्तम् । तच्च शास्त्रं शासनकरणं प्रत्यासत्त्यतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम् ।

प्रौढिवादमात्रमिति । वार्त्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्सूत्रतोऽपि लाभसम्भवात् न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते वृथैवेति प्रौढ्या बोधयितुमेवं वाद इति भावः । **घञ इति** । "अकर्त्तरि च" (पा०सू०१।१।१९)इत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः । **बाधादिति** । वाऽसरूपविधिस्तु क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धः । न च तत्र साहचर्येण भावल्युट

भैरवी ।

क' इति । इदञ्च सङ्कीर्णत्वं 'लृटः सद्वा' इति सूत्रविहितसंग्रहायावश्यकमिति भावः । वार्तिकेति । "सिद्धन्तूपदेशनेऽजनुनासिक इति वचनात्" इति वार्तिकेत्यर्थः । इदञ्च वार्तिकमुच्चारित इत्यस्याध्याहारेण व्याख्येयम् । प्रत्याहारसम्पादकं सूत्रम् "अइउण्" इत्यादिसूत्रमिति । प्रत्यासत्त्येति । अस्योपस्थितत्वेनेत्यर्थः ।

प्रौढिवादमात्रमित्यस्य महत्त्वेनोक्तं वस्तुतोऽसङ्गतमित्यर्थः प्रतीयते, स तु न युक्तः, भाष्यकारोक्तावसङ्गतत्वकथनस्यायुक्तत्वादतस्तद्व्याचष्टे—वार्तिककृदिति । कथञ्चित्—बाहुलकरूपागतिकगत्या । प्रायिकत्वादिति । अत एव 'को भवता दायो लब्धः' इत्यादिप्रयोगा इति भावः । ननु वाऽसरूपविधिना ल्युड्विषये घञपि भविष्यतीत्यत आह—वाऽसरूपेति । प्रतिषिद्ध इति । अत्र ज्ञापकम्—"अर्हे कृत्यतृचश्च"इति सूत्रे कृत्यतृज्ग्रहणम् । तद्धि चकारसमुच्चेयलिङ्गा कृत्यतृचोर्बाधा माभूदिति क्रियते । यदि वाऽसरूपविधिर्नित्यः स्यात्तदा तेन सिद्धेऽस्य ग्रहणं

भावप्रकाशः ।

तेन "लृटःसद्वा" "निष्ठा" इतिविहितानामवयवेत्संज्ञेष्टत्वसङ्ग्रहः । अत एव "ण्यान्ता" इति सूत्रे वार्त्तिककारोक्तोपदेशपदेन तस्यैव ग्रहणम् । कथं तर्हि तत्सङ्ग्रहस्तद्व्यावृत्तिश्चात आह—**उपदेशन इति** । उच्चारित इति शेषः । **उक्तम्**—भाष्यकृता । तत्र हीत्यस्यात्रान्वयः । **तच्च**—उपदेशकरणं च । अस्य रूपमित्यन्तेनान्वयः । प्रसिद्धशास्त्रपदार्थग्रहणेऽनिष्टसिद्धेराह—**शासनेति** । प्रयोगेत्यादिः । ननु तथाप्यतिप्रसक्तिरेवात आह—**प्रत्यासत्त्येति** । उपस्थितत्वेनेत्यर्थः । **एतच्छास्त्रीयेति** । एतच्छास्त्रोपात्तेत्यर्थः । एतेन तथाकरणेऽपि आङः प्रातिपदिकत्वादादेशत्वाच्च दोषस्तदवस्थ एवेत्यपास्तम् । **धात्वागमेति** । "हलन्त्यम्" इत्यत्र व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्योक्तमित्यर्थः । निपातस्य तु प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धमिति न पृथगुक्तिः । एवञ्च नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति भावः । उक्तहेतोर्यथाश्रुते प्रौढिवादमात्रमित्यस्यायुक्तत्वेऽपि तन्नेत्याद्यनुक्त्या तथोक्तिमाहात्म्येन च मूलकृतोऽपीत्थमेवाभिमतमिति ध्वनयितुं व्याचष्टे—**वार्त्तिकेति** । **कथञ्चित्**—अगतिकगतिबाहुलकाश्रयणमेव क्लेशः । तमेवोपपादयति—**करणइत्याद्यगतिकगतिरित्यन्तेन मूलकृत्** । यत्तु "अकर्त्तरि च" इत्यत्र संज्ञायामित्युक्त्या घञोऽप्राप्तौ ल्युटा बाधादित्ययुक्तमिति खण्डनकृत्, तन्नेति ध्वनयन्नाह—**अकर्तरीति** । **प्रायिकत्वादिति** । अत एव'को भवता दायो लब्धः' इत्यादि सिद्धम् । स्पष्टं चेदं तत्रैव भाष्ये । एतेन तत्खण्डनायासंज्ञायामिति च्छेदः । अव्याप्तिप्रत्याख्याने चोभयोस्तुल्ये इति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, भाष्यविरोधादिति भावः । **तत्प्राप्तिः**—घञ्प्राप्तिः । यत्तु वाऽसरूपन्यायेन पक्षे घञ् सुलभ इति सः, तन्नेति ध्वनयितुमाह—**वाऽसरूपेति** । **प्रतिषिद्ध इति** । वचनात्तदनित्यत्वाद्वा । तत्र ज्ञापकं तु "अर्हे कृत्यतृचश्च"इति तयोर्ग्रहणम् । तत्र हि चकारसमुच्चेयलिङ्गा कृत्यतृचोर्बाधा मा भूदिति तयोर्ग्रहणमिति भावः । **तत्र**—वचने अपूर्वे, तन्मूले वा परिभाषारूपे । **साहचर्येणेति** । परेण तुमुनेति-

क्लिष्टत्वात् । न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृताऽवहेलनाच्च । अत एव घा-

शब्दरत्नम् ।

व ग्रहणमिति वाच्यम् । ईषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि खल् नेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः । **क्लिष्टत्वादिति** । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणे साकाङ्क्षत्व इतरान्वयस्तस्यायुक्त इति क्लेश इति भावस्तदाह—**नहीत्यादिना । भाष्यकृतेति** । अस्यार्थस्येति शेषः । एवं चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमान्न कर्त्तरि षष्ठीति बोद्ध्यम् । **अवहेलनाच्चेति** । चो हेतौ, यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः । **घापवाद इति** । ल्युडपवादश्चेत्यपि बोद्ध्यम् । तत्रापि सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः ।

भैरवी ।

त्यर्थं स्यात् । साहचर्येण-परतुमुन्साहचर्येण । खल् नेति । किन्तु "आतो युज्" इति युजेवेति शेषः । यदि साहचर्याश्रयणमत्र स्यात्तदा तुमुन्साहचर्येण भावार्थकखल्विषय एव वासरूपविधेर्निषेधेन प्रकृते कर्मार्थकत्वेन निषेधाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । क्लिष्टत्वमुपादयति—गुणेति । विशेषणे इति । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः, तस्याऽऽकाङ्क्षायामन्वयः । एवञ्च विशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे इतरान्वय इत्यर्थो लब्धः । इतरान्वयः-इतरस्मिन् प्रधानातिरिक्ते गुणे । तस्य—गुणस्य । अयुक्त इति । किन्तु प्रधानान्वय एव न्याय्यः । प्रकृते च विधेयतया प्रत्ययः प्रधानं, तद्विशेषणमेव प्रायेणेति, नतु संज्ञायामित्यस्येति । एवञ्चोक्तन्यायत्यागे एव प्रायेण संज्ञायामित्यन्वय इति भावः ।

भाष्यकृतावहेलनादित्यत्र भाष्यकृच्छब्दात् "कर्तृकर्मणोः" इति षष्ठी प्राप्नोतीति शङ्कावारणायाह—अस्यार्थेति । मूले-अत एवेति । तथा व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वादेवेत्यर्थः । ननु ल्युटो बाधकत्वशङ्कायां घापवादत्वकथनमनुपपन्नमेवेत्यत आह—ल्युडपवाद इति । तत्रापि-हलश्चेति सूत्रेऽपि ।

भावप्रकाशः ।

शेषः । पूर्वेण तु तदाश्रयितुमेवाशक्यमिति भावः । खल् नेतीति । किन्तु "आतो युच्" इति युजेवेति शेषः । "वाऽसरूप" इतिसूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टमिदम् । तदाह—**भाष्यादीति** । अन्यथा तत एव भावखलर्थविषय एतन्निषेधेन तत्र कर्मार्थकत्वेनाप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । वैषम्ये तु न बीजमित्याह—**अत्रेति** । उक्तरूपे वचन एवेत्यर्थः । **क्लिष्टत्वादितीति** । यत्तु व्यवहितान्वयात्तत्त्वमिति मान्याः, तत्प्राचामनुरोधेन । तस्यापि बहुषु दर्शनात् । यथाश्रुते तत्त्वेऽपि कल्प्यासन्नवाक्ये तत्त्वाभावाच्च । **गुणस्य** विशेषणसम्बन्धादृष्टेस्तत्त्वमित्यपि न, "गुणः कृतात्म" इतिन्यायेन तस्यापि तद्दर्शनात् । तदेतद्ध्वनयितुमन्यरीत्यैव स्थलविशेषाशयेन तत्त्वमाह—**गुणेति** । कृतात्मसंस्कारगुणेन प्रधानमहोपकाराभावे विशेषणान्तरस्योभयसन्निधावित्यर्थः। उक्तन्यायस्त्वेतदन्यविषयक इति भावः । अत्रानुवाद्यत्वं प्रधानत्वं, विधेयत्वं गुणत्वमिति मीमांसकमते न मते, किन्तु शास्त्रसंरम्भगोचरत्वादगोचरत्वे एवेति स्पष्टमन्यत्र । **विशेषणे**—विशेषणान्तरे । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य तन्निरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे च सतीत्यर्थः । **इतरान्वय इति** । इतरस्मिन्प्रधानान्यगुणेऽन्वय इत्यर्थः । **तस्य**—विशेषणान्तरस्य । **अयुक्त इति** । उपस्थितमिति न्यायेन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । इतिर्हेतौ । तत्त्वं चात्र प्रयोजकत्वम् । **तदाहेति** । उक्तक्लेशे प्रयोजकमेव स द्वारमाहेत्यर्थः । **इत्यादिनेति** । चान्तेन हेतुनेति भावः । ननु कर्मणोऽप्रयोगान्नियमाप्रवृत्त्या षष्ठीप्राप्त्या पदासङ्गतिरत आह—**अस्येति** । एतेनान्तर्थौ येनेति वन्नियमप्राप्त्या न षष्ठीत्यपास्तम् । प्राप्तिपदेनोभयोः प्रयोग एव तत्प्राप्त्या तत्रापि शेषपूरणस्यावश्यकत्वात् । तद्ध्वनयन्नाह—**एवं चेति** । शेषपूरणे चेत्यर्थः । नन्वेवञ्चासङ्गतिरत आह—**चो हेताविति** । स्वहेतावित्यर्थः । तदाह—**यत इति** । गुणेत्यायुक्तहेतोरित्यर्थः । नन्वेवमपि ल्युटा बाधे शङ्कानुत्थितिरेवात आह—**ल्युडिति** । एतेन 'न च घः' इत्यत्रापीदं बोध्यमिति सूचितम् । मूलस्थात एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नत्रार्थे हेतुमाह—**तत्रापीति** । हलश्चेत्यत्रापी-

पवादो हलश्चेति घञपीह न। बाहुलकं त्वगतिकगतिः। अत एव प्रक्रियन्ते शब्दा याभिरिति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता। तथा च वार्त्तिकम्—

"अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति"। अतो भाव एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः।

शब्दरत्नम्।

अगतिकगतिरिति। न च "खनो घ च" (पा०सू०३।३।१२७) इति घविधानमन्यतोऽपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टं, तेनात्र घे सिद्ध्यतीति वाच्यम्, तस्याप्यगतिकगतित्वात्। भगः पदमित्यादौ यत्र घित्त्वफलं तत्रैव तत्प्रवृत्तेश्च। पदस्य घञर्थे केन सिद्धेर्नैतदुदाहरणं, किं तु क्वाचित्कं वाक्यं तत्। किं चोच्चार्य वर्णानाह "उपदिष्टा इमे वर्णा" इत्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वस्य निर्णयेन, सङ्कीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणयाऽप्युपपत्त्या

भैरवी।

अगतिकगतिरित्यस्य न विद्यते गतिर्यस्य तस्य गतिरित्यर्थे अगतिकगतिरित्यनुपपन्नं गत्याश्रयस्यैव सत्त्वादित्याशयेन शङ्कते—न चेति। अन्यतोऽपीति। खन्भिन्नादपीत्यर्थः। खन्धातौ घित्त्वस्य फलाभावादिति भावः। तत्रैवेति। तावतैव घित्त्वस्य चारितार्थ्यादिति भावः। ननु पदमित्यत्र न तथेति कथं तत्प्रदर्शनमित्यत आह—पदस्येति। घञर्थे केन सिद्धेरिति। 'घञर्थे कविधानम्' इति वचनेनेत्यर्थः। ननु 'स्नानीयश्चूर्णम्' 'राजभोजनाः शालयः' इत्यत्र यथा बाहुलकत्वेनार्थान्तरे प्रत्ययस्य स्वीकारस्तथा बाहुलकादुपदेशपदेऽपि करणे घञ्कल्पने किम्बाधकमत आह—किञ्चोच्चार्येति। उच्चारणार्थत्वेति। आद्योच्चारणार्थत्वेत्यर्थः। अत एव "एकाच उपदेशे" इति सूत्रे 'इत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते' इति कैयटः सङ्गच्छते।

ननु लोके चैत्रम्प्रति यज्ञदत्तेन 'खुघ्नङ्गमिष्यामि पन्थानम्भवानुपदिशतु' इत्युक्ते चैत्रेण 'अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्राह्योऽमुष्मिन्हस्तवामः' इत्युक्ते यज्ञदत्तो वदति 'भवतोपदिष्टः पन्थाः' इति, तदनुपपन्नमथ उच्चारणासम्भवादत आह—सङ्कीर्णेति। लक्षणयापीति। अपिना शक्तिपरिग्रहः। एतेन पाणिन्यादिवाक्यादिव लौकिकव्यवहारादपि शक्तिसिद्धिर्भवतीति सूचितम्। न च भावघञन्तेनोपदेशशब्दसमभिव्याहृतेनाद्योच्चारणक्रियोपस्थाप्यते, तथाच तदन्तत्वमनुब-

भावप्रकाशः।

त्यर्थः। प्रायेणेत्यनुवृत्त्या प्राग्वदत्रापि बोध्यम्। तथाच तद्द्वयमपि दुर्लभ एवेति भावः। बाहुलकं विनापि रूपसिद्धिरिति खण्डनकृदाशङ्कते—न च खन इति। अन्यतः–खन्भिन्नादपि, घित्करणसामर्थ्यात्। तेन–हेतुना सूत्रेण वा। सिद्ध्यतीति। करणे रूपं सिध्यतीत्यर्थः। तस्येति। तेन घविधानस्यापीत्यर्थः। गतिकेति। खन्ग्रहणसामर्थ्याज्ज्ञापकसिद्धत्वाद्वाऽसार्वत्रिकत्वात्। अत एव भाष्ये बाहुलकोक्तिः। अन्यथा तथासिद्ध्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। फलं–"चजोः" इतिकुत्वरूपम्। एवञ्च तत्र साफल्येनात्रात्रप्रवृत्तिः। नन्वेवं पदशब्दासिद्धिः। न चेष्टापत्तिः, तदुक्त्ययुक्तत्वापत्तेः। अत एव कृदन्तकौमुद्यां 'भगः पदमित्यादि' इत्युक्तिरत आह—पदस्येति। तत्पदस्येत्यर्थः। यत्तु तस्य पदमित्यर्थोक्तिः। आदिना स्थानं सङ्गृह्यते, तत्फलन्तु तस्य केवलयौगिकत्वबोधनमिति मान्याः। तदास्पदं प्रेतिसूत्रस्थहरदत्तानुरोधेन, कचित्तथासत्त्वेऽपि सर्वत्रोदाहरणविषये मुनीनां तथाशैल्यभावात्, प्रसिद्धसूर्यादित्यागे मानाभावाच्च, तस्य केवलयौगिकत्वाभावाच्च। तद्ध्वनयन्नाह—किन्त्विवति। नन्वेवमपि भावघञ्युक्तरीत्येष्टासिद्ध्या 'स्नानीयं चूर्णम्' इत्यादिवदगत्या बाहुलकाश्रयणमत आह—किञ्चेति। आदिना प्रत्यक्षमाख्यानमित्यादिसङ्ग्रहः। उच्चारणेति। आद्योच्चारणेत्यर्थः। लक्षणयापीति। शक्तिग्राहकव्याकरणप्रवर्तकानां व्यवहारात्तत्र शक्तिनिर्णयेऽन्यत्र लक्षणा, अपिना शक्त्या, तद्ग्राहकशिरोमणिवृद्धव्यवहारस्य प्राबल्येनोभयत्र शक्तिसिद्धेः। एवञ्चानेकार्थत्वमिति भावः। यत्तु खण्डनकृत् तथापि तथासति आद्योच्चारण-

शब्दरत्नम् ।

भावघञि बाधकाभावः । किं चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किंचित्समुदायान्त्यस्य वारणसम्भवे तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनक्लेशो भाष्यकृतो व्यर्थः स्यादिति बोद्ध्यम् । "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश" इति "आदेच उप-

भैरवी ।

न्धत्वाभिप्रेतस्य न सम्भवतीति वाक्यार्थानुपपत्तिरिति वाच्यम्, "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः" इति भाष्याद्येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेश इति "आदेच उपदेशे" इति सूत्रस्थकैयटाच्चोपदेशशब्दस्याद्योच्चारणपरत्वव्यवस्थितावन्त्यपदार्थान्वयाय तस्य शब्दस्याद्योच्चारणविषये लक्षणाया अङ्गीकारात्। नन्वेवं "लृटः सद्वा" इति "निष्ठा" इति सूत्रविहितशत्राद्यवयवस्य "राजसूयसूर्य" इत्यादिनिपातनानुमितक्यबाद्यवयवस्य चेत्संज्ञानुपपत्तिः, यद्युक्तरीत्या लौकिकव्यवहारेणोपदेशशब्दस्योभयार्थकस्येह ग्रहणमिति ब्रूषे तदाऽऽङोऽनुनासिकः इति सूत्रविहितेऽतिव्याप्तिरत आह-किञ्चोपदेशेति । प्रत्ययादिपरत्वे—भाष्योक्तकरणव्युत्पत्त्या प्रत्ययाद्यर्थकत्वे । यत्किञ्चिदिति । धात्वादिभिन्नेत्यर्थः । तदर्थम्—यत्किंचित्समुदायान्त्यवारणार्थम् । सामर्थ्यादीति । अन्त्यपदोपादानेत्यादिः । आदिपदेन तस्य पदस्य व्यवसितान्त्यपरत्ववर्णनस्य "के पुनर्व्यवसिताः ? धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः" इति प्रदर्शनस्य च परिग्रहः। न च भावघञन्तस्योपदेशशब्दस्य पूर्वोक्तसूत्रयोराश्रयणे मनिनाद्यवयवेकारनकारयोरित्त्वानापत्तिः, इकारस्याद्योच्चारणविषयान्त्यत्वाभावात् । किंच णिनिप्रत्ययावयवनकारस्योत्तरसूत्रेण मनिनवयवनकारवदित्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, 'यस्योपदेशे ऋषेस्तात्पर्यन्तस्य तदुपदेशप्रयुक्तेत्संज्ञा' इत्यर्थ आश्रीयते । णिनिप्रत्यये समुदायोपदेशप्रयुक्तैव, मनिनादौ त्ववयवोपदेशप्रयुक्ता सेति व्याख्यातृवचनप्रामाण्यादाश्रीयत इत्याशयात । व्याख्यातृवचनमप्रमाणमिति तु न, भाष्योक्तरीत्या व्यवसितान्त्यस्यैव ग्रहणे सिद्धे भावघञन्तत्वपक्षेऽपि दोषपरिहाराय तथा वर्णनात् । उपदेशशब्दस्य भावघञन्तत्वे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—उद्देशश्चेत्यादिना। नच भावघञन्तस्य स्वीकारे "लृटः सद्वा" इति सूत्रविहितशत्रवयवस्यासङ्ग्रह

भावप्रकाशः ।

क्रियायामन्त्यत्वासम्भवेनार्थासङ्गतिः । तन्न, शब्दद्वारा तत्त्वसम्भवात् उपदेशशब्दयोर्बहुव्रीहेराश्रयणाच्च । तेनाज्ञातज्ञाप्योच्चार्यमाणेऽन्त्य इदिति फलितम्। उपदेश आद्योच्चारणमिति परममूलेऽपि आद्योच्चारणमित्यत्र बहुव्रीहिर्बोध्यः । तद् ध्वनयन्नाह—बाधकाभाव इति । स्पष्टं चेदम् "आदेच" इति "एकाच उपदेशे" इति च सूत्रे कैयटे । नन्वेवमपि "लृटः सद्वा" इत्यादिविहितावयवानामित्त्वानापत्तिः, लक्षणादिना तथाव्यवहारोपपत्तिवदत्र द्वयोर्यथाकथंचिद्बोधनस्य वा ग्रहणे तु 'अभ्र आँ' इत्यादौ दोषतादवस्थ्यमेव । अतो बाधकस्य तत्र सत्त्वाद्भाष्यरीतिरेव शरणमित्याह—किञ्चेति । परत्वे इति । भाष्योक्तकरणव्युत्पत्त्येति भावः । यत्किञ्चिदिति । धात्वाद्यन्येत्यर्थः । यत्तु तथा तदनुवृत्त्या तस्य वारणसम्भवेऽपि मनिनादावन्त्यस्येत्त्वोत्तरमिकारस्येत्त्वमिव णिन्यादावन्त्येत्त्वोत्तरं नस्येत्त्वापत्तिरेव, अतस्तत्सामर्थ्यवर्णनमावश्यकमिति । तन्न, वैषम्यात् । तथाहि, दृष्टान्ते ताभ्यां तयोर्युगपदेवेत्त्वहेतुका निवृत्तिरुपदेशानन्तरमेवोक्तरीत्या, नतु मिथोऽपेक्षा तयोर्मानाभावात्, असम्भवाच्च । वाचः क्रमवृत्तित्वात् क्रमेण वाक्यार्थ इत्यन्यदेतत् । विनिगमनाविरहाच्च। प्रत्युतेकारस्य प्रागभिव्यक्त्याऽन्तरङ्गत्वेनादौ तदित्त्वप्रवृत्तेश्च। दार्ष्टान्तिके तु नैवम्, अनन्तरमपि न, समुदायोपदेश एव सर्वत्र ऋषितात्पर्यणावयवानां नान्तरीयकतया तेषामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वाभावाच्च । अत एव मकारेत्संज्ञाभावार्थस्थमोरुकारश्चरितार्थ इति दिक्। तद्ध्वनयन्नाह—सामर्थ्यादीति । आदिना "हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात्, सिद्धन्तु व्यवसितान्त्यत्वात्" इति वार्त्तिकसङ्ग्रहः । व्यर्थ इति । तथा च ततो भावघञङ्गीकारावश्यकत्वेन अतो भावे एवेति मूलोपपत्त्या,'लृटः सद्वा' इत्यादिसङ्ग्रहाय लक्षणादिनाऽन्त्यार्थस्य ग्रहणेऽपि "आद्योच्चारणम्" इत्यस्याप्यत्रैव तात्पर्येण तदुपपत्त्या,'अभ्र आँ' इत्या-

यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति । यच्च व्याचक्षते-"करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्धोपात्ताना मुपदेशत्वं,कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनाम् । उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन । एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपि" इत्यादि ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—किमेषामुपदेशसञ्ज्ञा, उत योगमात्रम् ? नाद्यः, संज्ञायाः

शब्दरत्नम् ।

देशे" (पा० सू० ६।१।४५) इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव तस्याङ्गीकाराच्चेति दिक् । **धातुसूत्रेत्यादीति** ।

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ इतीत्यर्थः ।

उपदेशत्वमिति । उपदेशशब्दव्यवहार इत्यर्थः । **धातोरपीति** । प्रत्ययेभ्य उणादेरपीत्यपिशब्दार्थः । वाक्यशब्देन वार्तिकम् । शीङ्, लण्, चोरट्, उण्, आचारेऽवगल्भ, घुट्, अण्, अनङित्युदाहरणानि । **उपदेशसञ्ज्ञेति** । उपदेशपदं योगरूढमेष्विति

भैरवी ।

इति वाच्यम्, "व्यवसितान्त्यग्रहणम्" इति भाष्यैकवाक्यतयाऽस्मिन्नपि पक्षे सत्पदार्थज्ञानाय तौ सदिति सूत्रोपस्थितेरावश्यकतया तत्र यस्तच्छब्दबोध्यस्तदन्त्यस्य ग्रहणमित्याशयात् । एवमेव "निष्ठा" इत्यत्र निपातनस्थले बोध्यम् । वस्तुतस्तु एवंविधक्लेशपरिहाराय बाहुलकात्करणे घञ्स्वीकार एवोचित इति बोध्यम् । अत एव "भवतष्ठक्छसौ" इति सूत्रविहितान्त्यस्येत्त्वसिद्धिः । अत एवाह-दिगिति । एतेन शेखरोक्तसिद्धान्तार्थः सूचितः ।

उपदेशत्वमित्यस्य शब्दस्य संज्ञिबोधकोपदेशशब्दप्रकृतिकत्वप्रत्ययान्तत्वे वक्ष्यमाणमूलोक्तदूषणानामापत्तिरत आह—उपदेशशब्देति । वाक्यशब्दो न सुप्तिङन्तचय इत्यादिप्रसिद्धार्थः, किन्तु रूढ इत्याशयेनाह—वाक्यशब्देनेति । ननु प्राचा योग एव प्रदर्शित इति विकल्पम्प्रदर्श्य तन्मतखण्डनमयुक्तमत आह—उपदेशपदमिति । तथाच भवत्कृतं योगार्थवर्णनम्पङ्कजा-

भावप्रकाशः ।

दावफलत्वेनानित्यत्वेन च दोषलेशस्याप्यभावेन तदाश्रयणं नोचितमिति भावः । ननु चिन्त्यमेतत्—समुदायद्वाराऽवयवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तदन्त्यस्यापि लोपापत्त्या सामर्थ्यवर्णनाद्युपपत्त्या मूलशैथिल्यात् । त्वन्मते तस्यानुवृत्तावपि सिद्धान्तेऽननुवृत्तेश्च । अत एव भाष्ये तस्यास्थितानेकान्तपक्षे 'अत्र ओं अटितः' इत्येव फलमुक्तं, नतूत्तरार्थमिति । "तस्मिन्" इतिसूत्रस्थभाष्यं तु एकदेश्युक्तिरिति स्पष्टमन्यत्र । किञ्च त्वयाऽप्यनुवृत्तिः कर्तुमशक्या । "भवतष्ठक्छसौ" इत्यादिविहितेषु इत्संज्ञापत्तेः । परस्य सत्त्वेन कादेरनन्त्यत्वात् । यदि तूपदेशे धातुत्वादियुक्तान्त्य इदित्यर्थस्तर्हि मन्मतसिद्धिर्भक्षितेपीति न्यायापत्त्या गौरवं चान्त्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं च । एवञ्चाबाधकेनागत्याऽऽवश्यकतया च बाहुलकाश्रयणम्, उपदेशपदं तु सिद्धान्ते व्यर्थमेवेतिचेत्? सत्यमेव। अत एव 'इति बोध्यम्' इत्यन्तेन दोषाभासगणमुक्त्वा परिष्कृतमूलकृन्मतं दोषमेदनाह—उद्देशश्चेति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वस्य कंसग्रहणात्पाणिनिमतत्वेनोणादिपाठस्योणादय इति सूत्रोदाहरणप्रदर्शनमात्रार्थत्वेन च तेषां तत्त्वाभाव इति भावः। "आदेच" इति सूत्रे कैयटे स्पष्टमिदम् । च्वेनोपदेशेऽत्वतः, एकाच उपदेशे, प्रत्यक्षमाख्यानमित्यस्य सङ्ग्रहः । तस्य—उपदेशशब्दस्य, इष्टसिद्धेरनिष्टाभावाच्च । दिगिति । तदर्थस्तु तत्र विपक्षे बाधकासत्त्वेन तत्र पक्षे स्वारसिकत्वेन बाधकाभावेन च तथाऽङ्गीकारेऽप्यत्र न तथा, प्रागुक्तयुक्तेः एकदेश्युक्तित्वेन तथा बाधकाभावाच्चेति भाष्यकृत्सरणिरेव शरणमिति दिक् ।

ननु वाक्यशब्देन न प्रसिद्धम्, तत्र तत्त्वे फलाभावात् साहचर्यभङ्गापत्तेश्चात आह—वार्त्तिकमिति । तथा तान्त्रिकव्यवहारादिति भावः । लिङ्गानुशासनस्यानुपयुक्तत्वादुदाहरणेष्वनुक्तिः । ननु प्राचो रूढरेवोक्त्या व्याख्यातुर्योगस्यैवोक्त्या तथा विकल्पानवकाशोऽत आह—उपदेशपदमिति । उभयोक्त्या

ास्त्रकारैरनुक्तेः, असंज्ञात्वाद् घप्रत्ययो नेति भाष्योक्तेश्च । अस्मदादिकृतसंज्ञायाः ास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च, आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादित्यादिस्वपरग्रन्थविरो-धाच्च । न ह्युत्सृष्टानुबन्धस्यामो न प्रत्ययत्वं, येन मित्त्वं न भवेत् । किं चैवं प्रत्यय-विधौ पञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वे सनः सनेवादेशोऽस्त्वित्याशङ्क्योपदेशाभावादित्स-ञ्ज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येत । किञ्च "न धातुलोपः" (पा० सू० १।१।३) इति सूत्रे "धातुग्रहणं किम् ? लूञ् लविता पूञ् पविता" इति भाष्यम्, उपदेश एवानुबन्धलोपे कृते ततो धातुसञ्ज्ञेत्येवंपरः कैयटग्रन्थश्च विरुद्ध्येत । अपि च, "श्वसोरेद्धौ" (पा० सू० ६।४।११९) इति सूत्रे लोपशश्चेति द्विशाकारको निर्देशः,

शब्दरत्नम् ।

भावः । ननु सञ्ज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतोऽत आह—आम इत्यादि । न चाकारो-च्चारणं व्यर्थम्, तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवौचित्यादिति भावः । आदिना यकारादी चुञ्चुप्च-णपावित्यादिसंग्रहः । उपदेशाभावादिति । आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः । ततो धातु-

भैरवी ।

दिशब्दार्थवर्णनसदृशमुत पाठकादिशब्दार्थवर्णनसदृशमित्यत्र विकल्पप्रदर्शनतात्पर्यमिति भावः । मूले संज्ञाया इति । संज्ञारूपत्वं विनाऽस्य शब्दस्य रूढत्वन्न सम्भवतीति भावः । ननु शास्त्रकृत्कृतसंज्ञारूपत्वाभावेऽप्यस्मत्कृतैव साऽस्त्वित्यत आह मूले—अस्मदादीति । अतिप्रसङ्गा-दिति । रघुनाथादिशब्दे बालकविशेषसङ्केतिते पूर्वपदादिति णत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः । संज्ञात्वाभावेऽपि न तद्ग्रन्थीयसंज्ञापदमनुपपन्नं, तस्य व्यवहारलाक्षणिकत्वादित्याह— संज्ञाशब्देनेति । अभिमत इति । तस्येति शेषः । अस्मत्पक्षेति । भावघञन्तपक्ष इत्यर्थः । किमत्र विनिगमकमिति चेत् ? क्लृप्तार्थकल्पने लाघवमेवेति गृहाण । यकारादी इति । चुञ्चुबादिप्रत्य-यादेः "चुटू" इति सूत्रेणेत्त्ववारणाय तेनेत्थमुक्तम् ।

ननूपदेशाभावादित्यसङ्गतम्, स्थानिनस्तस्य सत्त्वादत आह—आदेशस्येति । अभ्युपेत्य-वादोऽयम् । वस्तुतस्त्वसङ्गत एव "अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यम्" इत्यादिना भाष्य एव दूषितत्वात् । लूशब्द एवेति । यस्य क्रियावाचकत्वं तस्य धातुसंज्ञा, क्रियावाचकता चार्थबोधनाय प्रयुज्यमानशब्दघटकस्येति भावः । अनुबन्धस्येत्संज्ञया निवृत्तिस्तूच्चारणाव्यव-

भावप्रकाशः ।

पङ्कजादिवत्तस्यैव व्याख्यानेन पाचकादिवद्वा तव मतमिदमिति मूलकृता प्रतिपाद्यते । एवञ्चोपदेशसंज्ञे-त्यस्य साऽपीत्यर्थः । तत् अन्वर्थ नामेत्यर्थो वा बोध्यः । अत एवाग्रे मात्रमित्युक्तिः सफला । मूलाशयेनाद्यः पक्षो व्याख्यानाशयेनान्त्य इति तात्पर्ये तु मात्रपदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । 'असंज्ञात्वाद् वञ्प्रत्ययो न' इति मूले पाठः । घप्रत्यय इति पाठे तु घञेकदेशानुकरणं बोध्यम् । संज्ञाशब्देनेति । तत्त्वबोधक-शब्देनेत्यर्थः । एवः—संज्ञात्वव्यवच्छेदे । एतेन संज्ञाया इत्यादिदूषणत्रयं मौलं परिहृतम् । अस्मत्पक्षेति । भावघञन्तग्रहणपक्ष इत्यर्थः । क्लृप्तार्थबोधनेन लाघवादिति भावः । यकारादी इति । एवं वदतो भा-ष्यकारस्योपदेशपदानुवृत्तिरित्याशय इति वदतां प्राचां मते तत्रापि तदनुवृत्तेः । एवञ्च सिद्धान्तेऽननुवृत्ता-वपि तद्रीत्याऽयं ग्रन्थः । भाष्यग्रन्थस्तु "हलन्त्यम्" इति सूत्रस्थस्वग्रन्थाशयक इति न दोषः । एतेना-दिसङ्ग्राह्यस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । ननु स्थानिनस्तत्सत्त्वेन तथोक्तिरयुक्तेत्यत आह—आदेशेति । वस्तुत इयमेकदेश्युक्तिरिति स्पष्टमन्यत्र । कैयटाऽनुपूर्वीमाह—लूशब्द इति । अनु-बन्धो न धात्वेकदेशः, यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञा । प्रयोगे त्वित्येतदादिस्तत्रैव । यद्यप्युक्तयुक्तिभ्यामित आ-चयोरुद्धारस्तथाप्यस्योद्धारेण तयोरपि तत्सम्भवात्, गौरवेण तथा नोक्तं तद्ध्वनयन्तथैव खण्डनकृदुक्त-

द्वितीयः शकार इदिति अलोऽन्त्यसूत्रस्थभाष्यकैयटादिकमपि विरुद्ध्येत । न द्वि-

---

शब्दरत्नम् ।

सञ्ज्ञेति । लूशब्द एव धातुसञ्ज्ञकः केवलमसौ ञित्कार्यं लभत इति भावः । नन्वत्र सूत्रसाहचर्याद्धात्वागमप्रत्ययादिशब्देन तद्बोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणां ग्रहणम् । तेषां धात्वादिव्यवहारस्तु भाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेन धातुपाठ इत्यादिव्यवहारवदिति चेत् ? न, आद्योच्चारणविषयाणामित्येव सिद्धे एतस्यानुपयोगात् । इत एव वाऽरुचेराह—अपि चेति ।

अलोन्त्यसूत्रेति । उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः । विरुद्ध्येतेति । तत्र हि लोपश्

भैरवी ।

हितोत्तरकाल एवात आह—केवलमिति । असौ—लूशब्दः । ञित्कार्यमिति । ञकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भावः । अत्र—"धातुसूत्रगण" इत्यत्र । साहचर्यात्—सादृश्यात् । एतस्य—उक्तार्थलक्षणाकल्पनस्य । भावघञन्तोपदेशशब्दस्य सप्तम्यन्तस्याद्योच्चारणविषयाणामित्यर्थे लक्षणेति तात्पर्यम् । कर्मकरणव्युत्पत्तिकल्पनं साहचर्यकल्पनं लक्षणाकल्पनञ्चानुचितमिति भावः । इत एवारुचेः-उक्तरीत्योक्तदोषपरिहाररूपारुचेः ।

अलोऽन्त्यसूत्रेति शब्दात्तावन्मात्रं सूत्रमिति प्रतीतावसङ्गतिरप्रसिद्धेरत आह—उपधासंज्ञेति । उपधासंज्ञाविधायकसूत्रेत्यर्थः । विरोधमुपपादयति—तत्र हीति । भिन्नम्पदमिति । एतेन शकारस्य संज्ञाशब्दावयवत्वेन समुदायाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः, यथाकथञ्चित्ततो विभक्त्युत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपः स्यादिति द्विशकारको निर्देश इत्यनुपपन्नमिति परास्तम् । श् इति चेति । भिन्नम्पदमित्यनुषज्यते । स्वरूपेणार्थेन प्रातिपदिकत्वादेतस्मात्सुप्, हल्ङ्यादिलोपः । न चास्य शकारस्य लोपशब्दानवयवत्वेन कथन्तस्य शित्त्वमिति वाच्यम्, 'अनेकान्ता अनुबन्धाः' इति पक्षेणास्य पक्षस्य सत्त्वात् । तत्पक्षे हि समीपेऽवयवत्वारोपेण बहुव्रीहेः स्वीकारात् । 'अनुबन्धा एकान्ता' इति पक्षे तु न शकारान्तरस्य प्रश्लेषः, किन्तु लोपग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशः । असन्देहायेति । "द्विशकारकोऽयं निर्देशः" इति भाष्याक्षरस्यान्यथानुप-

भावप्रकाशः ।

माह—नन्वत्रेति । अत्र—उक्तपद्ये, ननु सर्वत्र धात्वादीत्येव सिद्धे तथोक्तिर्वैचित्र्याय । तद्बोधकेति । प्रयोगस्थधात्वादिबोधिका तत्पठिता आनुपूर्वी भूत्व-एधत्वादिरूपा येषां सानुबन्धकभूएधेत्यादीनां तेषामित्यर्थः। वार्त्तिकादिसङ्ग्रहायादीति । तथा च तेषामेव तत्पदव्यवहार्यत्वेन सूत्रे तत्पदेन तेषामेव ग्रहणेन तदन्त्यानुनासिकयोर्हल्चोरित्त्वमित्यर्थद्वयेन नोक्तदोषगण इति भावः । ननु तेष्वधातुत्वात्तद्व्यवहाराभावे कथं तेन तद्ग्रहणमत आह—तेषामिति । पाणिन्यादिपठितानामित्यर्थः । भावीति । भाविसंज्ञायोग्यप्रयोगस्थानुबन्धरहितसजातीयघटितत्वेनेत्यर्थः । तथा चौपचारिकः स इति भावः । एतदावश्यकतामाह—धातुपाठ इति । विषयाणामिति । भावघञि यथैतल्लाभस्तथोक्तं प्राक् । बहुवचनं धात्वाद्यपेक्षमिति भावः । एतस्य—परम्परया तेषां तथोपदेशत्वकथनस्योक्तरीत्यैवाव्याप्त्यतिव्याप्त्यभावात् । एवञ्चोक्तदोषगणः सम्यगेवेति तथा खण्डनकृदुक्तिरयुक्तैवेति भावः । नन्वेवमपि दृष्टान्ते तथान्यवहारावश्यकत्वे तत एवात्रेष्टसिद्ध्या त्वन्मते वृत्तिद्वयकल्पनादिगौरवं, तथा चेदमेव ततो वरम् । किञ्च प्रागुक्तरीत्या भावघञीष्टमात्रासिद्धिरित्याशयेनाह—इत एवेति । इतरभावादनुकरणत्वासम्भवेन तावत्सूत्राभावेन चाह—उपधेति । तं विनाऽपि तत्त्वम् "अनुकरणं च" इति सूत्रादिति भावः । ननु लोपरूपप्रातिपदिकाग्रे शप्रश्लेषेऽपि शान्तस्यासंज्ञात्वेनानर्थक्यात्सुरेव न स्यात् । उत्पत्तौ वा हल्ङ्यादिलोपाद् द्विशकारक इत्यनुपपन्नमेव सौत्रत्वासन्देहादिना तद्वारणे त्वाद्य एव दोष इत्यत आह—तत्र हीति । "ष्वसोः" इति सूत्रे हीत्यर्थः । इति चेति । भिन्नं पदमित्यनुषज्यते । कुण्डिनच् इव स्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सुः । अन्यत्रेवात्रापि अन्तरङ्गत्वादित्त्वे विधीयमानो लोपः शित्त्वात्सर्वादेशः । एतेन लोप-

शब्दरत्नम् ।

इति भिन्नं पदं श् इति च । पूर्वस्य श्चुत्वेन शः । असन्देहाय झल्परसंयोगादित्वेऽपि
"स्कोः" (पा० सू० ८।२।२९) इत्यस्य न प्रवृत्तिः "झलां जश्" (पा०सू०८।४।५३)
इत्यादौ जश्त्वस्येव । शकारस्य धात्वाद्यन्तत्वाभावः स्पष्ट एवेति भावः । किं च "नमोव-
रिवश्चित्रङः" (पा० सू० ३।१।१९) इत्यस्यासङ्ग्रहोऽत्र पक्षे इत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी ।

पत्त्या चेति शेषः । एतद्भाष्याक्षरमूलकव्याख्यानात्सन्देहनिवृत्तिकल्पनापेक्षया संयोगादिलो-
पस्य कसाहचर्येण सलोपविषयेऽखण्डपद एव प्रवृत्तिकल्पनमुचितमिति भावः । नचायस्मया-
दित्वेन भत्वाद् दृष्टान्ते जश्त्वाप्रवृत्तिर्न्याय्यैवेति वाच्यम्, छन्दोवत्सूत्राणीत्यतिदेशस्य प्रवृ-
त्तिं विना भत्वस्यासम्भव इति तस्य प्रवृत्तिरवश्यं वाच्या, तथा च तत एव दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-
कयोः संस्कारकशास्त्रस्याप्रवृत्तिः स्यादित्याशयात् । ननूक्तपक्षस्यानेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वेनै-
कदेश्युक्तित्वेन तद्विरोधेऽपि न क्षतिरत आह—किञ्चेति । इत्यस्येति । सूत्रस्थचित्रङ इत्यस्य ।
अत्र पक्षे–उपदेशपदस्य धातुसूत्रेत्यादिना पठितेषु योगरूढिरिति पक्षे । भाष्यसम्मतकरणच्यु-

भावप्रकाशः ।

विधानकालेऽशित्त्वात्कथं सर्वादेश इत्यपास्तम् । इदञ्चानेकान्तत्वे । यथाऽत्र पक्षे शित्त्वं तथा प्रागुक्तम् ।
एकान्तत्वे तु गत्यन्तरं बोध्यम् । नन्वेवमपि सशयोः सत्त्वेन तदयुक्तमेवेत्यत आह—पूर्वेति । नन्वेव-
मपि "स्कोः"इति प्रवृत्तेस्तदयुक्तमेव । न च–अस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः, न चास्य तदपवादत्वं, पदान्त-
संयोगादिलोपस्यैव तदपवादत्वात्, इति वाच्यम्, पदस्य संयोगान्तत्वाभावात् । अर्थान्तरस्य खण्डितत्वा-
च्चेत्यत आह-असन्देहायेति । न च व्याख्यानेन निर्णयस्तथापि द्विशकारको निर्देश इति भाष्यविरो-
धापत्तितादवस्थ्यात् । अन्यथा लुप्तनिर्दिष्टइत्येव वदेत् । न चैवम् 'अचामक्षु'इति "हयवरट्" सूत्रशेष-
भाष्यप्रयोगेऽपि तत्र स्यादिति वाच्यम्, अचामिति साहचर्येण तत्र सन्देहस्यैवाभावादिति भावः । ननु
तत्र सङीति वार्त्तिककृतोक्तत्वादप्राप्तिः । सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । तत्प्रत्याख्याने तु
निमित्तनिमित्तिनोरैकपद्ये एव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारः । स्पष्टञ्चेदं "परेश्च घाङ्कयोः"इति सूत्रे भाष्ये । एवञ्च राज-
मार्गेणैव निर्वाहेऽगतिकगत्यसन्देहाश्रयणमयुक्तमत आह–झलामिति । झश्परझल्त्वेऽपीत्यादिः । "स्वा-
ध्यायोऽध्येतव्य" इतिवत्स्वस्मिन्नपि स्वविषयत्वम्, अन्यथाऽर्थवत्सूत्राद्यन्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वाद्यनापत्ति-
रित्यन्यत्र विस्तरः । यद्यत्र जश्त्वं स्यात्तर्हि विधेयतावच्छेदकसन्देहेन जजिति रूपस्यापि विधेयतापत्त्ये-
ष्टार्थासिद्धिरिति तन्निवृत्तये तत्र । एतेनायस्मयादित्वेन भत्वात्तदप्राप्त्या दृष्टान्तासङ्गतिरित्यपास्तम् । "झ-
लां जशोऽन्ते" इत्यस्य ततोऽप्राप्तावपि "झलां जश् झशि"इत्यस्य प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं च तत्र तदप्रवृत्तौ
हेत्वन्तराभावेनासन्देहस्य तत्फलत्वावश्यकत्वे तेनैव सौत्रप्रयोगोपपत्तौ वार्त्तिकाद्युक्तसरणेर्लौकिकोपायस्या-
त्रानाश्रयणम् । अत एव 'अच्त्वम्' 'एकोऽज् निपातः' 'अच्सन्धिः' इत्यादौ तत्तत्कार्याभावः । 'अल्पाच्तर'
'सिद्धमनच्त्वात्' 'कथमच्त्वम्' इत्यादिसूत्रवार्त्तिकभाष्यप्रयोगाश्चात्रार्थे गमकाः । एवञ्च शब्दसाधुत्वबोध-
नाय प्रवृत्तानामपि मुनीनां सौत्रप्रयोगनिर्वाहायान्योपायाकरणं कृतोपायानाश्रयणञ्च, किन्तु व्याख्यान-
स्पष्टप्रतिपत्तिसंदेहनिवृत्त्यन्यतमाश्रयणमिति शैली लक्ष्यते । किं चात्र तदुपायाश्रयणे "परेश्च" इति भाष्यादेते-
षामनभिधानमेव लभ्यत इति मूलोच्छेदापत्तिः । सौत्रत्वेन तत्सत्त्वाङ्गीकारेऽपि चरममुनिविरोधेनासाधुत्वं
दुर्वारं चेति तदसाङ्गत्यं तदवस्थमेवेति सूत्ररीत्यैव समाधानमुचितमिति तदनाश्रित्यासन्देहाश्रयणमिति दिक् ।
इत्थं–सति विरोधमुपपादयति—शकारस्येति । द्वितीयस्येति भावः । नन्वनङो ङस्येव तत्र पक्ष एव
तस्य सत्त्वेन शस्याप्यादेशान्त्यत्वेन निर्वाहः । किञ्च एकान्तपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्यैकदेश्युक्ति-
त्वम् । एवञ्च तद्विरोधो न दोषायात आह–किञ्चेति । इत्यस्येति । इत्यत्रत्यचित्रङित्यस्येत्यर्थः । अपि-
रत्र योज्यः, तेन "चोः कुः"इत्यादिसंग्रहः । एतेन किञ्चेत्येव सिद्धेऽपिर्व्यर्थ इत्यपास्तम् । प्रकारान्तरमपि
प्रागुक्तं बोध्यम् । तदेतदुपलक्षणं तस्यापीति बोध्यम् । अत्र पक्षे—प्राचोक्तयोगरूढपक्षे । एतेन भाष्या

तीयः। योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात्। धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरागमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च। उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्यव-

---

शब्दरत्नम्।

एष्वेतस्य रूढिरित्युक्तेः परिगणनताया एव लाभात्। योगस्यैवेति। न तु रूढेरित्यर्थः। परिगणनस्येति। धात्वादिगणनस्येत्यर्थः। वैषम्येति। भाष्यरीत्या करणव्युत्पत्त्यैव सर्वसङ्ग्रहादिति भावः। उपदेशताप्रयोजकेति। योगमात्रस्वीकारे उपदेशता—उपदेशकरणता, न हि तत्प्रयोजकं धातुत्वादि भवतीति तद्विरोधः। सञ्ज्ञात्वे तु उपदेशता—उपदेश-

भैरवी।

त्पत्तिरिति पक्षे तु नासङ्ग्रहः, त्वदुक्तरीत्या भाष्यकृताऽपरिगणनात्। व्यवसितान्त्यस्य ग्रहणमिति व्याख्यानेऽपि नासङ्ग्रहः प्रातिपदिकान्त्यत्वादिति च ध्वनितम्। ननु मन्मतेऽपि परिगणनं नेत्यत आह—एष्वेतस्येति। अस्य—धातुसूत्रेत्यादिना पठितस्य। परिगणनस्यैवेत्यत्र पठितैवकारव्यवच्छेद्यमाह—नत्विति।

नन्वन्यत्र यथा परिगणनङ्कर्तव्यमित्युच्यते तथा अत्र नोक्तमिति परिगणनमिति कथनं नोचितमत आह—धात्वादीति। मूले—दुरुपपादत्वादिति। सकृदुच्चरितस्य शब्दस्यैकव्युत्पत्त्यैवार्थबोधकत्वमस्तु तत्र व्युत्पत्तिद्वयसम्भवः। एकार्थबोधकतया चारितार्थ्यादावृत्तौ मानाभावादिति भावः। करणतेति। प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्यैव भावप्रत्ययार्थतयोपदेशशब्दो यदि करणवचनस्तदा करणताया एव भावप्रत्ययार्थत्वमित्याशयः। न हीत्यादि। प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यान्वयव्यतिरेककल्पनया यथा चैत्रे चैत्रत्वधर्मसत्त्व एव पाचकत्वमन्यथा नेति कस्यापि न सम्मतम्, किन्तु विक्लित्त्यनुकूलव्यापारसत्त्वमेव पाचकत्वप्रयोजकं, तथा धातुत्वादिकं न करणताप्रयोजकम्। पूर्वस्मिन्पक्षे तु न तद्ग्रन्थविरोध इत्याह—संज्ञात्वे त्विति। उपदेशशब्दत्वमिति। भावप्रत्ययप्रकृतिभूत उपदेशशब्दः स्वरूपपरः ततस्तत्प्रत्ययस्तद्वृत्तिधर्मपर इति

भावप्रकाशः।

त्ककरणव्युत्पत्तौ त्वस्यापि संग्रहः, तदुक्तपरिगणनस्य तन्मतेऽभावात् व्यवसितपदार्थेषु प्रातिपदिकस्यापि गणनाच्चेति सूचितम्। ननु मयापि परिगणनं नोक्तमत आह—एष्विति। धात्वादिष्वित्यर्थः। एतस्य उपदेशशब्दस्य। अस्य—तदर्थस्य। एवार्थमाह—नत्विति। ननु मया 'इति परिगणनम्' इति कण्ठतो नोक्तमत आह—धात्वादीति। ननु न मम तद्गणने तात्पर्यं, किन्तूदाहरणप्रदर्शनमात्रेऽत आह मूले—धात्वादिष्विति। अर्थभेदेन कर्मकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनादागमादिषु सा नेत्येवं फलितस्येत्यर्थः। एतेन पूर्वार्धोपात्तानां तथात्वमुक्त्वा आगमादिलक्ष्याण्युक्त्वा गुरूक्तस्यैते च कर्मव्युत्पत्त्योपदेशा इत्यस्यैते इत्यनेन धात्वादिसर्वपरामर्शाच्चास्य भिन्नक्रमत्वाच्च सर्वे ते कर्मव्युत्पत्या चेत्यर्थेन सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वयं तदभिमतमिति न वैषम्यमिति खण्डनकारोक्तमपास्तम्। आगमादिषु प्राक्करणव्युत्पत्त्यकथनेनाग्रिमग्रन्थस्य तन्मात्रकथनपरत्वेन चाक्षरमर्यादया तथाऽलाभात्, कर्मकरणसाधनयोर्द्वयोरप्युपदेशशब्देन तन्त्रेणोपादानमिति तदीयोत्तरग्रन्थविरोधापत्तेश्च। किञ्च कर्मव्युत्पत्त्यङ्गीकारस्याफलत्वात्तद्ध्वनयन्नाह—भाष्यरीत्येति। धात्वादिवदागमादिभिरपि प्रयोग उपदिश्यत इति भावः। एतेनोपदेशशब्दस्य सकृदुच्चरितत्वादन्यतरव्युत्पत्त्या सर्वत्र निर्वाहाच्च दुरुपपादत्वमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, भाष्यविरोधापत्तेः। ननु न मम वैषम्ये सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वयकथने वा तात्पर्यं किन्तु एतस्य शुद्धयौगिकत्वप्रतिपादने, एवञ्च बाधकाभावादस्तु भाष्यरीतिरेवात आह—उपदेशतेति मूले। तद्ध्वनयन् भाष्यरीत्यैव मूलाशयमाह—योगेति। भाष्योक्तेत्यादिः। मात्रपदेन रूढिपरिगणनवैषम्यादिव्यवच्छेदः। तत्प्रयोजकमिति। तद्व्यवहारप्रयोजकमित्यर्थः। प्राक्कल्पे तु कथञ्चिद्योज्यमित्याह—संज्ञात्वे त्विति। योगरूढत्वे त्वित्यर्थः।

च्छिन्नसमुदायान्त्यं हल् इत् इत्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । पक्षद्वयेऽपि लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात् । लोपशश्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च । "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६।१।४५) "उपदेशेऽत्वतः" (पा०सू०७।३।६२) इत्यादावाद्योच्चारणस्यैवोपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् ॥

शब्दरत्नम् ।

शब्दत्वम् , उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् । तदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तु रूढ्यर्थतावच्छेदकतया धातुत्वादि वक्तुं शक्यमिति भावः । शकारस्येति । न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यत इति भावः । ननूपदिश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति तदर्थः, धात्वादिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते, तद्वदनेनापि शकारेण सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यते, इत्यरुचेराह—आदेच इति । सर्वेति । भाष्यकारादीत्य-

भैरवी ।

भावः । तदवच्छिन्नस्येति । उपदेशतायाः प्रयोजकमिति विग्रहे या षष्ठी तस्यास्तदवच्छिन्नसम्बन्धित्वमर्थ इति कल्पनेन तदवच्छिन्नस्येत्यस्य लाभः । प्रयोजकपदन्तु रूढ्यर्थतावच्छेदके लाक्षणिकमित्याशयेनाह—रूढ्यर्थेति । यथा हर्यादिनानार्थपदस्य विष्णुत्वादिरूपा नानाधर्माः शक्यतावच्छेदका भवन्ति तथेहापि धातुत्वादिकं रूढ्यर्थतावच्छेदकं सम्भवतीत्याशयः । न चास्मिन्पक्षे प्रयोजकपदस्य यदि लक्षणा तदा द्वितीयपक्षेऽपि प्रयोजकपदस्यावच्छेदके लक्षणास्तु, तथा चोपदेशकरणतावच्छेदकमित्यर्थो भविष्यतीति तत्पक्षेऽपि न स्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया धातुत्वादेर्न्यूनवृत्तितयाऽवच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः ।

केचित्तु उपदेशतेत्यत्रोपदेशशब्दस्य संज्ञाशब्दतया संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैव संज्ञिपरशब्दप्रकृतिकभावप्रत्ययार्थत्वमित्युपदेशतेत्यस्योपदेशशब्द इत्यर्थ एवोचित इत्याहुः, तन्न, योगरूढस्य शब्दस्य शब्दस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वासम्भवात् । मूले पक्षद्वयसाधारणं दूषणमाह—लोपशश्चेतीति । आद्यपक्षे परिगणनेनासङ्ग्रहः स्पष्टः । द्वितीये तमुपपादयति—न ह्यनेनेति । तदर्थः—उपदेशपदार्थः । सर्वसम्मतत्वेऽपि भाष्यानुसारिणाम्भाष्यसम्मतार्थे एवाग्रह इत्याशयेनाह—भाष्यकारादीति । ननु करणव्युत्पत्तिस्तर्ह्यप्रसिद्धार्थकैव स्यादत आह—

भावप्रकाशः ।

अस्य वक्तुं शक्यमित्यत्रान्वयः । यत्तु तदोपदेशता तच्छब्द इति । तन्न, एतस्या योगरूढतया शब्दाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तस्य तदुत्तरत्वाद्यर्थत्वासम्भवात् । यदप्युपदेशता तत्करणत्वावच्छिन्नधातुत्वादीति । तदपि न, तथापि तत्प्रयोजकधातुत्वादीत्यसङ्गतेरत आह—उपदेशशब्दत्वमिति । शब्दपरत्वादिति । अत्रेति शेषः । अनुकरणत्वादिति भावः । कथञ्चित्त्वं स्फुटयति—तदवच्छिन्नस्येति । तत्त्वावच्छिन्नतच्छब्दव्यवहारस्येत्यर्थः । तथा च तत्र तस्य लक्षणेति क्लेश इति भावः । तद्रूढ्येति । योगार्थतावच्छेदकं तु तदेवेति तत्पक्षेऽपि एवमपि योजयितुमशक्यमेवेति भावः । ननूपदेशताप्रयोजकेत्यस्य उपदेशतापर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदके इत्यर्थः । उपदेशत्वं यावति पर्याप्तं तत्रोपदेश इत्युक्तं तथोक्तेरतो न स्वग्रन्थविरोध इति खण्डनकृदतो मूले पक्षद्वयसाधारणदोषानाह—पक्षद्वयेऽपीत्यादिना । दोषान्तरमाह—लोपशश्चेतीति । पक्षद्वयेऽपीत्यस्यानुषङ्गः । पूर्वं तु शब्दतो भाष्यविरोधो दत्त इति न पौनरुक्त्यम् । तत्राद्ये उक्तमुपपादितं चेति, द्वितीये सिद्धान्तरीत्यैव हेतुमाह—नह्येति । तत्र प्रथमपक्षे दोषोद्धारं प्रागुक्तं हृदि निधाय द्वितीयपक्षे तद्रीत्याऽपि दोषोद्धारप्रकारमाह—ननूपेति । तदर्थः—उपदेशशब्दार्थः । ननु "आदेच" इति सूत्रे सिद्धान्ते न तथा, तत्र कर्मव्युत्पत्त्यङ्गीकारादत आह मूले—उपदेशेऽत्वत इति । आदिना "एकाच उपदेशे" इत्यादिपरिग्रहः । ननु सर्वसम्मतत्वेऽपि किं भाष्यानुसारिणामत आह—भाष्येति । उक्तक्लेशेन तं प्रति प्रौढ्योक्तत्वेऽपि तत्प्रकारस्यान्यत्रावश्यकत्वेनैतद्भाष्यस्यापि सिद्धान्तत्वेन तदाश्रयणेऽपि

उपदेशेऽजनुनासिक इत् (पा०सू०१।३।२) ॥ यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसञ्ज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थः। यत्र तु करणव्युत्पत्त्यैवार्थसङ्गतिः, तत्रागत्याऽस्तु "कृत्यल्युटः" (पा०सू०३।३।११३) इति बाहुलकाल्ल्युडभावः। यथा "यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ" इत्यादाविति दिक् ॥

शब्दरत्नम्।

नासिकामनुगत इति। नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित इत्यर्थः। प्रातिशाख्यशिक्षादौ लोके च तद्व्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यम्। अत एव

भैरवी।

यत्र त्विति। इत्यादाविति। आदिना भाष्ये "यस्य सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्" इति वाक्यस्य सङ्ग्रहः। मूले—दिगिति। दिगर्थस्तु प्रागुक्तभाष्यवार्त्तिकस्वारस्येन "कृटः सङ्घा" इत्यादिसङ्ग्रहानुरोधेन सकललक्ष्यसाधनानुरोधेन बाहुलकाश्रयणमेवोचितमिति।

नन्वनुनासिकपदादनु पश्चान्नासिकाङ्गत इति, नासिका पश्चाद्व्याप्रियते यस्मिन्निति वार्थः प्रतीयते, तथा चानुनासिकाकारादीनामनुनासिकत्वगुणरहितानां स्वरूपोपलम्भात्तद्विषये मतभेदेन यद्यप्युक्तस्यार्थस्य सम्भव इति तेषां संग्रहो भवति, तथापि ञादीनां तद्गुणरहितानामनुपलम्भात् युगपदेवोभयावच्छेदेनोत्पन्नाभ्यां वायुसंयोगाभ्यामुत्पत्तिरिति विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वमतः कथं योगाश्रयणेन गतार्थता? किञ्च—

'अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमिष्यते'

इति शिक्षोक्तेस्तेषाञ्चासंग्रहोऽत आह—नासिकामभीति। तथा च नायमुक्तरीत्या यौगिकः। किन्तु नासिकामनुगत इत्यत्र योऽनुशब्दस्तस्याभिहत्येति गत इत्यस्य चाभिव्यञ्जित इत्यर्थ इति सर्वेषां संग्रह इति भावः। उक्तयोगाश्रयणमावश्यकमित्याह—प्रातिशाख्येति।

न केवलं प्रातिशाख्यादावेव तथा, किन्तु प्रकृतशास्त्रेऽपीति सूचयन्नाह—अत एवेति। यो-

भावप्रकाशः।

सिद्धान्तभूततद्भाष्यानुरोधेन तथैवात्र युक्तं नतु प्रौढयोक्तैतद्भाष्यानुरोधेन तथेति भावः। मूलोक्तदिगित्यस्यार्थस्तु लिङ्गानुशासनकर्मव्युत्पत्तिपरिगणनानुपयोगात्सर्वथा प्राचोक्तमयुक्तमेव। तथा च भाष्यद्वयबलादन्यतराश्रयणमस्तु, नतु भावे एवेत्यवधारणमिति। तथा प्रागुक्तमयुक्तमेवेति ध्वनयन्नाह—यत्र त्विति। आदिना तपरोपदेशश्चेति वार्तिकसंग्रहः। एवञ्च तत्र तथासत्त्वेऽप्यत्र प्रागुक्तरीत्या बाहुलकाश्रयणमितिभाष्यं सम्यक् प्राचीनग्रन्थासाङ्गत्येपि मूलभाष्ययोरैक्यं चेति फलितं, तद्ध्वनयन्नाह—इति दिगिति। इत्यलम्।

ननु नासिकामनु पश्चाद्गतः, अनु पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्वेत्यन्यतरयोगार्थस्य तेषु स्वरेषु सम्भवः, तेन तदभिव्यक्तौ सत्यां नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्गुणाभिव्यक्त्यङ्गीकारात्; न ञादिषु, तत्रातद्गुणस्वरूपानुपलब्ध्योभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव तादृशस्वरूपाभिव्यक्त्याऽविनिगमकेनोभयोः स्थानत्वेन युगपदेवोभयसम्बन्धात्। एवं यमानुस्वारेष्विति। "अनुस्वारयमानां च"इति शिक्षोक्त्या तेषां नासिकामात्रस्थानत्वेन तस्या एव सम्बन्धात्। तत्कथं तेन गतार्थतेत्यत आह—नासिकामिति। तथा च नोक्तरीत्या तस्य यौगिकत्वं मतम्, किन्तु अनोरभिहत्येति गत इत्यस्याभिव्यञ्जित इत्यर्थ इत्येवम्। यद्वा, नासिकाशब्देन प्रागुक्तस्तद्व्यापारः, तमनु पश्चात् गतो जात इति। इदं च प्रागुक्तेषु सर्वेष्वविशिष्टमिति मूलेऽनुबोध्यपश्चात्त्वं सम्यगेवेति भावः। मौलमेव ध्वनितमाह—प्रातिशाख्येति। तथैवोपेति। तत्र वचनाभावादिति भावः। अत्र शास्त्रेऽपि तदावश्यकं तत्रापि मदुक्तमेवेत्यपि तेन ध्वनितमित्याह—अत

त्वाद् 'अनुनासिकसञ्ज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनम्' इति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम्। उपदेशे

शब्दरत्नम्।

मुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितो यमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते सङ्गच्छते। "यरोऽनुनासिके" (पा०सू०८।४।४५) इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावस्तु 'पशुः' 'अपत्यम्' इत्यादिवदिति ध्येयम्। मन्दप्रयोजनमिति। मन्देषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः।

भैरवी।

गाश्रयणादेवेत्यर्थः। प्रत्याख्यानेति। तत्र ह्यादौ मुखग्रहणस्य मुखग्रहणं यमानुस्वाराणामेव मा-भूदित्येवमर्थमिति प्रयोजनमुक्त्वा ये उभयवचनास्तेषां प्रासादवासिन्यायेन संग्रहो मुखग्रहणाभावेऽपि भविष्यति। यमानुस्वाराणान्तु संग्रहेऽपि नैव दोषो न प्रयोजनमित्यनेन क्षत्य-भावमुक्त्वा मुखग्रहणप्रत्याख्यानेत्यर्थः। ध्वनित इति। "भवेदुभयवचनानां सिद्धम्" इति कथनेन ध्वनितमित्यर्थः। उभयवचनमुभयावच्छिन्नवायुसंयोगप्रयोज्याभिव्यक्तिविषयत्वेनैवेति तथा कथनेनायमर्थो लभ्यते। नन्विदं सूत्रं यद्यारभ्यते तदाऽशब्दसंज्ञेति निषेधात् "यरोनुनासिके" इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावो भवति, सूत्रानारम्भे तु स्वरूपग्रहणं प्राप्नोतीत्यत आह—यरोऽनुनासिक इत्यादाविति। इत्यादिवदिति। आदिना देवदत्तादिशब्दपरिग्रहः। तथा च-स्वं रूपमित्यंशः पश्वादिविषये व्यभिचरित इति तस्यानित्यत्वानुवादकमेवाशब्दसंज्ञेति नतु स्वातन्त्र्येण निषेधविधायकमिति पश्वादिशब्दोच्चारणस्थलवदत्रापि स्वरूपग्रहणाभाव इति भावः। अनुनासिकाकारादिविषये मतभेदश्च कैयटीये प्रसिद्धः—अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चा-

भावप्रकाशः।

एवेति। मदुक्तयोगाश्रयणादेवेत्यर्थः। प्रत्याख्यानेति। प्रासादवासिभ्राष्ट्रोखान्यायाभ्यामिति भावः। भाष्ये ध्वनित इति। तत्परभाष्ये इत्यर्थः। 'उक्तन्यायाभ्यां भवेदुभयवचनानां सिद्धं यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति नैव दोषो न फलम्' इति ग्रन्थेनेति शेषः। सति तद्व्यवहारे दोषफलाभावोक्तिर्युक्ता, न त्वन्यथेति भावः। सूत्रमते इति। शङ्कोक्तयोगान्यतरस्य तत्रासम्भवेन पाणिन्याद्यनभिमतत्वेऽपि प्रातिपदिकादिसंज्ञावद्रूढिमात्रस्वीकारे तेषां नासामात्रवचनत्वेनोभयघटितसूत्राप्राप्त्या तद्व्यवहारानुपपत्तिस्तन्मते इति मदुक्तयोगोऽपि शरणम्, सङ्ख्यावन्महासंज्ञया योगार्थाबाधस्य पाणिनेरपीष्टत्वादिति भावः। इदमपि पाणिनिशिक्षा—ऋक्प्रातिशाख्याद्यनुरोधेनोक्तम्। "नासिक्या नासिकास्थाना मुखनासिक्या वा" इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यरीत्या तु पक्षान्तरे सूत्रमतेऽपि तद्व्यवहारे न बाधकमिति बोध्यम्। नन्वेवं "स्वं रूपम्" इत्यनेनैतद्घटितसूत्रेषु स्वरूपग्रहणापत्तिरत आह—यरोऽन्विति। आदिना "अनुदात्तोपदेश" इत्यादिसङ्ग्रहः। इत्यादीति। आदिना देवतातभाराजामनुष्येत्यादिसङ्ग्रहः। एवञ्च तस्यात्र व्यभिचरितत्वेनानित्यत्वेनासार्वत्रिकत्वात् प्रत्याख्यातत्वाच्च तेष्विवात्रापि निर्वाहः। एतेन तत्राशब्दसंज्ञेति निषेधद्वारा तत्स्वरूपग्रहणायैतत्सूत्रमिति ध्वनयितुं मन्दपदम्। तथा च मन्दत्वं फलविशेषणमिति समानाधिकरणबहुव्रीहिरिति दण्डयाद्युक्तमपास्तम्। तद् ध्वनयन्नाह—मन्देष्विति। ज्ञापकादिना व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि स्वीकारादिति

सरला।

प्रत्याख्यानभाष्येति। तत्र "ये प्रासादवासिनः, गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन, ये भूमिवासिनः, गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन, ये चोभयवासिनः, गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च" इति दृष्टान्तप्रदर्शनेन ये मुखवचना नासिकावचनाश्च वर्णास्त्या अमङगनास्ते नासिकावचनपदग्राह्या अपि भवन्तीति मुखग्रहणं प्रत्याख्याय तत्र पक्षे केवलनासिकावचनानां यमानुस्वाराणामनुनासिकसंज्ञामापाद्य "नैव दोषो न प्रयोजनम्" इति भाष्येणेष्टापत्तिर्ध्वनिता। फलैक्याय च आरम्भपक्षेऽपि यमानुस्वाराणामनुनासिकसंज्ञाऽवश्यमाश्रयणीया। सा च योगार्थपुरस्कारेणानुनासिकपदस्य बोधकतापक्षे सङ्गच्छते। सूत्रं तु अवयुत्यानुवादकम्। नन्वेवमनुनासिकस्य शब्दशास्त्रीयसंज्ञात्वाभावे "स्वं रूपम्" इति स्वरूपग्रहणापत्तिरत आह—यरोऽनुनासिक इति। "हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ" इत्यत्र पशुपदेन "तस्यापत्यम्" इत्यत्रापत्य-

किम् ? अभ्र आँ अपः । यद्यपीह "उञः" "ऊँ" (पा० सू० १।१।१७,१८) इ-त्यत्रेव विधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्र-हणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच् किम् ? मनिनो मकारस्य मा भूत् । प्रति-

शब्दरत्नम् ।

एवंविधयोगलोकप्रातिशाख्याद्यनभिज्ञं प्रति सप्रयोजनमित्यर्थः । अभ्र आँ अप इति । अत्रेत्सञ्ज्ञायां लोपः स्यादिति भावः । **विधानेति** । इदिति वक्तव्येऽनुनासिकविधान-सामर्थ्यादित्यर्थः । **नेत्त्वमिति** । तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्त्वमपि फलाभावान्ने-

भैरवी ।

र्यते, अपरो भागो नासिकया, नासिकावचनभागानुरागवशान्मुखवचनोऽपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते। अत्र प्रासादवासिन्यायो नास्ति, भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणात् । यदा तु सर्व एव वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया च तदा प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणं भाष्यकारः प्रत्याचष्ट इति ।

मन्दप्रयोजनशब्दो न क्रियाविशेषणमन्दशब्दघटितः समानाधिकरणपदको बहुव्रीहिः, उक्तरीत्या प्रयोजनालाभात् । किन्तु "सप्तमी विशेषणे" इति ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदक इत्या-शयेनाह—मन्देष्विति । लोपः स्यादिति । अत्र स्यादित्यनेन सम्भावनामात्रं नतु प्रसक्तिर्वेदे आ-पाद्यमानरूपाभावात् । यद्यपि "अनेकान्ता अनुबन्धाः" इति पक्षे 'अभ्र आँ अटितः' इत्य-त्रेट्प्रतिषेधः फलं सम्भवति तथाऽप्येकान्तपक्षे तदसम्भव एवेति वक्ष्यते । "आङ इदिति वक्तव्यः" इति आङ इच्छन्दसीति वक्तव्य इत्यर्थः । यत्तु "तस्य लोपः" इति सूत्रानन्तरम् 'आङश्छन्दसि' इति लाघवाद्वक्तव्यमिति, तन्न, अचीत्यस्य कर्तव्यत्वापत्तेः । स्वस्थाने तथा पाठे तु "प्लुतप्रगृह्या" इति सूत्रादचीत्येतस्य सम्बन्धेन तदनावश्यकमेव । ननु विधान-सामर्थ्यादस्य लोपो माभूदित्संज्ञा तु स्यादेवेत्यत आह—तत्फलेति । तस्येत्त्वस्य फलं लोपः स प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्त्वस्य व्यापको विधानसामर्थ्याद्व्यापकस्य तस्याभावे व्याप्यस्येत्त्वस्या-

भावप्रकाशः ।

भावः । ननु तथापि प्रयोजनशब्दस्य प्रयोजकपरत्वेन समानाधिकरणबहुव्रीहिरेव युक्त इति चेत् ? न, तस्य पूर्वनिपातापत्तेः । अत एव वाऽऽह—**एवंविधेति** । सानुनासिकव्यवहारेत्यर्थः । क्रियाशब्दवत् रूढिश-ब्देऽपि प्रासादवासिन्यायप्रवृत्तेरादिना सङ्ग्रहः । तथा च तादृशबहुव्रीह्यभावे तात्पर्यं नतु तथा विग्रह इति भावः । **लोप इति** । यद्यपि वेदे आपाद्यमानरूपाभावस्तथाप्यस्यां नान्तरीयकलोपं विनाऽन्य-फलासम्भवेन साफल्यायैवमुक्तिरिति भावः । वस्तुतस्तूक्तहेतोरन्यफलाभावाच्चैतदभावे उपदेशपदं व्यर्थ-मेव । तद्ध्वनयन्नाह—**स्यादिति भाव इति** । **इदितीति** । उञ इदितिवत् "आङ इच्छन्दसि" इति वक्तव्ये इत्यर्थः । एतेनेत्संज्ञाप्रकरणे "तस्य लोपः" इत्युत्तरं वा "आङश्छन्दसि" इत्येव पाठेन सिद्धिरिति मूलाशय इत्यपास्तम् । अचीत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तत्र कर्त्तुमशक्यत्वात् । ननु विधानसामर्थ्याल्लोपो माऽस्तु, इत्त्वं तु स्यादेव बाधकाभावादत आह—**तत्फलेति** । तस्येत्त्वस्य फलं प्रत्याहारसिद्ध्यन्य-फलान्तरद्वारभूतं तद्व्यापकं यो लोपस्तस्येत्यर्थः । **फलाभावादिति** । द्विविधफलाभावादित्यर्थः । एतेन तस्यानुनासिकस्य फलमित्संज्ञा तत्प्रयोज्यलोपस्येत्यर्थः, नतु तस्येत्त्वस्य फलं लोप इत्यर्थः, अकार्ये हि लोप इति "उपदेशेऽज्" इतिसूत्रभाष्यविरोधापत्तेरित्यपास्तम् । तन्मात्राफलकत्वमिति तद्भाष्याशयेन यथाश्रुतार्थसम्भवात् । एवञ्चोपदेशपदं व्यर्थमेवेति भावः । उत्तरार्थं तु न, तत्रै-तदनुवृत्तेर्भाष्यानभिमतत्वात् । त्वन्मतेऽपि तदयुक्तत्वस्य प्रागावेदितत्वाच्च । एवञ्च तथापीत्यादि मूलं प्र-

सरला ।

पदेन च यथा व्याख्यानान्न स्वरूपग्रहणं तथाऽत्रापि व्याख्यानान्न तद्ग्रहणमिति तद्भावः । **इति पक्षे इति** । इत्संज्ञकानां तत्पक्षे अनवयवत्वेन समीपेऽवयवत्वारोपेण षष्ठीबहुव्रीहिस्वीकाराद् आकार इत्संज्ञकः समीपे

शब्दरत्नम्।

त्यर्थः। ननु 'अञ्च आँ अटितः' इत्यत्र "अनेकान्ता अनुबन्धाः" इति पक्षे "आदितश्च" (पा०सू० ७।२।१६) इतीट्प्रतिषेधः फलम्। न च लोपाभावे इदितिमहासञ्ज्ञाकरणात्सञ्ज्ञाऽपि नेति वाच्यम्। महासञ्ज्ञयैव लोपसिद्ध्या "तस्य लोपः" (पा०सू० १।३।९) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। "इक" इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्च; इति चेत्? न, "अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव" इति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात्। तदा हि मुख्येऽव-

भैरवी।

प्यभाव इत्यर्थः। फलान्तरमाशङ्क्य निराचष्टे—नन्वत्रेति। महासंज्ञेति। इत् इति व्यञ्जनमात्रं संज्ञा कर्त्तव्या, तथा च लाघवम्। इदिति तु एतीति इत् इत्यर्थकमिति लोपो भविष्यतीत्याशयः। इक इत्यादाविति। प्रत्याहारार्थमित्त्वं तस्यावश्यकमेव। तथा च महासंज्ञया तन्निवृत्तिः स्यादिति भावः। ननु न तस्येतस्तत्रोच्चारणं किन्तु तत्सदृशस्यैव। अत एव "आदिरन्त्येन" इति सूत्रव्याख्यानावसरे इता इत्सदृशेनेत्युक्तम्। अत एव 'वैयाकरणः' इत्यत्र चित्स्वरो नेत्यत आह—आदाविति। तेन "अइउण्"इत्यादौ णादिश्रवणानापत्तिः समुच्चीयते। मुख्यत्वं तस्योपपादयति—तदा हीति। एवं "हलन्त्यम्"इत्यादौ लक्षणाया अकल्पनेनापि लाघवं बोध्यम्। ननु

भावप्रकाशः।

चामनुरोधेन। अत एव तत्र व्याख्यातम्। तदेतद् ध्वनयितुमत्रैवैतस्यैकदेश्युक्तं फलान्तरमाशङ्कते—नन्वत्र इति। पक्षे—अस्थितपक्षे। अत्र पक्षे शिदादौ बहुव्रीह्युपपत्तिस्तु प्रागसकृदावेदिता न विस्मर्त्तव्या। फलमिति। अनिष्टोऽपि स फलमित्यर्थः। एवं चैतत्सार्थकमिति भावः। प्रागुक्तसिद्धान्तं ध्वनयितुं शङ्कते—न च लोपाभावे इति। उक्तरीत्येति भावः। इदिति महेति। एतीति इदित्यन्वर्थेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। यथाश्रुते तु टिघुभादितुल्यत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। इतोऽप्येतस्या लोपफलकत्वावश्यकत्वादिति भावः। ननु तथा सिद्धस्यापि तस्य साधुत्वार्थं तदावश्यकमत आह—इक इति। अन्वर्थसंज्ञया तन्निवृत्तेरिति भावः। नन्विक इत्यादौ कादिश्रवणे न बाधकं, तस्येत्कादितुल्यत्वेऽपि तत्त्वाभावात्। अत एव वैयाकरणे चित्स्वरो न। एवं चेदं चिन्त्यमत आह—आदाविति आदीति च। ताभ्याम् "अइउण्" इत्यादिसंज्ञिबोधकेषु णादिश्रवणानापत्तिसङ्ग्रहः। सिद्धान्ते तु तत्रेत्संज्ञायामपि तस्य लोप इति न, अणादिसंज्ञासिद्धेर्नान्तरीयकत्वेन तत्र तदसम्भवेन तदन्यफलाभावेन लोपमात्रस्याफलत्वेन च निर्देशसामर्थ्यादिष्टार्थबाधाभावापत्तेर्लोपद्वारकफलान्तराभावात् तत्सत्त्वे एव तयोर्व्याप्यव्यापकभावाच्च। अत एव "लोपश्च बलवत्तरः" इति संगच्छते। तत्राक्षिप्तान्तर्गतत्वेन ग्रहणं मा भूदिति तदन्यफलसत्त्वात्। धातुपाठानुबन्धेष्वेवमेव बोध्यम्। एवञ्चैतस्या अन्वर्थत्वं वक्तुमशक्यम्। अत एव तदङ्गीकारे तत्र तत्र भाष्ये महासंज्ञाकरणस्य हेतुत्वेनोल्लेखः। अत्र तथाशयेनोल्लेखेऽपि वस्तुतस्तदभावः स्पष्ट एव। एवञ्च प्रागुक्तरीत्याऽनयोर्व्याप्यव्यापकभावोऽपि नास्माद्धेतोरिति भावः। एवोऽनेकान्तत्वव्यावृत्तये। तदाह—मुख्येति। "तस्य लोपः" इति सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः। स्पष्टं चेदमन्यत्र। दोषाभाव इति। अनिष्टफलकत्वदोषाभाव इत्यर्थः। अन्यत्रेवात्रापि 'तथापि स्यात्'इत्याशङ्कां निरसितुमारोपाभावेन लाघवमाह—तदा हीति। तेषामवयवत्वे हीत्यर्थः। मुख्ये इति। तत्त्वं च तयोस्तत्त्वस्य स्वारसिकत्वादिति भावः। एवं "हलन्त्यम्" इत्यादौ लक्षणाऽपि नेति बोध्यम्। उक्तोदाहरणे तदभावमुपपादयति—न चेति। नहीत्यर्थः। अयम्—अ। अवयवः—मुख्यावयवः। अदोषादिति। एतदभावे दोषसामान्याभावादित्यर्थः। एवञ्चैतदर्थमेवेति

सरला।

यस्येत्यर्थकेन "आदितश्च" इति सूत्रेण इत्संज्ञकाकारस्य समीपे सत्त्वादञ्चधातोर्विहितस्य क्तस्येडागमनिषेध इति भावः। महासंज्ञेति। एति गच्छति प्रयोगे न तिष्ठतीति इत् इत्यर्थः। महासंज्ञया लोपसिद्धावपि तस्य साधुत्वाय सूत्रस्यावश्यकत्वमिति न वैयर्थ्यमित्यरुचेराह—इक इतीति। मुख्यपक्षे इति। "उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति। किमत्र न्याय्यम्? एकान्ता इत्येव" इति भाष्येण एकान्तपक्षस्यैवानुबन्धविषये मुख्यत्वबोधनादिति भावः। तत्पक्षे हि अनुबन्धानामवयवत्वेन आरोपानपेक्षणेन

ज्ञायते इति प्रतिज्ञा । "आतश्चोपसर्गे" (पा० सू० ३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । एवं च 'प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणा' इति क्लिष्टं व्याख्यानं नाश्रयणीयम् , "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्" इत्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहात् । यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं

शब्दरत्नम् ।

यविन्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । न चायमाकारोऽट्धातोरवयव इत्यदोषात् । **प्रतिज्ञेति** । प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थः । **प्रतिज्ञाशब्दस्येति** । भावाऽन्तस्येत्यर्थः । **क्लिष्टेति** । शक्तिग्राहकव्याकरणसत्त्वाच्छक्त्यैव तदर्थबोधसम्भवे लक्षणाश्रयणं क्लेश इति भावः । **लक्षणां विनैवेति** । अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वताऽपि तत्र लक्षणां विना मदुक्तरीत्यैव व्याख्यातम् । एवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः । न चोभयोर्विधानेऽपि लाघवाद्भावे शक्तिः, कर्मणि लक्षणा, अनुशासनमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम् , "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ 'तिङां कर्त्रादौ शक्तिः' इति

भैरवी ।

'दोषाभावः' इति प्राग्लिखितमेव, पुनरिह 'इत्यदोषात्' इत्युच्यते इति पौनरुक्त्यमिति चेत्? न, पूर्वस्य दोषपदस्येट्प्रतिषेधप्रसङ्गरूपदोषपरत्वमस्य तु दोषसामान्यपरत्वमिति भेदात् ।

'प्रतिज्ञानुनासिक्याः' इत्यत्र प्रतिज्ञाशब्दः कर्मबोधकाऽन्त इत्याशयेनाह—प्रतिज्ञानेति । लक्षणावादिमतमुपपादयति—भावेति । लक्षणेति क्लिष्टमित्यनेन लक्षणास्वीकार एव क्लेश इति प्रतीयते स तु न युक्तः, लक्षणाया उच्छेदापत्तेरतो भावार्थमाह—शक्तीति । मूले—पाणिन्युपज्ञमिति । आद्यर्थकोपशब्दपूर्वकाज्ज्ञाधातोः कर्मण्यङ् । पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासः । पाणिनिकर्तृकाद्यज्ञानविषयभूतमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्ते । उभयोः भावकर्मणोः । तथात्वापत्तौ लाक्ष-

भावप्रकाशः ।

भावः । एतेनादोषादिति पुनरुक्तमित्यपास्तम् । विषय इति पाठस्तस्याजहल्लिङ्गत्वात् । एतेनोदासीनं च नोपेक्षाबुद्धिविषयमिति वदन् रत्नाकरः प्रत्युक्तः । नन्वेवं लक्षणा वृथेत्यत आह—**भावेति** । प्रतिज्ञया समधिगम्यमानुनासिक्यमेषामिति केनचिदुक्तं मध्यमपदलोपित्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीहिं लक्षणाभावेन संखण्ड्यैवं गुरुणोक्तमिति बोध्यम् । नन्वेवं लक्षणोच्छेदोऽत आह—**शक्तीति** । एवञ्च शक्त्यभावे सा आवश्यक्येवेति भावः । ननु तत्तद्व्युत्पत्तिवादिनोभयत्रापि तुल्यार्थाङ्गीकारात् दृष्टान्तासङ्गतिः, तदुक्तिरफला च, दोषदानेनैवेष्टार्थसिद्धेरत आह—**अत्रेति** । प्रतिज्ञाशब्दे इत्यर्थः । तत्र-दृष्टान्ते । **मदुक्तेति** । उपशब्द आद्यर्थः, कर्मण्यङ्, उपज्ञायत इत्युपज्ञा पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासः । पाणिनिवृत्त्याद्यज्ञानविषयो व्याकरणमिति शाब्दोऽर्थ इत्येवं दीक्षितोक्तरीत्येत्यर्थः । **एवञ्चेति** । उक्तयुक्त्या तत्र तथा व्याख्यानेन दृष्टान्तसङ्गतित्वे चेत्यर्थः । **विरोध इति** । विरोधोऽपीत्यर्थः । एवञ्च तदुक्तिसाफल्यमिति भावः । एतेन भावाऽन्तादर्शआद्यजित्यपास्तम् , क्लिष्टत्वात् , उक्तरीत्यैव निर्वाहे वृत्तिद्वयकल्पनागौरवापत्तेश्च । ननु प्राचोभयथोक्तेऽपि प्रकृत्युपस्थितत्वकृतलाघवेनैतदनुरोधेन स एवान्यथा नीयतामिति न विरोधो न वा दृष्टान्तत्वमिति मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदाह—**न चोभयोरिति** । भावकर्मणोरित्यर्थः । शास्त्रानर्थक्यमपि नेत्याह—**अन्विति** । एवेन शक्यार्थानुशासनव्यवच्छेदः । **तथात्वेति** । लाक्षणिकार्थानुशासनत्वापत्तावित्यर्थः । एतेन न हि विधानमात्रेण तत्र शक्तिः, कृद्योगषष्ठ्याः कर्तृकर्मणोर्विधानेऽपि प्रचुरतरप्रयोगेण सम्बन्धे

सरला ।

मुख्येऽवयविन्येवान्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति नैतत्फलं सम्भवति । तदाह—तत्र हि इत्यादिना । भावाऽन्तस्येत्यर्थ इति । कर्मण्यङाऽर्थसामञ्जस्यादिति भावः । व्याख्यातमिति । पाणिनिसमवे-

परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ।

ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह—प्रत्याहारेष्विति । व्यवह्रियन्ते इति । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति बाहुलकादधिकरणे घञ् । यद्यपि योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति

शब्दरत्नम् ।

सिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च ॥

टकारस्यापीति । अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम् । बाहुलकादिति ।

भैरवी ।

णिकार्थबोधकत्वापत्तावित्यर्थः । अभियुक्तोक्तेति ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इति वृद्धोक्तेत्यर्थः । अत्र–रप्रत्याहारविषये । अन्यत्र–लघुशब्देन्दुशेखरे । 'लण्सूत्रस्थाकारो यद्यनुनासिकः स्यात्तदा "अतो ल्रान्तस्य" इति सूत्रे पाणिनिर्लकारन्नोच्चारयेत्, रप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत् । एवं यण्घटितसूत्रेषु लाघवाय यप्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यात् । तस्मादस्यानुनासिकत्वम प्रामाणिकम्' इत्यादि तत्रोक्तम् । वस्तुतस्तु ल्रेत्यत्र रेत्येव सिद्धे लकारोच्चारणं लण्सूत्रस्थाकारनिष्पाद्यप्रत्याहारनिर्देशस्य क्वचिदनाश्रयणमिति ज्ञापनाय । तेन शुल्कमाचष्टे शुल्कयति,शुल्कयतीति शुल् इत्यत्र "रात्सस्य"इति नियमाप्रवृत्त्या संयोगान्तलोपस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । अत एव "रदाभ्याम्" इत्यत्र "रोऽसुपि" "वनो र च" इत्यनयोश्च न दोषः । न चानयोरकार उच्चारणार्थो न त्वनुनासिक इति भ्रमितव्यम् ,विधेयविषये इत्संज्ञां विना निवृत्त्यसिद्धेः । "रदाभ्याम्"इति सूत्रे प्रत्याहारस्य ग्रहणे "प्रफुल्लः"इत्यत्र"आदितश्च"इतीट्प्रतिषेधाल्लकारात्परस्य तस्य नत्वापत्तिः । यदपि यण्घटितसूत्रेषु लाघवाय यप्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यादिति, तत्तुच्छम्, "इणो यण्" "इग्यणः सम्प्रसारणम्" इत्यत्र लाघवाभावात् । "इको यण्" इत्यत्र मात्रालाघवसत्त्वेऽपि 'योऽचि'इत्युक्ते प्रक्रियागौरवमस्त्येव ।

किञ्च लण्सूत्रस्थाकारनिष्पन्नयप्रत्याहारनिर्देशस्य क्वाचित्कत्वं यप्रत्याहारेणैव निर्दिशेदितिचादिनाऽपि वाच्यम् । अन्यथा 'महाशूद्री'इत्यत्र'अयोपधात्'इति प्रतिषेधस्य प्राप्त्या"जातेः" इति सूत्रविहितङीषभावस्य "ङ्यः" इत्यनेन यकारादिचतुष्टयादेशघटितानिष्टरूपाणामिष्टरूपाभावानां चापत्तेः । न चास्यानुनासिकत्वे हल्प्रत्याहारेऽनुनासिकाकारस्य ग्रहणापत्तिः, हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेन"उपदेशेऽच्"इत्यस्यार्थबोधाभावेनास्याकारस्येत्त्वानापत्तेः। इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्या, 'मामाँस्त्रायस्व' इत्यत्र अनुधातोः क्विपि दीर्घे तत्प्रकृतिकसम्बुद्धौ नलोपाभावे "नश्छवि" इति रुत्वे "अत्रानुनासिकः"इत्यनुनासिकपक्षेऽनुस्वारापभावप्रकाशः ।

भावप्रकाशः ।

शक्त्या तत्र लक्षणास्वीकारादिति तच्छेषभूतमपि तदुक्तमपास्तम् । अभियुक्तेति ।'शक्तिग्रहं व्याकरणोप'— इत्यादिनेति भावः ।

अत्र यदिति । रप्रत्याहारविषये यद्वक्तव्यं खण्डनं तच्छब्देन्दुशेखरे उक्तमित्यर्थः । विस्तरस्तु मत्कृततत्खण्डनमण्डनादवसेयः।यत्तु बाहुलकस्यागतिकगतित्वस्योपदेशपदव्याख्यायां स्वयमेवोक्तत्वेनात्र तदङ्गीका-

सरला ।

त्यद्यज्ञानविषयो व्याकरणमिति शक्त्यैव व्याख्यातमित्यर्थः । अभियुक्तोक्तेति । अस्य—

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥" इति इति शेषः ।

अन्यत्रेति । लघुशब्देन्दुशेखरे । ततस्तट्टिप्पणतश्चावगन्तव्यम् ।

भाव:। प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्च:। चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिद्भिः कृत

शब्दरत्नम्।

भावघञन्तादर्शआद्यजित्यपि बाहुलकादविशिष्टमिति भावः। एकचत्वारिंशदिति।

भैरवी।

नेरिति वाच्यम्; लण्सूत्रस्थाकारो नानुनासिकत्वविशिष्टः श्रूयते, किन्तु कार्यार्थिन्तथा प्रतिज्ञायत इति वाच्यम्, तच्च कार्यं प्रत्याहारसिद्धिरूपम्, तच्चेत्वं विनाऽनुपपन्नमिति हल्प्रत्याहारसिद्धिकाले तस्योक्तरीत्या इत्संज्ञायाः प्राप्त्यभावेऽपि "मोऽनुस्वारः" इति सूत्रजवाक्यार्थनिष्पत्तिकाले लण्सूत्रस्थाकारस्येत्त्वप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावात्तत्र 'तस्यलोप' प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। तावताऽपि भवदुक्तवलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतुसत्तायाः सत्त्वात्तस्य प्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य सिद्धेः।

किञ्च यत् प्रत्याहारे जातिनिर्देशमाश्रित्य 'सोऽस्ति'इत्यत्र सुलोपापत्तिरिति, तदतिस्थवीयः, "अदेङ् गुणः"इत्यादौ सुलोपाकरणेन हलन्तात्परत्वादेव सुलोपे सिद्धे"एतत्तदोः"इति सुलोपविधानेन ज्ञापकेन च 'लण्'सूत्राकारस्य रप्रत्याहारातिरिक्तप्रत्याहाराप्रयोजकत्वकल्पनात्। यदपि 'लण्' सूत्रस्थाकारस्यानुबन्धत्वे तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरूपदोषोद्भावनं, तदपि न मनोरमम्, "अइउण्" इत्यादौ सन्धिकार्यं प्राप्नोतीति शङ्काया वर्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञाया अनिष्पादात्सन्धिर्नेति परकृतसमाधानस्य खण्डनावसरे'वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां यणादीनां 'सुध्युपास्यः'इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशेऽपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति यथाऽभिहितं, तथा हल्प्रत्याहारनिष्पत्त्युत्तरमच्प्रत्याहारे निष्पन्ने भवत्वादिशब्दाकारे यथा"उपदेशे"इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, तथोद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते "लण्" सूत्रस्थाकारेऽपि तस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारेति प्रत्याहारग्रहणाभावे साध्ये यत्पक्षतावच्छेदकमनुबन्धत्वं तद्व्यापकम्बलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतोरस्त्येव। हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् पक्षे परं हेतोः पक्षावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः, अव्याप्यवृत्तेरपि कपिसंयोगस्य वृक्षे द्रव्यत्वानुमापकताया दर्शनात्। यदपि 'प्रत्याहारेऽनुबन्धानाम्'इत्यादिनाऽच्प्रत्याहारेऽनुबन्धानां ग्रहणशङ्का कृता नतु हल्प्रत्याहारे, यदि"लण्"सूत्रस्थाकारोऽनुनासिकः स्यात्तदा हल्प्रत्याहारेऽकारस्यानुनासिकस्य ग्रहणशङ्काऽपि कर्तुमुचितेति तदकरणान्न्यूनतापत्तिः, अतोऽस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकमिति भाषितम्, तदपेशलम्, तत्रत्याज्ग्रहणस्योपलक्षणत्वात्। यथाश्रुतार्थकत्वे भवन्मतेऽपि उक्प्रत्याहारे णकारस्य ग्रहणशङ्कासमाधानयोरकरणेन न्यूनताया दुर्वारत्वात्। उक्प्रत्याहारे णकारस्य ग्रहणमिष्टमेवेति तु न,'रणितः' 'भणितः' इत्यादौ "श्र्युकः किति" इतीण्निषेधापत्तेः। नच तस्योपलक्षितार्थकत्वं यद्यभिमतं तदा "अइउण्"इत्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम्, हल्प्रत्याहार एवानुबन्धाग्रहणं तेन भाष्येण साध्यते इति भ्रमो "हयवर"इत्यादिसूत्रव्याख्यानानन्तरं शङ्कासमाधानयोः करणान्मा भूदित्याशयेन तत्र "अइउण्"इत्यादिसूत्रचतुष्टयस्य लेखनात्। हल्प्रत्याहारसाधकसूत्रव्याख्याने मध्ये तथा शङ्कासमाधानयोः करणेन हल्प्रत्याहारेऽपि तैर्हेतुभिरनुबन्धाग्रहणसाधनस्याभिमतत्वमिति कल्पनसम्भवादिति कैयटानुयायिनः।

यत्तु बाहुलककल्पनापेक्षया भावघञन्तप्रत्याहारशब्दादर्शआद्यजिति व्याख्यानं, तद्दूषयति—भावेत्यादिना। अविशिष्टमिति। गणविशेषे पाठकल्पने वृत्तिद्वयकल्पने गौरवमित्यस्य स्पष्टत्वात्।

भावप्रकाशः।

तानौचित्येन भावघञन्तादर्शआद्यच् न्याय्यः। अन्यथा पूर्वापरविरोधापत्तेरिति खण्डनकृद्रत्नाकरादयः, तन्न, तुल्यत्वादित्याह—भावेति। अपिना "अकर्त्तरि च" इति चादसंज्ञायामपि घञ् इत्यस्योपदेशपदे गुरूक्तस्य समुच्चयः। यत्तु "अकर्त्तरि च" इति संज्ञात्वसत्त्वात् घञ्सम्भवः, तदभावाभ्युपगमे तु बाहुलकादसंज्ञायामपि, मनोरमाया अप्यत्रैव तात्पर्यमिति सुखबोधिन्यामुक्तम्, तन्न, योगरूढत्वेन संज्ञात्वाभावात् तदंशे

अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः । तेन सुप्तिङादीनां, रप्रत्याहारस्य, "चयो द्वितीयाः" इति वार्तिकस्थचय्प्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोषः । यत्तु "ञमन्ताड्डः" इति, "यमिञ्ममन्तेष्वनिडेक इष्यते" इति च ञम् वार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुः, तद्भ्रमसाऽभिधानम् । आद्यस्योणादिसूत्रत्वात् , द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वात् ; इत्यास्तां तावत् । एव च संख्यानियमो नात्रोपयुज्यत इत्युपेक्षितः ।

शब्दरत्नम् ।

एकस्मान् ङञणवटा, द्वाभ्यां ष, स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्यः, शलौ षड्भ्यः ॥

इति तदुक्तेरिति भावः ।

भैरवी ।

एकस्मान्ङञणवटा इति । ङञणवटा एकस्मात्परे ग्राह्या इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ङञणवटा इत्यत्र णकारः प्रथमसूत्रस्थो ग्राह्यः । अणिति यथा । इण्प्रत्याहारस्तु न तेन, "अचिश्नु" इति सूत्रे संमृग्य ग्रहणात् । "आदिरन्त्येन सह" इतिसूत्रस्यानित्यत्वेनैकस्मादित्यादि लभ्यते, तत्र मानन्तु "इको झल्" "अज्झनगमां सनि" इति सूत्रद्वयारम्भ एव । यदि अन्त्येन इता सह यस्य यस्यादेरुच्चारणसम्भवस्तत्र सर्वत्र प्रत्याहारे इङपि प्रत्याहारः स्यात्, तथा च 'आर्द्धधातुकस्य' इत्यनेन धातोराक्षेपे इङन्तस्य धातोः सनि "इङश्च" इत्यनेन गाऽऽदेशे सूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाकारोक्तेरित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

बहुलसम्बन्धाभावाच्च । "करणाधिकरणयोश्च" इति तु ल्युटोऽभावाय । पुनर्बाहुल्काश्रयणावश्यकत्वाच्चेति दिक् । तदाह—अविशिष्टमिति । अत्रापि तस्याकृतिगणत्वाद् वृत्तिद्वयकल्पनानन्तेश्चागतिकगतित्वम् । एवं भावसमुच्चायकचस्य तत्रासम्बन्धेन ल्युडभावाय तस्यावश्यकत्वेन संज्ञायां चेति वक्तुर्नौचित्येन च गुरूक्तादेरपि तत्त्वमिति भावः । मूलोक्तस्य तथार्थस्य तद्व्याख्यातृगुरूक्तत्वे बीजं ध्वनयितुं तत्र तदुक्तं हेतुनाह—एकस्मादिति । ङञणवटा अनुबन्धा एकैकस्मादेवादिवर्णादग्रे उच्चारिताः सन्त एकैकमेव प्रत्याहारं जनयन्ति नानियमेनेत्यादिरर्थः । अत्राद्ये आद्यणः । द्वितीये द्वितीय इति बोध्यम् । एङ् । यञ् । अम् । छव् । अट् । भष् झष् २ । अक् इक् उक् ३ । अण् इण् यण् ३ । अम् यम् ङम् ३ । अच् इच् एच् ऐच् ४ । यय् मय् झय् खय् ४ । यर् झर् खर् चर् शर् ५ । अश् हश् वश् जश् झश् बश् ६ । अल् हल् वल् रल् झल् शल् ६ इति तदुदाहरणानि बोध्यानि । "शास इदङ्" इत्यादिज्ञापकात् "आदिरन्त्येन" इत्यस्यानित्यत्वेनेदं लभ्यत इति स्पष्टं बृहच्छब्दरत्ने । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाकृदुक्तेरित्यर्थः । मौलचय्प्रत्याहारस्येत्यग्रे ञम्प्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोष इति गुरूक्तिस्तु न दूष्येत्युपसंहरति—मूले आस्तां तावदिति । अत एव आहुरित्युक्तं तन्नेति च नोक्तम् । एवञ्च यरित्यादिर्मूलग्रन्थस्ततः पूर्वः प्रकाशानुवाद इति बोध्यम् ।

सरला ।

एकस्मादिति । ङञणवटा अनुबन्धवर्णा एकस्मादेवादिवर्णात्परे उच्चारिता एकैकं प्रत्याहारं जनयन्ति । षकारोऽनुबन्धो द्वाभ्यामादिवर्णाभ्यां पर उच्चारितः प्रत्याहारद्वयमारभते, एवं कणमा अनुबन्धास्त्रयस्त्रिभ्य आदिवर्णेभ्यः परे उच्चारिताः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् प्रत्याहारानारभन्ते । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । क्रमेणोदाहरणानि—एङ् "एङः पदान्तादति" । यञ् "अतो दीर्घो यञि" । अण् "ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" । अयं णकारो "अइउण्" सूत्रस्थोऽवगन्तव्यः । छव् "नश्छव्यप्रशान्" । अट् "शश्छोऽटि" । झष् भष् "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः" । उभयोरपि प्रत्याहारयोरेकत्रैव सूत्रे उपादानम् । अक् इक् उक् "अकः सवर्णे दीर्घः" "इको यणचि" "उगितश्च" । अण् इण् यण् "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" "इणः षीध्वंलुङ्-

"ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" (पा० सू० १।२।२७)।। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्। वां काल इवेति। फलितार्थकथनमिदम्। विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः। ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते। आये इति। "निपाता आद्युदा-

शब्दरत्नम्।

सौत्रं पुंस्त्वमिति। यद्यपि इतरेतरयोगेऽपि सौत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यं, तथापि "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति तत्र तत्र वार्त्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितं, न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः। **फलितार्थेति**। ऊपदेन स्वोच्चारणकालसदृशलक्षणया कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत् फलतीति भावः। वां काल इति तु न विग्रहो व्यधिकरणत्वादत आह—**विग्रहस्त्विति**। काल इति जात्याख्यायामेकवचनम्। **स्वोच्चारणकाल इति**। स्वोच्चारणकालसदृश इत्यर्थः। सादृश्यमूलके कालयोरभेदाध्यवसाये तु यथाश्रुतमेव साधु।

भैरवी।

पुंस्त्वैकवचनयोरेकस्य सौत्रत्वाश्रयणे न विशेष इत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति। ऊपदेनेति अस्य बहुव्रीहावित्यत्रान्वयः। लक्षणयेति। ऊपदस्येत्यादिः। अभेदाध्यवसायः—अभेदारोपः। अत एव 'मृगचपला' इत्यत्र पुंवद्भावः। यथाश्रुतमेव—सदृशे लक्षणां विनैव।

भावप्रकाशः।

यत्तु पुंस्त्वैकवचनयोः सौत्रत्वे न विशेष इति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—यद्यपीति। तत्र तत्र-बहुषु सूत्रेषु। तदिति। पुंस्त्वेत्यर्थः। वचनेति। एकवचनादीत्यर्थः। एवञ्च तयोस्तत्त्वे विशेषः स्पष्ट एवेति भावः। ऊपदेनेति। बहुव्रीहावित्यत्रान्वयः। सदृशलक्षणयेति। तत्र लक्षणयेत्यर्थः। ऊपदस्येति भावः। सामानाधिकरण्ये हेतुरयम्। कालशब्देनेति। तेन चेत्यर्थः। मिथ इति शेषः। तत्—परममूलोक्तवाक्यबोध्यं भिन्नार्थरूपम्। एवञ्चाभेदे शाब्दे भेदः फलतीति परममूलं तत्प्रदर्शकमेव न विग्रहप्रदर्शकमिति भावः। यत्तु तथासति सूत्रे कालपदद्वयश्रवणापत्तेराह मूले फलितेतीति, तन्न, उष्ट्रमुखादिवत् निर्वाहात्। उच्चारणकालतुल्यकालपरकालपदेन वा कालो यस्येति बहुव्रीहिसम्भवात्। तस्यापि परम्परासम्बन्धेन सम्बन्धित्वाच्च। तद्ध्वनयन् तथैवाह—वामिति। यत्तु स्वोच्चारणकाललक्षणायामप्यनिर्वाहान्मूलं चिन्त्यमिति जगन्नाथस्तदेव चिन्त्यमित्याशयेनाह—स्वोच्चारणेति। वस्तुतो यथाश्रुतमपि मूलं सम्यगेवेत्याह—सादृश्येति। अभेदेति। अभेदारोपे इत्यर्थः। एतेन नामार्थत्वाद्भेदेनान्वयो न, अभेदेन तु बाधित एवेत्यपि तदुक्तमपास्तम्।

सरला।

लिटां धोऽङ्गात्" "इको यणचि"। अम् यम् ङम् "पुमः खय्यम्परे" "हलो यमां यमि लोपः" "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्"। अच् इच् एच् ऐच् "अचो रहाभ्यां द्वे" "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" "वृद्धिरेचि" "वृद्धिरादैच्"। यय् मय् झय् खय् "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" "मय उञो वो वा" "झयो होऽन्यतरस्याम्" "पुमः खय्यम्परे"। यर् झर् खर् चर् शर् "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" "झरो झरि सवर्णे" "खरि च" "अभ्यासे चर्च" "शरोऽचि"। अश् हश् वश् झश् जश् बश् "भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि" "हशि च" "नेड्वशि कृति" "झलां जश् झशि" "एकाचो बशो"। अल् हल् वल् रल् झल् शल् "अलोऽन्त्यस्य" "हलोऽनन्तराः" "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" "झलां जश्" "शल इगुपधादनिटः क्सः"। इत्युदाहरणानि। अत्र सर्वेषां प्रत्याहाराणामष्टाध्यायीस्थमेकैकं सूत्रं संगृहीतम्। इतोऽन्यान्यपि सूत्राणि यथासम्भवं तत्संग्राहकान्यष्टाध्यायीतोऽवगन्तव्यानि।

व्यत्ययकल्पनमिति। सौत्रत्वात् साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया लौकिकलिङ्गबाधकल्पनस्योचितत्वादिति। **सदृश इत्यर्थ इति**। मूलकृता ऊपदस्य उकाराद्युच्चारणाधिकरणकाले लक्षणास्वीकारेऽपि तस्य

त्ताः” (फि० सू० १२ पा ४) इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु फिट्सूत्रेण। अर्वा-ङ् इति। अकारोऽनुदात्तः।

तस्यादितः (पा० सू० १।२।३२)॥ अतन्त्रमिति। “उपेयिवान्” इत्यत्रोप-सर्ग इवाविवक्षितमित्यर्थः। ननु तत्र “ईयिवांसमतिस्निधः” इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् विवक्षाऽस्तु, इह त्वविवक्षायां प्रमाणं किम् ? इति चेल्लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण। तथा हि-‘येऽराः’ इत्यत्रैकारः, ‘तनूनपात्’ ‘शचीपतिम्’ इत्यत्र पद-पाठे ऊदीतौ चार्धोदात्तौ इति सकलबहवृचप्रसिद्धम्। तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः

शब्दरत्नम्।

फिट्सूत्रेणेति। अन्तोदात्त इत्यर्थः। जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम्, “एकादेश उदा-त्तेन” (पा०सू०८।२।५) इत्येकार उदात्त इति भावः। अनुदात्त इति। फिट्स्वरेणा-न्तस्योदात्तत्वे शेपनिघातेनेति भावः। अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ‘अर्वाङ्’ इति। अविवक्षितमित्यर्थ इति। इदं च—वक्ष्यमाणं प्रातिशाख्यं यच्छाखायां,-तच्छा-खास्थवैदिकोदाहरणविषयम्। तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति। अस्य यद्यपीत्या-

भैरवी।

आद्युदात्त इत्यस्यानन्तरं फिट्स्वरेणेत्युपादाने आद्युदात्तः फिट्स्वरेणेत्यर्थः प्रतीयेत, तथा चानुपपत्तिः, तस्यान्तोदात्तत्वविधायकत्वादत आह—अन्तोदात्त इति। अर्वाङ्शब्दाद्या-कारस्यानुदात्तत्वमुपपादयति—फिडित्यादिना। अव्युत्पन्नमिति। फिट्स्वरप्रवृत्तयेऽभिहितम्। तत्र किम्मानमिति चेत्? “आङभिमुख” इति वेदभाष्योक्तिरेव।

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमित्यनेन स्वरितार्द्धमात्रस्याद्यस्योदात्तत्वविधायकमिति प्रतीयते, एवञ्चा-सङ्गतिः, दीर्घादावप्यर्द्धमात्राया उदात्तत्वस्य लोके दर्शनात्। अस्य शास्त्रस्य सर्वशाखासा-धारणत्वेन सर्वोपकारकव्याख्यानस्यौचित्यात्; “अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढः” इति भाष्यविरोधश्चेत्यत आह—इदञ्चेति। इदम्-अविवक्षितमित्यादिकथनम्। लक्ष्यदर्शनमित्यनेन बोधितलक्ष्यं दर्शितं ‘येऽरा’इत्यादि। तत्र तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरित्यादिना शङ्काग्रन्थ इति प्रतीयते, तदसङ्गतिः, शङ्काबोधकशब्दानुपादानादत आह—अस्येति। अस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः।

भावप्रकाशः।

अर्थ इति। उदात्त इति मात्रानुषक्तस्येति भावः। मूले न्यूनतां परिहरति—जस इति। अनु-दात्तत्वमुपपादयति—फिडिति। फिट्स्वरविधायकेन “फिषोऽन्त उदात्तः” इत्यनेनेत्यर्थः। एवमग्रे मूले च बोध्यम्। अन्तेति। ‘अर्वाङ्’ इत्यस्येति भावः। ननु तस्य व्युत्पन्नतया फिट्स्वराप्राप्तिरत आह—अभिमुखेति। “अर्वाङभिमुखे” इति वेदभाष्योक्तेरिति भावः। अव्युत्पन्नमिति। पाणिनेरव्युत्पत्ति-पक्षस्यैवेष्टत्वादिति भावः। एतेन ‘अर्वन्तम् अर्वति’ इत्यादिदण्ड्याद्युक्तिः प्रत्युक्ता। यत्तु लोकादौ दीर्घादावप्यर्धमात्राया एवोदात्तत्वदर्शनेन सकललोकवेदसाधारण्येनात्र ऋकशाखास्थलक्ष्यागां तत्प्राति-शाख्यवचनैः सिद्धत्वेन च तदन्यविषयत्वस्य वक्तुमौचित्येन व्यर्थपदत्वकल्पनासङ्गतिः। न च सर्वत्रास्य सर्वप्रातिशाख्यैकवाक्यता सम्भवति। एवञ्च मूलादिकं चिन्त्यम्। अत एवार्धह्रस्वशब्दोऽर्धमात्रायां रूढ इति भाष्योक्तिः। एवञ्च ह्रस्वशब्दस्य मात्रापरत्वं न तु स्वशास्त्रसङ्केतितपरत्वमिति योगोऽपि सम्भवतीति जगन्नाथः, तदाशयानवबोधेनायुक्तमिति ध्वनयितुमाह—इदञ्चेति। अविवक्षितमित्यर्थादिकथनं चेत्यर्थः। वक्ष्यमाणमिति। मूलकृतेति भावः। विषयमिति। विषयकमित्यर्थः। एवञ्चास्यार्थादिकथनस्य विशेष-विषयत्वेऽप्यन्यत्र मूलकृतोऽपि तथैवेष्टम्। अत एव परममूलेऽतन्त्रमित्येवोक्तम्। तस्य च तत्पदयुक्तग्रहणं स्वशास्त्रे सङ्केतितरूपेणाबोधकं किन्त्वर्धमात्रामात्रबोधकमित्यर्थः। एवञ्च तदुक्तदोषो नेति भावः। मान्यास्तु—अविवक्षितमिति अवयुत्यानुवाद इत्यर्थः। एवञ्च दीर्घप्लुतयोरप्यर्धोदात्तबोधकमर्धशब्दो न समांशवाची किं-त्ववयववाची। स च क्वचिद्वेदे समांशः क्वचिद्वेदेऽर्धमात्रा तत्तत्प्रातिशाख्यानुरोधेनेति, लोके सर्वत्र भाष्य-

"उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" (पा० सू० ६।२।१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" (पा० सू० ६।१।१५८) इति शेषनिघातः । पूर्वपदभूतयोस्तनूशची—एतयोरन्त्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम्—

शब्दरत्नम् ।

दिः । शेषनिघात इति । अस्य तथापीति शेषः । तेनोदीतौ अनुदात्तौ प्राप्नुत इति

भैरवी ।

आद्युदात्तत्वे कृत इति वनस्पत्यादिगण एव ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्द आद्युदात्तो निपात्यते, "नभ्राड्" इति सूत्रे निपातितः 'तत्पुरुषे तुल्य' इत्याद्युदात्तो नपाच्छब्दः, एतयोः समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" इत्यनेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरे सति द्वयोरप्याद्युदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । एवं शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्तत्वादाद्युदात्तः, पतिश्च डतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । तेन-शेषपूरणेन, अनुदात्तावेव प्राप्नुत इत्यर्थो लभ्यते ।

भावप्रकाशः ।

सामान्यादर्शनादेवेति च व्यवस्था बोध्या । एवञ्च ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति यथाश्रुतमेवेत्याहुः । उभयथाऽपि ...नं स्यादुदात्तत्वादित्येव सिद्धेऽर्धग्रहणमपि व्यर्थमित्यपास्तम् । ननु अग्रिम 'तनूनपात्' इत्यादि 'निघात' इत्यन्तमूलग्रन्थस्य पूर्वोत्तराभ्यामनन्वयेनासम्बद्धप्रलपितत्वापत्तिः । यद्यप्येतदुपपादयति क्रमेणेत्यवतरणेन पूर्वसम्बन्धो घटते तथाप्यन्ते किञ्चिच्छेषपूरणं विनाऽनिर्वाहेणावश्यकतया तत्र तस्य तदेकरूप्यायादावपि नयैवेत्याह—अस्येत्यादि । एवञ्च शङ्कोत्थितिरपि सुखतो भवत्येवेति भावः । एतेन यथाश्रुतमूलसामञ्जस्येऽध्याहारे गौरवमित्यपास्तम् । तथासति मध्यग्रन्थफलितमाह-तेनेति । शेषपूरणेनेत्यर्थः । प्राप्नुत इति । तावेव प्राप्नुत इत्यर्थः । मूलस्थनिघात इत्यस्याप्ययमेवार्थ इत्यनेन सूचितम् । अयम्भावः—यद्यपि शेषनिघातस्यावग्रहे स्वरीत्याऽर्धमात्राकालव्यवायरूपायाः "परः सन्निकर्षः" इतिसूत्रबोधितसंहिताया अभावेन "नोदात्त" इति निषेधाप्राप्त्या एकपदीयतादृशसंहितामादाय "उदात्तादनुदात्तस्य" इति स्वरितः प्राप्त एवेति न तदावश्यकत्वम् ।

"उदात्तपूर्वं नियतं विवृत्या व्यञ्जनेन वा ।
स्वर्यतेऽन्तर्हितं न चेदुदात्तस्वरितोदयम् ॥"

इत्यस्य तु न प्राप्तिः । प्रातिशाख्यमते संहितायाः पदप्रकृतिकत्वेन पदान्तात्पदादिभिर्यत्सन्दधदेकीकुर्वदिव रचनां प्राप्नोति सा संहितेत्यर्थकेन पदान्तात्पदादिभिः सन्दधदेति यत्सेति संहितालक्षणेन पदपाठेऽप्येकपदेऽपि प्रायेण तस्या अभावात् । न च नेदं तदधिकारस्थं, तावताऽपि पूर्वोत्तरप्रातिशाख्यभाष्यसंदर्भेण विवृतेस्तदधिकारस्थत्वेन तया व्यवहितमित्युक्त्या चास्य पदपाठेऽप्रवृत्तेः । तथा च तत्संहितापाठे एव प्रवर्तते । नन्वेवमस्तु तेन स्वरितः तस्य पुनरनुदात्तत्वं भविष्यति । तथाहि,

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेऽक्षरम् ।

इत्यनेनानुदात्तसंज्ञा 'इन्द्रो होता' इत्यादौ पदे एव क्रियते । तत्र तदा स्वरितपाठेऽपि सा संहितोपयोगिनी । सर्वत्रैव च पदे एकमुदात्तं स्वरितं वा शिष्टमनुदात्तमित्येतच्छास्त्रसिद्धोत्सर्गनिर्वाहाय आद्युदात्तमध्योदात्तान्तोदात्तादिस्वरितमध्यस्वरितान्त्यस्वरितस्वरितद्व्युदात्तत्र्युदात्तसर्वानुदात्तानां पदेषु एकादशस्वराणां चानन्तरे "उदात्तपूर्वं स्वरितम्" इत्यादीनि "न चेत्पूर्वं तथा गतात्" इत्यन्तानि चत्वारि तत्र सूत्राणि । मुख्योपयोगस्तु मूलसाधनद्वारा संहितास्वरसाधने । एवञ्च संहितावदवग्रहेऽपि निघातस्यैव श्रवणं स्यादिति तदावश्यकत्वमेवेति वाच्यम् । स्वतन्त्रपदपाठतोऽवग्रहे वैलक्षण्येऽपि संहितात्वाभावस्य तुल्य-

सरला ।

कालत्वेन सामानाधिकरण्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति सदृशपर्यन्तं लक्षणाऽङ्गीक्रियते । अकाराद्युच्चारणाधिकरणकाले उकाराद्युच्चारणाधिकरणकालसदृशत्वं सम्भवति इति न सामानाधिकरण्येनान्वयानुपपत्तिरिति ।

"जात्यवद्वा तथावाऽन्तौ तनूशचीति पूर्वयोः" इति ।

शब्दरत्नम् ।

भावः । जात्यवद्वेति । पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तौ जात्यवदिति ।

अतोऽन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षते पदे ।

भैरवी ।

स्वरितत्वविधायकं प्रातिशाख्यमाह—मूले जात्यवदित्यादि । जात्यवदितिवाक्यस्थपूर्वशब्दः प्रकरणात्पूर्वपदपर इत्याशयेनाह—पूर्वपदेति । जात्यलक्षणघटकं यद् अत इति प्रतियो-

भावप्रकाशः ।

गित्वेन तदनुपयुक्तत्वेन केवलव्यवहारार्थं संज्ञाकरणेऽपि तच्छ्रवणस्य दुर्वचत्वात् । संज्ञा हि 'इन्द्रो होता' इत्यादौ कार्यद्वयमूलिका, 'पुरोहितं बृहस्पतिः' इत्यादौ व्यवहारमात्रसाधिकेति प्रकृते कार्यसाधकत्वेऽप्यवग्रहे न तत्साधिका । अन्यथाऽत्र प्रातिशाख्येन निर्वाहेऽप्यन्यत्रावग्रहे तथापाठासङ्गत्यापत्तेः । एवञ्च स्वरितप्राप्त्यादि सम्यगेव । तथाऽपि—

यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतां स्वरः ।
उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रहः ॥

इत्यनेनावग्रहे विशिष्य संहितवद्धात्रविधानेन "नोदात्त" इतिनिषेधापत्तिः । यदि तु तेनैवोदात्तपूर्वं नियतमिति स्वरितोऽस्तु इत्युच्यते तर्हि तत एव "न चेदुदात्तस्वरितोदयम्" इति तच्छेषनिषेधप्राप्तिः सुदृढैवेति निघात एव श्रूयेतेति सम्यगेवेति । अत एव घट्टकुटीप्रभातन्यायापत्त्या द्वाभ्यामपीदं नोट्टङ्कितमत एव च शेषपूरणं कृतम् । तदेतद् हृदि निधाय मूले पूर्वपदेत्याद्युक्तम् । तदेव ध्वनयन्नाह—जात्यवद्वेतीति । यथा सन्धीयेत्यस्यापवादोऽयम्, पद्यादींस्त्विवतिवत् तदुत्तरमेतयोः पाठात् । पद्यादांस्त्वित्यतो ह्युदात्तानामित्यस्य पद्येत्येकदेशस्य चानुवृत्तिः । परिग्रहे त्वित्यत उदात्तस्वरितौ यदि परावित्यर्थकं तौ चेत्स्वरौ पराविति चानुवर्त्तते यमितवै इवेति वारणाय पद्यादीनित्यत्र वृत्तिकृताऽनुवर्त्तितत्वात् । तथा च ह्युदात्तानां मध्ये तनूशचीत्यनयोः पूर्वपद्ययोः सतोस्तौ अर्थात्तयोरेव तौ जात्यवत्, असंहितवत्संहितवद्वा तयोः परत्वे जानीयादित्यर्थः । ह्युदात्तानामित्यनुवृत्तिस्तु "तनूनपात् पथऋतस्य", "शचीपते शचीनाम्"इत्यादिव्यावृत्त्यर्था । तत्फलितमाह पूर्वपदेत्यादिना । एतेन तनूशचीतिपूर्वयोः सतोर्द्व्युदात्तानामन्तौ जात्यवदित्यादीत्यर्थः । षष्ठ्यन्तत्वं तु न, नपात्पतिशब्दान्तयोरप्राप्त्याऽव्याप्त्यापत्तेः प्रातिशाख्यभाष्ये तथैव स्वरसाच्चेत्यपास्तम् । तद्भाष्यस्वारस्येन सप्तम्यन्तत्वेऽप्युत्तरपदान्तयोः "उदात्तादनुदात्त" इति स्वरितस्यैव सत्त्वेनोत्सर्गसमानदेशा इति न्यायेनास्याप्राप्तेश्चाऽऽद्यत्वेनाव्याप्त्यभावेन तथा व्याख्यानासङ्गतेः । अत एव तत्र जात्यवदेवाध्ययनमिति नियमबोधनेनाद्यन्त्ययोस्तथासत्त्वेऽपि तयोरन्यथाध्ययनं तस्य मूलोक्तावतरणं च सङ्गच्छते इति भावः । इतीत्यस्य चेत्यर्थ इत्यर्थेनान्वयः । जात्यवत्पदार्थं वक्तुं तद्घटकजात्यपदार्थमाह—अतोऽन्यदिति ।

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेऽक्षरम् ।

इति पूर्वोक्तथा । अतः—प्रकृतादुदात्तपूर्वात्स्वरितानुदात्तादन्यत् । पदे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः पदेग्रहणादेकस्मिन्नेवाखण्डपदे शास्त्रदृष्टम् । स तु सखण्डेऽपि 'पुरोहितम्' इत्यादौ शास्त्रदृष्टः । अत एव 'अग्निभिः' इत्येकादशमध्ये गणितम् । तत्र स्वारम् । स्वार्थेऽणा स्वरं व्यञ्जनयुताच्सम्बन्धिनं वा, उभयथाऽप्यार्षत्वादैज् न । स्वरितं जात्यं तत्संज्ञकमित्याचक्षते व्याडिप्रभृतयः । स्वः क कन्येत्याद्युदाहरणानि । संज्ञाफलं तुभ्यां तु परमित्युत्तरसूत्रवाक्यार्थज्ञानमपि । जात्या स्वरूपेणैवोदात्तानुदात्तसङ्गतिं विना जातः संधिकार्याविषयको जात्यः । तथा च योगरूढोऽयम् । एतेन क्षैप्रादीनां व्यावृत्तिः । उदात्तपूर्वस्य स्वरितानुदात्तस्य तु अतोऽन्यदित्यनेन व्यावृत्तिः । पदे इत्यनेन "अग्निमीळे" इत्यादीनां व्यावृत्तिः । एवञ्चोदात्तस्वरितयोः स्वरितो वा उदात्तादनुदात्तेत्यविहितः स्वरीत्या उदात्तपूर्वः, अनुदात्तोदये पुनः इकारयोश्च प्रश्लेषे इत्याद्यविहितः प्रातिशाख्यरीत्या "तित्स्वरितम्" "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" "तिल्यशिक्य"इत्यादिना स्वरूपेणैव विहितो नानुदात्तस्थानिकोऽपूर्वोऽनुदात्तपूर्वो वा यः स जात्य इति फलितम् । तस्य चैकपदे एव शास्त्रदृष्टत्वेनोदात्तस्वरितपरत्वाभावेनोदात्तश्रुतिः । अयमेव तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये नित्यपदेन व्यवहृतः ।

शब्दरत्नम् ।

इति लक्षितो जात्यः । उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य एकपदे स्थितः स्वरितो जात्य इति तदर्थः । तेन तुल्यं तद्वत् , अस्यान्त उदात्तश्रुतिक इत्यर्थः । तथा वा—असंहितवद्वा संहितवद्वेत्यर्थः ।

पद्यादींस्तु द्व्युदात्तानामसंहितवदुत्तरान् ।

भैरवी ।

[illegible]गिबोधकं तत्स्वरूपजिज्ञासाशान्तये प्रतियोगिनं दर्शयति—उदात्तेति । उदात्तश्च स्वरितश्चो-दात्तस्वरितौ, उदात्तस्वरिताभ्याम्पूर्वः उदात्तस्वरितपूर्वः, उदात्तस्वरितपूर्वश्चासौ स्वरितश्चेति समासः । तस्मादन्यः स्वरित इत्यर्थः । एवञ्च यः स्वरित उदात्तपरकः स्वरितपरको वा तस्या-न्तानुदात्तश्रुतिकस्य स्वरितस्य अत इत्यनेन बोधनमित्युक्तम्भवति । तद्भिन्नस्योदात्तस्वरि-तपरत्वाभावे सति जात्यपदव्यवहार्यत्वमिति लभ्यते । पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—अस्येति । [illegible] इति । पर्यवसितार्थः । तथा वेत्येतद्व्याचष्टे—असंहितवदिति । जात्यवद्भावासंहितवद्भा-वयोर्विकल्पार्थो वाशब्दः । द्वितीयकोटौ वाशब्दोपादानेन विकल्पेऽर्थात्तत्कोटिविपरीता को-टिर्लभ्यते, तेन संहितवदित्यस्य लाभः । तथाशब्देनासंहितवदित्यस्य प्रतिपादने साधकमाह—पद्यादींस्त्विति ।

भावप्रकाशः ।

सयकारं सवकारं त्वक्षरं यत्र स्वर्यते ।
स्थिते पदेऽनुदात्तपूर्वेऽपूर्वे वा नित्य इत्येव जानीयात् ।। इति ।

[illegible]विशेषः—तैत्तिरीये उदात्तस्वरितपरत्वेऽप्युदात्तश्रुतिरेव, अत्र त्वनुदात्तश्रुतिस्तत्रान्यत्रोदात्तश्रु-तिरिति । तत्फलितमाह—उदात्तस्वरितेति । उदात्तस्वरितौ पूर्वौ यस्मात्तस्मात्स्वरितादन्य इत्यर्थः। तत्राद्यः प्रसिद्धस्तथा शास्त्रविहितश्च । अन्त्यस्तु यद्यपि तथाशास्त्राविहितस्तथापि संहितायां पदद्वयमादाय 'यो ह्यः' इत्यादौ प्रसिद्धः । एवञ्चायेनात इत्यस्यार्थोऽन्त्येनैवार्थो बोध्यते । अत एव तयोरनुपादानम् । एकपदे—अखण्डे । स्थितः—[illegible] । यद्वोदात्तस्वरिताभ्यां पूर्वो यः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः। एवञ्चैकपदे स्थित इत्यस्यै-[illegible]मिति अतोऽन्यदित्यस्य प्रकृतादुदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इत्यर्थः पूरणीयः। यद्वाऽतोन्यदित्य-[illegible]कथनम्। उदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इति पूरणं तु सममेव । यद्वा उदात्तस्य स्वरितः [illegible] षष्ठ्यर्थः । तस्य यः पूर्वः प्रथमस्थानी अनुदात्त इति यावत्। तद्रूपस्तत्संज्ञको यः स्वरित-स्तस्मादन्य इत्यर्थः । यद्वा उदात्तश्च स्वरितश्चोदात्तस्वरितौ तौ पूर्वं पदकाले यस्मिन् तत्पदमुदात्तस्वरितपूर्वं तस्य यः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः । यद्वा उदात्तहेतुकः स्वरितस्तद्विधिः स पूर्वं उत्पादको यस्य स्वरितस्य तस्मादन्य इत्यर्थः । एवं पञ्चनयेनातोऽन्यद् इत्यस्य तद्भाष्योक्त एवार्थ उक्तः। स्पष्टं तथैव वक्तव्ये एवमुक्तिस्तु [illegible]परिग्रहाय । स च व्याख्याने एव स्पष्टः । एवं षड्धा निर्वाहेऽन्त्योऽप्रसिद्धोऽप्रकृतश्चोदात्त-पूर्वं [illegible] हि प्रकृतमिति चिन्त्यमिदं लेखकप्रमादो वा कल्प्य इत्युक्तिर्नादर्त्तव्येति दिक् । तदर्थः [illegible] । पदकालिकं जात्यस्वरूपं कथयन्सिंहावलोकनन्यायेन पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—अस्यान्त इति । [illegible] इत्यर्थः । अत एवास्यान्त इत्येकवचनोपन्यासः सङ्गच्छते । इत्यर्थ इति । इति [illegible] इत्यर्थः । असंहितवद्वेत्यस्यापीत्यर्थ इत्यत्रान्वयः। जात्यवदसंहितवद्भावयोर्मिथो विकल्पार्थकोऽयं वाशब्दः । द्वितीयेन तेन तूभयोर्विकल्पेन पक्षे संहितवद्भावः प्राप्यते । तदाह—वासंहितवदिति । एत-देव [illegible] पुनरपि व्याख्याने द्विर्वेत्युक्तम् । ननु कथमुक्तार्थलाभोऽत आह—पद्यादीनिति । तस्य च [illegible]"इत्युत्तरं पाठ इत्यपि बोध्यम् । अवग्रहविषयद्विखण्डयुक्तपदसमूहार्धं पूर्वमुत्तरं च [illegible] द्व्युदात्तानां पदानामुत्तरान्पद्यादीनसंहितवज्जानीयात्स्वरविधौ तयोः परत्वे इत्यर्थः । [illegible] । 'अन्वेतवै' इत्यस्य लक्ष्यम् । अत्र वै इत्युदात्तपरत्वेन ए इत्यस्य संहितवद्भावेन [illegible] न, [illegible] निषेधात् । 'अध्वपते' इत्यादिवारणाय द्व्युदात्तानामिति । 'यमितवै इव' इति वारणाय

तथा स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

शब्दरत्नम् ।

इत्युत्तरमस्य पाठात् । संहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वम् । असंहितवदित्यनेनार्धानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम् । तथेति । लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः ।

योः परत्वे इति । 'अश्वपते' इत्यादौ तु 'गौः' इत्याद्युदात्तपरत्वमस्ति । अस्य—जात्यवद्देत्यस्य । नन्वेमप्याभ्यां कयोरतिदेशः, किञ्च जात्यवदित्यनेन तस्यातिदेशः स्यात्स च नेष्टः, तथाध्ययनाभावात् । केञ्च त्रयाणामैच्छिको विकल्प उत व्यवस्थितः, अन्त्येऽपि कस्य सिद्धान्तिमतत्वम्? अतो जात्यवद्भावस्य तागत्वं ध्वनयितुमेतत्सूत्रीयक्रममुल्लङ्घ्य यथासन्धीत्याद्युत्सर्गापवादसूत्रक्रमानुरोधेनाह—संहितवदित्यादि । यथैतत्संहितायामुदात्तस्वरितपरत्वेन "न चेदुदात्तस्वरितोदयम्"इति निषेधेन "उदात्तपूर्वं स्वरितम्" इति जातानुदात्तस्यैव श्रवणम्, तथेहाप्यतिदेशात्तथाप्राप्तमिति भावः; तदाह—केवलमिति । असंहितवदिति । प्रागुक्तरीत्या प्राप्तसंहितवद्भावस्यानेन निषेधे संहिताभावात्तद्विधिनिषेधयोरुदात्तपूर्वमित्यनयोः "नोदात्त" इतितन्निषेधस्य च तत्परत्वाभावादुपयोगाभावेनानुदात्तसंज्ञाया अप्यभावाच्चाप्राप्तावप्युदात्तादनुदात्तस्येत्येकपदीयताद्दृशसंहितामादाय स्थितस्य तस्य तल्लक्ष्ये यथोदात्तश्रुतिकत्वमेवमत्रापि प्राप्तम् । न चावग्रहेऽपि तत्परत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, सांहितिकयोरेव तत्परत्वापरत्वयोः प्रातिशाख्यादितः प्रतीतेः । अन्यथा 'तिष्योइ यथा कन्या वारयति' इत्यादावपि पदकाले तथा पाठापत्तेः । तदा 'ईळे' इत्यादौ यथा निघातस्तथाऽन्यत्र स्पष्टमिति भावः । तदाह—उदात्तेति । सर्वांशोदात्तेत्यर्थः । जात्यवदिति । यद्यपि जात्यस्वरूपमन्यथोक्तं तथापि तौ चेदित्याद्यनुवृत्त्या तयोः परत्वे संहितायां यथा तस्यान्तानुदात्तश्रवणम्, एवमतिदेशेनात्रापि भवति । अत एव यथा जात्यस्यान्तो निहन्यते उदात्ते परभूते, एवं तनूशचोपदयोः पूर्वपदयोः सतोरन्तौ निहन्येते इति फलिततद्भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । अयम्भावः—अत्र स्वरितस्योदात्तपूर्वत्वेन तदन्यत्वाभावात्त्वाभावेनातिदेशसाफल्यम्, तथा चोभयरीत्या स्वरितत्रैविध्येऽपि सन्धिजात्यस्वरितयोस्तयोः परत्वेऽर्धानुदात्तश्रवणमन्यत्रोदात्तश्रुतिः । अत्र च मानं "तस्यादित" इति सूत्रम् "अनुदात्तः परः शेषः" इति,

जात्योऽभिनिहतश्चैव क्षिप्रः प्रश्लिष्ट एव च ।

एते स्वाराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः ॥

इति च प्रातिशाख्यं च । अन्तभागानुदात्तश्रवणमेव कम्प इत्युच्यते बह्वृचैः, उदात्तपूर्वस्य तस्य तु तयोः परत्वे नोदात्तेतिनिषेधेनोदात्तस्वरितेति सन्नतरेण चानुदात्तश्रुतिः । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः पूर्वपूर्वोपमर्दनोत्तरोत्तरोपन्यासवत् । अस्य चरमोपन्यासेनायमेवात्र जायते, पठ्यते च तथेति ध्वन्यते । अत एव "पृथग्वासद्ग्रहणं तुल्ययोगनिवृत्त्यर्थम्, तेनैतत्सिद्धं जात्यवदेवाध्ययनं यथा स्यादितरयोर्मा भूत्" इति तद्भाष्ये उक्तम् । इतरयोरित्यस्य संहितवदसंहितवद्भावलब्धस्वरयोरित्यर्थः । एवं च श्रुतिकत्वमित्यग्रे प्राप्तमपि बाधित्वेति अनुदात्तत्वमित्यग्रे प्राप्तं बाधित्वेति बोध्यमिति शेष इति च, तदाह—अर्धानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टमिति । तदेव भवतीति तद्भाष्ये स्पष्टमित्यर्थः । तच्चोक्तमेव । नन्वव्यवहितप्रातिशाख्यापेक्षयाऽपि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यं दुर्वचम्, तेन स्वरितविधानेऽपि तदर्धस्य तत्त्वानुक्तेः । 'तनूनपात्' इत्यादिस्थानेऽस्य वक्तुमौचित्येन मध्ये तदुक्तया प्रतिज्ञाविरोधापत्त्याऽसम्बद्धत्वापत्तेश्च । यथाकथञ्चित्तेनैव सादृश्ये गृह्यमाणेऽपि प्रातिशाख्यान्तरमपीत्युचितम्, प्रतिज्ञातार्थस्य तावतैव सिद्ध्याऽस्यानुपयोगश्च । लक्ष्यापेक्षया तत्त्वे गृह्यमाणे तु 'तनूनपात्' इत्यादिलक्ष्यविशिष्टोक्तप्रातिशाख्यानुपयोगः, तेन व्यवधानेन दूरान्वयापत्तिश्चेत्यत आह—लक्ष्येति । वैचित्र्यार्थमुक्तद्वितीयलक्ष्यसिद्ध्यर्थतया तस्यावश्यकस्योक्तत्वाद् दूरान्वयोऽभीष्ट एवेति भावः । वस्तुतस्तु लक्ष्यदर्शनवदित्यस्य तन्त्रेण लक्ष्यसम्बन्धिदर्शनवदित्यर्थवत् लक्ष्यं दृश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्संस्कारकप्रातिशाख्य-

तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रा, ऽर्द्धमेव वा ॥
अनुदात्तः परः शेषः, स उदात्तश्रुति,र्न चेत् ।
उदात्तं वोच्यते किञ्चित्स्वरितं वाऽक्षरं परम् ॥ इति ।

अस्यार्थः—पूर्वयोरुदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो बोद्ध्यः । तस्य स्वरितस्य स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततराऽर्द्धमात्रा बोद्ध्येति । 'क वोऽश्वाः' इत्यादि ह्रस्वाभिप्रायम् । "अर्द्धं वा" इति दीर्घाभिप्रायम् । अनेनैव ह्रस्वस्यापि सङ्ग्रहाद्व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः । 'अनुदात्तः' इत्यादि परिशेषसिद्धार्थकथनम् । सः-शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात् । किमविशेषेण? नेत्याह—न चेदित्यादि । उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः । शाकल्योऽप्याह—

"अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः ।

शब्दरत्नम् ।

स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयेति । श्लोके 'उदात्तात्' इति स्वतन्त्रोदात्तादित्यर्थकमिति भावः । **एवकार इति** । तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समांशोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः । एतेनैतौ पक्षौ वैकल्पिकावित्यपास्तम् । वाशब्दस्तु पादपूरणायेति बोद्ध्यम् । **अप्राकृत**

भैरवी ।

स्वतन्त्रोदात्तादित्येतल्लाभायाह—श्लोक इति । ननु लौकिकप्रयोगे इतरशाखायाञ्च समांशोदात्तकत्वन्नास्तीति नियमानुपपत्तिरत आह—तच्छाखायामिति । ऋक्शाखायामित्यर्थः । एतेन—एवकारस्योक्तार्थसूचनफलकत्वेन । एतौ पक्षौ—अर्द्धमात्राऽर्द्धमेव वेति पक्षौ । ननु यदि नैतौ वैकल्पिकौ तदा वाशब्दस्य वैयर्थ्यमत आह—वाशब्द इति । मूले—अप्राकृत इति ।

भावप्रकाशः ।

वदित्यप्यर्थेन विशिष्टतुल्यत्वे लब्धे विशेषणविशेष्योभयसाम्यं लब्धम् । एवञ्च यथा 'येऽराः' इति शुद्धलक्ष्यदर्शनं सन्धिस्वरितस्य तथात्वे मानम्, उदात्तपूर्वकस्वरितस्य तु प्रातिशाख्यपूर्वकलक्ष्यदर्शनं तथात्वे तथा । जात्यस्य तु शुद्धमुक्तं प्रातिशाख्यमेव यथाकथञ्चित्तथात्वे तथा, एवं सन्धिस्वरितस्य तथात्वे शुद्धं प्रातिशाख्यमपीत्यर्थः फलितः । अपिः शाकल्यसङ्ग्राहकः । लक्ष्यदर्शनमित्यादिमूलस्यापि शुद्धलक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिशब्दयोर्बहुव्रीहिणा तन्मूलकं लक्ष्यदर्शनं चेत्यर्थः । चः शुद्धप्रातिशाख्यादिसमुच्चायकः । अत एव तथेत्यादि पुनः प्रतिज्ञासङ्गतिः । अन्यथा 'येऽराः' इति ग्रन्थादग्रे 'तनूनपात्'इत्यादिग्रन्थवदेकाक्षरेत्यादिग्रन्थौचित्येन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तथा च नानुपयोगदूरमात्रान्वयप्रतिज्ञाभङ्गतद्विरोधासम्बद्धत्वानीति न कोऽपि दोष इति बोध्यम् । ननु स्वतन्त्रोदात्तेति कस्यार्थोऽत आह–श्लोके इति । एवञ्च न शेषपूरणेन तस्याशङ्कनीयं वैयर्थ्यमिति भावः । नचैवं तस्यानुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यम्, नीचैर्ग्रहणसामर्थ्येनात्यन्तनीचभागस्य ग्रहणात् महासंज्ञया शिक्षादिप्रसिद्धस्यैव ग्रहणाच्च । न चैवम् "उच्चैरुदात्तः" इत्यादीनां वैयर्थ्यम्, भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेरिति दिक् । ननु लोकादौ समांशोदात्तकत्वाभावेन नियमानुपपत्तिरत आह–तच्छाखायामिति । दीर्घादीति । तद्घटितलक्ष्येष्वित्यर्थः । एवेन न्यूनातिरिक्तांशकव्यवच्छेदः । अत एव व्यापकत्वमिति भावः । अत एवाह–एतेनेति । तदर्थकैवकारपाठेनेत्यर्थः । नन्वेवं वा वैयर्थ्यमित्यत आह—वेति । एतेनार्धमात्राऽर्धमेव वेति पक्षयोः पाणिनिकृतसामान्यलक्षणशाकल्यादिकृतविशेषलक्षणाभिप्रायकतया व्यवस्थितेरिदं न स्वोक्तार्थसाधकम् । एवकारो विशेषलक्षणकृतायाः सामान्यलक्षणव्यावृत्तेरनुवादाय, वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थ इति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । उक्तप्रातिशाख्यस्य तत्त्वादेव सर्वस्य विशेषपरत्वेन सामान्याभिप्रायकत्वस्य दुर्वचत्वात् । अप्राकृत इतीति । स्वरितो द्विधा—प्राकृतोऽप्राकृतश्च । तत्र प्रकृत्या स्वभावेनोदात्तानुदात्तयोर्यथाकथञ्चित्सङ्गतिं विना जातो यो जात्यनित्यपदव्यवहार्यः स आद्यः, स्पष्टञ्चेदं "पदान्तश्च व्यञ्जनपरः प्राकृतः" इतितैत्तिरीयप्रातिशाख्यभाष्ये त्रिभाष्य-

उदाद्यार्द्धमस्याथ शिष्टं निघ्नन्ति कम्पितम् ॥ इति ।

शब्दरत्नम् ।

इति । स्वरितविशेष इत्यर्थः । स्वार इति । स्वर एव स्वारः । स्वार्थेऽण् । स्वरितोभैरवी ।

स्वरितो द्वेधा-अप्राकृतः, प्राकृतश्च । आद्यः "उदात्तस्वरितयोर्यणः" इति "स्वरितो वाऽनुदात्ते" इति "तित्स्वरितम्" इति सूत्रविहितः । द्वितीयः "उदात्तादनुदात्त" इति विहितः । स्वारशब्दो न स्वरभक्तिपर इत्याशयेनाह—स्वर एवेति । न च 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इत्यत्र यथा स्वरशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेनैजागमो भवति, तथाऽत्रापि स्यादिति वाच्यम्, स्वरशब्दो द्वेधा-अव्युत्पन्नो व्युत्पन्नश्च । व्युत्पत्तिश्चास्यान्यत्र दर्शिता 'स्वयं राजन्ते ते स्वराः'

भावप्रकाशः ।

रत्ने । तद्भिन्नः सर्वोऽप्राकृतः, स च सन्धिस्वरितः उदात्तपूर्वस्वरितश्चेति भावस्तदाह—स्वरितविशेष इति । अत एवोक्तप्रातिशाख्येनैकवाक्यतापीति भावः । स्वरभक्तिभ्रमनिवृत्तये व्याचष्टे—स्वर एवेति । सौवर्य इति वदेज् तु न, आर्षत्वात् । अतोऽन्यदित्यादावेतद्युक्तेरावश्यकत्वेनैवमुक्तम् । एतेनैजागमापत्त्या स्वारपदवैयर्थ्यापत्त्या चेदं चिन्त्यम् । तस्मात्स्वार इति स्वरितनामेति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, प्रत्युत शिशपान्यायेन तद्वैयर्थ्यापत्तेश्च । अत एव तथासत्वेऽपि तथा न व्याख्यातम्, वैयर्थ्यं तु न तस्य, अप्राकृतत्वस्याप्यतिप्रसक्तत्वेन स्पष्टार्थं सामान्योक्तेरावश्यकत्वात्, तथा मुनिशैलीसत्त्वाच्चेत्याहुरिति दिक् । वस्तुतस्तु स्वार इति स्वरितसंज्ञैव "इति स्वारनामधेयानि" इति प्रातिशाख्योक्तेः ।

नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत्स्थितः ।
स्वर्यतेऽस्मात्स्वरावेव नादानुस्वारकावपि ॥ इति ।

स्वारो नाम स्वरितः,

स्वारः स्वारपरः कम्पो ह्यंसार्धं विनिहत्य तु ।

इति व्यासशिक्षोक्तेः ।

कम्पौ तु द्विविधावेव स्वारोच्चाविति निश्चितौ ।
संहितायां तयोः स्वारानुच्चस्त्वारण्यके मतः ॥

इति पाणिनिशिक्षोक्तेः ।

स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च ह्यनामिक्रान्ते त्वन्त्ययोः ।
स्वारकं ये स्वरावेतावनामिकान्तमाद्ययोः ॥

"द्वियम एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः" इति शम्भुशिक्षोक्तेश्च । प्रातिशाख्यसूत्रे—"यमो नान स्वरितः" इति । तद्भाष्यं—द्वौ यमौ यत्र दृश्येते नैरन्तर्येण वर्तेते नीचोच्चस्वारसम्पन्नाम्" इति । प्रातिशाख्यं च—

नित्योभिनिहितःस्वारौ यद्यदीत्यादिषु त्रिषु ।
न कम्पयेत् नोच्चपर उच्चकम्पो विधीयते ॥
शेषस्योदात्तता वा स्यात्स्वारता वा व्यवस्थया ।
पदान्ते च तथा कम्पा अन्ततो निहताणुकाः ॥

शेषस्योदात्तता । अणुर्नाम मात्रायाश्चतुर्थो भागः । सर्वसम्मतशिक्षायामपि—

स्वरिते परभूते च स्वरितस्यार्धमात्रकम् ।
नीचं कुर्यात्सकम्पं च यथा दीर्घं तमुच्चरेत् ॥

व्यासशिक्षायामपि—

इन्द्रियाविषयो योऽसावणुरित्युच्यते बुधैः ।
चतुर्भिरणुभिर्मात्रः परिमाणमिति स्मृता ॥
अदीर्घं दीर्घवत्कुर्याद्विस्वरं यत्प्रयुज्यते ।
पूर्वस्वारस्य कम्पः स्यात्तैत्तिरीयेषु पठ्यते ॥

उदादाय—उदात्तं कृत्वा। 'अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते' इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथञ्चिन्नेयाः। क्तेति। किमोऽत्, तित् स्वरितम्। व

शब्दरत्नम्।

दात्ताभ्यां पूर्ववर्णग इत्यर्थः। लक्ष्यते इति। तदुक्तं भाष्ये—"अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढः" इति। हरिरप्याह—

"प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयते" इति।

अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपं प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थं तस्य हेलाराज आह। एवञ्च लोकेऽन्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्तेति भावः। मतान्तरेति। प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः। कथञ्चिदिति। लक्ष्यते

भैरवी।

इति। द्वारादिगणे स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठो नियमार्थः-स्वशब्दादेश्चेदेतयोरेवेति। अन्यथा स्वशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवञ्च योऽव्युत्पन्नस्तस्य स्वार इति रूपम्। तेनार्थवत्स्वशब्दघटितनियमेनैचः प्राप्त्यभाव इत्याशयात्। बहुव्रीहिभ्रमवारणायाह—स्वरितोदात्ताभ्यामिति। मूले कम्पितमिति—क्रियाविशेषणम्। कम्पो निघातविशेषः। हरदत्तग्रन्थो भाष्यसम्मतार्थाभिधायकत्वेन युक्त एवेति मूलमसङ्गतमिति ध्वनयितुं तत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति।

अनुपात्तम्—शब्दशक्तिप्रतिपाद्यम्। तस्य-हरिग्रन्थस्य। तथासति यत्सिद्धन्तदाह-एवञ्चेति। अर्द्धह्रस्वशब्दस्यार्द्धमात्राप्रतिपादकत्वसिद्धौ च। अन्यशाखास्विति। तदुक्तं तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये "आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्या" इति। तत्र पूर्ववाक्याद्यावदर्द्धं ह्रस्वस्येति सम्बध्यते। एवञ्चास्य स्वरितस्यादिर्यावद्ध्रस्वस्यार्द्धं ह्रस्वार्द्धकालस्स उदात्तसमो भवति शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या इति तदर्थम्भाष्यकार आह। प्रातिशाख्योक्तं पूर्वोक्तं यादृक् प्रातिशाख्यम् 'अर्द्धमेव' इति, तदुक्तमतेत्यर्थः। ननु यदि मात्रापर एवार्द्धह्रस्वशब्दो

भावप्रकाशः।

इति तथोक्तिस्तु अतोऽन्यदित्यनुरोधेन प्राचामनुरोधेन चेति बोध्यम्। बहुव्रीहिभ्रमनिवृत्तये आह—स्वरितोदात्ताभ्यामिति। वर्णग इति। तथा चाग्रेऽस्येत्यस्यैतदवच्छिन्नस्येत्यर्थो बोध्यः। हरदत्तग्रन्थस्य वस्तुतः साधुत्वे मूलमयुक्तमिति ध्वनयितुं तत्र भाष्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति। रूढ इत्यस्य निरूढलक्षणावदित्यर्थो, लक्ष्यत इत्यस्यैव बोध्यत इत्यर्थो वेति भावः। एवञ्च ततः प्रमाणे मात्रचो लुगिति तयोरेकवाक्यतेति बोध्यम्। एतदेव ध्वनयितुं हरिसम्मतिमप्याह—प्रमाणमिति। अनुपात्तमपीति। संज्ञासूत्रेणानुक्तमपीत्यर्थः। शब्दशक्त्यप्रतिपाद्यमपीति यावत्। एवेनात्वावच्छिन्नाकारादिप्रमेयव्यावृत्तिः। उपलक्ष्यतइति। उक्तार्थकम्। तस्य-हरिग्रन्थस्य। हरदत्तभाष्योभयफलितमाह—एवञ्चेति। अर्धमात्रिकग्रहणे चेत्यर्थः। यत्तु "तस्यादित" इति सूत्रं लौकिकस्वरितविभागबोधकमिति। तन्न, सङ्कोचे मानाभावात्। तद्ध्वनयन्नाह—अन्यशाखेति। "आदिरस्योदात्तसमः शेषोनुदात्तसम इति आचार्याः" इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्। तत्र पूर्वसूत्राद्यावदर्धं ह्रस्वस्येति वर्त्तते, अस्य स्वरितस्यादिस्तावान्यावद् ह्रस्वस्यार्धं ह्रस्वार्धकालः स उदात्तसमो भवति, शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या ब्रुवते इति तदर्थः। 'सखिभ्योवरिव' इति लक्ष्यम्। समशब्दबलात्किञ्चिन्न्यूनत्वं प्रतीयते, न तु स एवेति त्रिभाष्यरत्ने। यत्तु मतान्तरेत्यस्योक्तप्रातिशाख्ये वाशब्दोल्लेखेन तयोर्विकल्पेनाद्यमतपरतयेत्यर्थः। यद्वा, ह्रस्वाभिप्रायपरतयेत्यर्थः। अत एव कथञ्चिदित्युक्तिः। आद्ये एवकारवैयर्थ्यापत्तिः, अन्त्ये उदक्षरत्वक्लेशइति। तन्न, तस्य भाष्यानुरोधित्वेनादुष्टत्वादत आह—प्रातिशाख्योक्तेति। अर्धमेवेति प्रागुक्तऋक्प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षया प्रागुक्ततैत्तिरीयप्रातिशाख्यानुरोधेनान्यवेदलोकसाधारणमुख्यमते इत्यर्थः। अन्तरशब्दो मुख्यवाची, अन्यथा इतरेत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः, मुख्यत्वं च सर्वसाधारण्यादेव। यद्वा, इतरत्वं बुद्धिस्थप्रागुक्तऋग्वेदा-

इति । "अनुदात्तं सर्वमपादादौ" (पा० सू० ८।१।१८) इत्यधिकारादनुदात्तम् । अश्वा इति । अशेः क्वनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । संहितायां तु "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" (पा० सू० ८।२।२५) इत्योकार उदात्तः । ये अरा इति । द्वयमपि फिट्सूत्रेणान्तोदात्तम् । एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः । "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" (पा० सू० ८।२।६) इत्युक्तेः ।

मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे 'मुखनासिकम्' इति स्यादत आह—मुखसहितेति ॥

तुल्यास्य । (पा० सू० १।१।९) । आस्ये भवमास्यं "शरीरावयवाद्यत्" इत्यभिप्रेत्याह—ताल्वादीति । आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । तु-

शब्दरत्नम् ।

इत्यंशपरमिदम् । भाष्यतो रूढिशक्तेरेव प्रतीतेरिति भावः । इत्युक्तेरिति । "नोदात्तस्वरितोदयम्" (पा० सू० ८।४।६७) इति निषेधस्तु "उदात्तादनुदात्तस्य" (पा०सू० ८।४।६६) इत्यस्यैव, "अनन्तरस्य" इति न्यायादिति भावः ॥

आस्यशब्देन कथं तदवयवताल्वादिग्रहणमत आह—आस्ये भवमिति । प्रशब्द-

भैरवी ।

बहुसम्मतस्तदा कथं कथञ्चिदित्यस्योपपत्तिरत आह—लक्ष्यते इत्यंशेति । इति भाव इति । मूलकृतोऽभिप्रायः ।

मुखञ्च नासिकाचेतीति । अत्र नासिकाशब्दसमभिव्याहारान्मुखशब्दो मुखावयवताल्वादिस्थानपरः ।

आस्ये भवमिति । यद्यप्यास्यशब्दस्यास्यन्दतेऽन्नम्प्राप्य द्रवीभवतीत्यर्थं "अन्येष्वपि दृ-

भावप्रकाशः ।

पेक्षं वेदान्वयि, तथा चान्तरशब्दोऽन्यार्थ एवेति भावः । नन्वेवं कथं कथञ्चित्त्वं तस्य सिद्धान्तत्वादत आह—लक्षणेतीति । शुद्धलक्षणेतीत्यर्थः । मूलकृता तथैवार्थो ज्ञातो न प्रागुक्तः । समुदायस्य रूढ्यनङ्गीकारे तु लक्षणैव न स्यादतः सावश्यकीति भावः । तदाह–इति भाव इति । एतेन हरदत्तोक्तस्यैव प्रकृतसूत्राभिप्रायत्वेन मूलं चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । एवञ्च मूलकृतोपीत्थमेवेष्टमिति भावः ।

ताल्वादीति । तत्स्थानेत्यर्थः । आस्ये भवमितीति । व्याख्यानात् । तच्च वर्णोपयोगित्वात्स्थानमेव,

सरला ।

आस्ये भवमितीति । आस्यशब्दाद् "अर्शआदिभ्योऽच्" इत्यच् । एवं व्याख्याने प्रमाणं तु सूत्रे आस्यपदोपादानमेव । अन्यथा सर्वेषां वर्णानां जनकस्य मुखस्य तुल्यत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ, तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्येति विग्रहः । जनकत्वं षष्ठ्यर्थः । यज्जनकावास्यप्रयत्नौ यज्जनकास्यप्रयत्नाभ्यां तुल्यौ तौ मिथः सवर्णसंज्ञौ भवत इत्यर्थः । नन्वेवमिकारसावर्ण्यमेकारे स्याद् इकारजनकतालुस्थानविवृतप्रयत्नजन्यत्वादेकारस्येति चेत् ? न, तुल्यास्यप्रयत्नपदेन यावदास्यभवतुल्यत्वविवक्षणेनादोषात् । तथा हि, यावदास्यभवतुल्यत्वञ्च स्वजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्वं स्वाजनकस्थानप्रयत्नाजन्यत्वमिति सम्बन्धद्वयेन वर्णविशिष्टत्वमिति । तथा च इकारजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्वस्य एकारे सत्त्वेऽपि इकाराजनकं यत्कण्ठस्थानं तदजन्यत्वस्यासत्त्वेन नेकारसावर्ण्यमेकारे इति । नन्वेवमपि एकारसावर्ण्यमिकारे स्यात् एकारजनकतालुस्थानविवृतप्रयत्नजन्यत्वादिकारस्य, तदजनकमूर्धादिस्थानाजन्यत्वाच्चेति चेत् ? न, प्रथमसम्बन्धे यावत्पदनिवेशेन तद्दोषवारणात् । एकारजनका ये यावन्तः स्थानप्रयत्नाः कण्ठतालुविवृतप्रयत्नास्तज्जन्यत्वस्येकारेऽभावेनाद्यसम्बन्धाभावान्न दोष इति । न चैवं कङयोः सावर्ण्यं न स्यात् ककारस्य नासिकास्थानाजन्यत्वेन ङकारजनकयावत्स्थानाजन्यत्वादिति

न्याम्यं किम्? तप्तं। अत्र पकारस्य तकारे परे "झरो झरि" (पा० सू० ८।४। इति लोपो मा भूत्। प्रयत्नग्रहणं किम्? वाक् श्चोतति। शस्य लोपो न। अ

शब्दरत्नम्।

यत्नादिति। प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः। प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप

भैरवी।

द्यने" इति डप्रत्यये कर्तरि सति मुखपरत्वम्, अथवाऽनेन द्रवीक्रियत इत्यन्तर्भावितण्य स्यन्दधातोः परिखेत्यत्रेव कर्मणि डप्रत्ययेन मुखपरत्वं तथापि सर्वेषां तत्तुल्यमिति तद्रुपा नत्वर्थ्यं न आस्यभवताल्वादिस्थानपरत्वमित्याशयेनाह—ताल्वादीतीति मूले। प्राक्कालि कत्व इति। नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्य हन्ति, ततो वर्णाभिव्यक्तिः। तत्रोत्पत्तेः प्राग् यदा तत्तत्स्थानानि जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूला सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता। जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शश्च तत्तत्स्थानेन सह बोध्यः यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता। समीपावस्थानमात्रेण संवृतता। बाह्यास्तु वर्णोत्पत्तेः श्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्पद्यन्ते। गलबिलस्य सङ्कोचात्संवारः, तस्यैव वि कासात् विवार इत्यादिरीत्या भवन्तीत्येषां न वर्णोत्पत्तेः प्राक्कालिकत्वम्। उदात्तत्वादि नामेतेषु गणनं तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपधर्मसादृश्यात्। यद्यपि वर्ग्य र्णां चादीनामेकमेव स्थानं तात्विति भेदाभावात् तुल्यत्वन्नोपपद्यते, तथापि कार्यभेदेन स्थाने भेदारोपेण भेदघटिततुल्यत्वस्योपपत्तिः।

यत्तु नासिका न स्थानं, किन्तु करणमिति मतं, तन्न युक्तम् 'अस्यन्त्यनेन वर्णान्' इति भा ष्यात् कण्ठादीनामपि करणत्वप्रतीतेः। स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगा- धारत्वाद्वर्णाधारत्वारोपेण। एवञ्च ञादीनां नासिक्यव्यवहारस्य प्रातिशाख्यशिक्षादौ दर्शनेन नासिकायाम्भवा इत्यर्थकरणेन 'नासिक्या ञमङणनाः' इति व्याख्यातृवचनेन च नासिका-

भावप्रकाशः।

प्रयत्नस्य पृथगुपादानादिति भावः। ननु प्रशब्देन कथं तल्लाभोऽत आह—प्रकृष्ट इति। नन्वेवमपि प्रयत्नस्य बाह्येऽपि सत्त्वेन मूलासङ्गतिरेवात आह—प्रकर्षश्चेति। तथा च तस्याभ्यन्तरे एव सत्त्वमिति नोक्तदोष इति भावः। जनकत्वमभिव्यञ्जकत्वं वा षष्ठ्यर्थः, तत्तत्कार्यगतभेदं स्थानेष्वारोप्य भेदघटिततु- ल्यत्वस्य निर्वाहः। परममूले यस्यैतद् द्वयं येन यदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थ इति बोध्यम्। यत्तु

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमिष्यते।

इति शिक्षोक्तेरेषां नासिका करणम्, न स्थानम्। किञ्च व्यापारमात्रेण तस्याः स्थानत्वेऽनुनासिका- कारादीनामपि तत्त्वप्रसङ्ग इति तदनुक्त्या न्यूनता। किञ्च तस्याः स्थानत्वे ङञोः सावर्ण्यानापत्तिः, याव- त्स्थानैक्याभावात्। तथा च 'त्वङ्करोषि' इत्यादौ परसवर्णञकारापत्तिः। यत्किञ्चित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु ञमानामपि मिथः सावर्ण्यापत्त्या 'त्वन्नयसि' इत्यादौ ञकारापत्तिरपीति। कथञ्चेन ताल्वादिग्रहणेन स्थानयोः समुच्चयः कथञ्चात्र तदुल्लेख इति खण्डनकृदाशयः। तन्न, कण्ठादीनापि करणत्वस्यैवास्यन्त्यनेन वर्णानि- त्यभाष्यात्प्रतीतेः। स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताल्वादौ वर्णाभिव्यञ्जकवायुसंयोगाधारे वर्णा- धारत्वारोपेण, तत्तत्स्थाने जिह्वादीनां सम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या, जिह्वाग्रादौ तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे तद्वत्यादौ च करणत्वव्यवहारः। बाह्यप्रयत्नो गुणशब्देनोच्यते। एवञ्च नासिकाया गुणजनकत्वात्तेषां नासि- का स्थानं नोक्तम्। शिक्षायां चेन ङादीनामपि ग्रहणम्। अत एव कण्ठ्योकार इत्याद्युक्त्वा "नासिक्या- नासिक्ययमानुस्वारानिति स्थानानि' इत्युक्तमृक्प्रातिशाख्ये। 'नासिक्या ञमङणनाः' इति तद्व्याख्या-

सरला।

ख्यानम्, नासिकायाः स्थानत्वेऽपि आस्यान्तर्गतत्वाभावेनाऽऽस्यभवपदेनाग्रहणात्। एवञ्चात्र साव- र्ण्ये स्थानपदेन ओष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यभवताल्वादीन्येव गृह्यन्ते इति। तदाह—ताल्वादी-

णनानामिति । 'नासिका च' इति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते । "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारनासिक्यानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनप्रातिशाख्यम् । "वर्गोत्तमा ञमङणना अनुनासिका भवन्ति, चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागेन नासिका स्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः" इति तद्भाष्यं च । "एदैतोः" इत्यादौ तपरत्वमसन्देहार्थं, न तु तत्कालग्रहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि सङ्ग्रहः ॥

"पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० सू०८।२।१)॥ यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्, तर्हि

शब्दरत्नम् ।

भावः । चकारेणेति । अत्र यथा नासिकायाः स्थानत्वं, तथाऽन्यत्र निरूपितम् । न तु तत्कालेति । एषां शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनाऽत्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भावः ।

भैरवी ।

ऽपि स्थानमित्याशयेनाह—अत्र यथेति । "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारनासिक्यानान्नासिका अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनप्रातिशाख्यम् । वर्गोत्तमा अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानन्द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यञ्च । शिक्षेति ।

एऐ तु कण्ठतालव्या ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः । तत्र तपरत्वाभावेन प्लुतानामपि सङ्ग्रहादत्र तपरसूत्रस्य प्रवृत्तावनुवादभङ्गापत्तिरतस्तदप्रवृत्तिः । शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनेति । अत्रादिपदेन लोकानुभवपरिग्रहः ।

भावप्रकाशः ।

तारः । कङयोः सावर्ण्यं तु भवत्येव, तुल्यास्यसूत्रभाष्येणास्यशब्देन नासिकाया अग्रहणबोधनात्, सा आस्यबाह्येति मते तत्त्वाच्च । अत एव "अमोऽनुनासिका नह्रौ" इति शिक्षा "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयाणाम् "यमानुस्वारनासिक्यानां नासिका अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनानां च प्रातिशाख्यम् । वर्गोत्तमाङ ञणनमा अनुनासिका भवन्ति च शब्दात्स्वस्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिका स्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यं च सङ्गच्छते । नासिके इत्यस्य द्वे रन्ध्रे स्थाने इत्यर्थः । अधिकं गुरुग्रन्थतोऽवसेयमिति दिक् । तद्ध्वनयन्नाह—अत्रेति । एषु कण्ठादिष्वित्यर्थः । अन्यत्र—शब्देन्दुशेखरादौ । शिक्षेति ।

ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः । आदिना लोकानुभवसिद्धार्थानुवादत्वेनेत्यस्य परिग्रहः, तस्यापि तत्र स्थानत्वानुभवेन तथैव तात्पर्योन्नयनात् । अत एव 'घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं हि न पश्यति' इतिन्यायेनोभयार्थत्वमस्त्विति न शङ्कनीयमिति भावः ।

मूले—स्वतन्त्र इति । अधिकारत्वासंवलितोऽतिदेशविधिरेवेत्यर्थः । नन्वनसिद्धत्वे को दोषः । न

सरला ।

तीति मूले । अन्यत्र निरूपितमिति । लघुशब्देन्दुशेखरे । यद्देशावच्छेदेन वायुसंयोगं विना न यद्वर्णोत्पत्तिस्तद्देशस्य तद्वर्णस्थानत्वम् । वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वमिति यावत् । नासावच्छेदेन वायुसंयोगं विना ङकारादीनामनुत्पत्तेर्नासिकाया ङकारादिनिरूपितं स्थानत्वम् । अनुनासिकाकारादिनिरूपितं तु न नासिकायाः स्थानत्वं तत्र नासावच्छेदेन वायुसंयोगं विनाऽपि अकारस्वरूपोत्पत्तिदर्शनात् । किन्तु तत्र कण्ठावच्छेदेन वायुसंयोगादुत्पन्नाकारे नासावच्छेदेन वायुसंयोगादनुनासिकत्वरूपगुणोत्पत्तिरिति ।

‘त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा’ इत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत

शब्दरत्नम्।

नासिद्धं स्यादिति। ततश्च गोधुङ्मानित्यादौ घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावो न

भैरवी।

त्रैपादिकस्य परस्य पूर्वदृष्ट्या सिद्धत्वाभावे दोषमाह [illegible]। [illegible]। [illegible] सूत्रस्य विधित्वपक्षे त्रिपाद्यां पूर्वं पठितं यत्कार्यं तद्दृष्ट्या परस्यासिद्धत्वबोधकत्वाभावेन गोधुङ्मानिति स्थिते घत्वजश्त्वयोः प्राप्तयोः पदान्ते [illegible] [illegible], ततो जश्त्वानुनासिकत्वयोर्जश्त्वम् अन्तरङ्गम्। [illegible], [illegible] नित्यादौ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या णकारादेर्णकारादेशविधायकत्वेन [illegible] प्राप्तन्यायविषयाभावात्। किन्तु विजातीयादेशाभावेन निरवकाशत्वेन [illegible] तत्रादावपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य प्रवृत्तेर्जश्त्वम्, ततोऽनुनासिकः। [illegible] “झयः” इति वत्वापत्तिः। जश्त्वस्य पदसंज्ञाश्रयत्वेन [illegible] बहिरङ्गत्वात्। “झयः” इत्यस्य तु तदनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम्। [illegible] प्रवृत्तिरिति ‘[illegible]’ इत्यादौ तान्तात्परत्वेन “तसौ मत्वर्थे” इति भसंज्ञाविषये [illegible]। अत एव परत्वादादौ जश्त्वमिति न। [illegible] परत्वात् [illegible]। [illegible] वत्वस्य भष्भावात्प्राक् प्राप्तिः, ततो जश्त्वभष्भावानुनासिकत्वानां [illegible] स्यात्; इति चेत्? न, घत्वोत्तरं वत्वभष्भावजश्त्वानां प्राप्तौ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च जश्त्वस्यैव प्राप्तेः। न च जश्त्वाद्वत्वमुभयोरप्यन्तरङ्गम्। “झयः” इति सूत्रस्यापि पूर्वपदापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात्। न च स्थानभेदेनाविरोधात्परत्वस्य [illegible] वाच्यम्, विषयभेदेऽपि विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिदर्शनात्। भष्भावो जश्त्वात् [illegible]। ततो

भावप्रकाशः।

‘प्रशाम्’ ‘अनड्वान्’ इत्यादौ “मो नो धातोः” इत्यस्य “[illegible]” इत्यस्य च सिद्धत्वेन [illegible] पापत्तिः, नत्वनुमविध्योः सम्बुद्धौ चरितार्थत्वादिति वाच्यम्, ‘[illegible]’ इति [illegible] न्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या तदेष्टसिद्धेरत आह—ततश्चेति। अनसिद्धत्वादित्यर्थः। आदिना ‘[illegible]’ इत्यादिसङ्ग्रहः। सिद्धान्ते जश्त्वस्यासिद्धत्वात् [illegible] जश्त्वेऽनुनासिक इति प्रक्रिया, तस्य झयनन्तर्भूतत्वाद्वादेरसिद्धत्वाच्च [illegible]। [illegible] स्यात्—घत्वेत्यादि। अयम्भावः—[illegible] निषेधाप्रवृत्तौ “गोधुङ्मान्” इत्यादावादौ [illegible] योरेव प्राप्तावपि घस्य पदान्ते सर्वथा निरवकाशत्वेन [illegible] घः, ततः [illegible] रङ्गत्वेनानुनासिकात्प्रागादौ जश्त्वं सर्वथानवकाशत्वादेव [illegible] पूर्वं प्रवृत्त्यौचित्येन, [illegible] सति उत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारात्, ततः [illegible] कृतेऽप्यसिद्धत्वेन भष्भावो न स्यात्। ननु [illegible] तथा प्रक्रियायामपि नात्र पक्षे मा भवतु [illegible], वैयर्थ्यात्। [illegible] दुत्तरमनुनासिकतोऽन्तरङ्गमदतनो येननाप्राप्तिन्यायेन सर्वथा निरवकाशत्वेन च तद्बाधकत्वेन पूर्वं [illegible]

सरला।

घत्वजश्त्वानुनासिकेष्विति। नन्वेतेषु कृतेषु प्राप्तेषु वा? नाद्यः, अनुनासिकस्य [illegible] सर्वथा [illegible] बाधाप्राप्तौ मन्थासङ्गतेः। नान्त्यः, परत्वप्रवृत्तेः प्राक् [illegible] भष्भावाप्राप्त्या [illegible]। [illegible] घत्वे कृते जश्त्वानुनासिकभष्भावेषु प्राप्तेषु भष्भावो न स्यादिति व्याख्येयम्। [illegible] मिति। यदि तु जश्त्वानुनासिकभष्भावेषु प्राप्तेषु [illegible] बाधित्वा भष्भावः स्यात्। न च [illegible] त्वा परत्वादनुनासिकः, तं चान्तरङ्गत्वाद् बाधित्वा [illegible], तच्च अपवादत्वाद् बाधित्वा भष्भाव इति [illegible] पत्तिरिति वाच्यम्, अपवादत्वात् [illegible] जश्त्वानुनासिकं बाधित्वा भष्भावसिद्धेः। [illegible] पायामन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेरिदानी मुक्तत्वात्। तत्र तदप्रवृत्तिबीजस्य बहिरङ्गत्वस्य [illegible]